

A KAPITALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

**A KÖZGAZDASÁGI TECHNIKUMOK
I-II. OSZTÁLYA SZÁMÁRA**

**JEGYZET
KÉZIRAT GYANÁNT**

NEGYEDIK KIADÁS

TANKÖNYVKIADÓ

A KAPITALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

A KÖZGAZDASÁGI TECHNIKUMOK
I—II. OSZTÁLYA SZÁMÁRA

JEGYZET
KÉZIRAT GYANÁNT

NEGYEDIK KIADÁS

AZ OKTATÁSÜGYI MINISZTER RENDELETÉRE

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1. BEVEZETÉS

A politikai gazdaságtan tárgya. Alapfogalmak

Mielőtt Marx Károly a társadalom megismerését szilárd tudományos alapra helyezte, az emberek a társadalom fejlődését, a társadalmi élet jelenségeit a legkülönbözőképpen magyarázták. Voltak, akik azt mondták, hogy a társadalom fejlődése, a történelem menete nagy emberek ténykedésétől függ. Ugyanakkor azonban nem tudták megmagyarázni, hogy mitől is függ, mi magyarázza meg a nagy emberek ténykedéseit, megjelenését ebben vagy abban a korszakban. Voltak kísérletek, melyek a történelmi fejlődést az eszmék szerepével magyarázták, azt állítva, hogy az eszmék kormányozzák a világot. Ez azonban megint nem volt a valóságnak megfelelő magyarázat. Nem adott választ arra, hogy mi az oka az egyes eszmék létrejöttének. Miért uralkodott pl. bizonyos történelmi korszakban a rabszolgaság eszméje, majd a hűbériség eszméje stb.?

Marx mutatta ki, hogy az eszmék keletkezésének, a társadalmi öntudat ilyen vagy olyan formájának magyarázatát végső fokon a társadalom anyagi létének feltételeiben kell keresni. Sztálin elvtárs szavaival: „amilyenek a társadalom anyagi életének feltételei, olyanok eszméi, elméletei, politikai nézetei, politikai intézményei“.

Az emberi társadalom alapja: a munka

A társadalom létének alapja az anyagi javak termelése, anyagi szükségletek kielégítése. Marx Károly azt mondja: „Mind-en gyerek tudja, hogy minden nemzet éhen pusztulna, ha — nem mondom, hogy egy évre, de akárcsak néhány hétre is — abbahagyná a munkát.“ Az emberi társadalom csak úgy maradhat fenn, ha munkát végez, tehát megtermeli azokat az anyagi javakat (élelmet, szerszámokat, ruházatot, lakást stb.), melyek létfenntartásához szükségesek.

Mindezt a munkát egy-egy ember elszigetelten elvégezni nem tudja. Az ember sohasem dolgozott egyedül, elszakítva a többi embertől, hanem mindig csoportosan. Az ősember nem tudott volna a természet erői, a hatalmas vadállatok ellen véde-

kezni, kezdetleges eszközeivel az élelmet megszerezni a maga számára, ha nem verődött volna csoportokba, nem egyesítette volna erejét többi embertársáéval. A társadalom fejlettségének mai szakaszán sem lehet elszigetelten termelni. Valaki azt mondhatná erre, hogy az egyénileg gazdálkodó kisparaszt pl. egyedül műveli földesckéjét. Ez igaz, azonban tudna-e dolgozni, ha nem lennének más dolgozók, akik számára ekét, ruhát stb. termelnek? Világos, hogy az emberi munka mindig társadalmi munka.

A munka olyan célszerű tevékenység, amellyel az ember átalakítja a természetet, hogy szükségleteit kielégíthesse. Gabonát termel, hogy élelmét biztosítsa, követ fejt ki, hogy azt lakása építésére használja fel stb. Miért hangsúlyozzuk ki, hogy a munka célszerű tevékenység? Azért, mert az állatok is kielégítik szükségleteiket, ösztönösen tevékenykednek, de célszerű tevékenységet csak az ember fejt ki.

„A pók a takácshoz hasonló műveletet végez, és a méh viaszsejtjei építésével nem egy építőmestert szűgyenbe hoz. De a legrosszabb építőmester már eleve felülmúlta a legjobb méhet abban, hogy az építőmester már felépítette a sejtet a fejében, mielőtt viaszból megépítette volna.” (Marx: A tőke.)

Az ember munkájával átalakítja a környező természetet. Az állat is megteszi ezt. A méhek pl. hozzájárulnak a növények megtermékenyítéséhez. De az állatok nem tudatosan alakítják át a természetet. Az emberi munka nemcsak átalakítja a természetet, hanem mind fokozottabban biztosítja az ember uralmát a természet felett. A Szovjetunióban, ahol az emberek felszabadultak minden elnyomás és kizsákmányolás alól, hatalmas véd-erdőövezeteket, öntözőműveket létesítenek olyan nagy kiterjedésű területeken, amelyek sokszorosát teszik ki Magyarország területének. Megváltoztatják az éghajlatot, feljavítják a talaj termőképességét, új, dúsan termő növényeket hoznak létre, minden eddig ismert energiaforrásnál mérhetetlenül nagyobb energiaforrást, az atomenergiát a békés építés, a természet átalakításának szolgálatába állítják.

Az emberek a termelés, az anyagi javak előállítása során — mint az előbbieken láttuk — nemcsak a természettel kerülnek érintkezésbe, hanem egymással is. Nemcsak a természetre hatnak, hanem egymásra is. A társadalom létfenntartásához szükséges anyagi javak termelése folyamán az emberek között társadalmi kapcsolatok alakulnak ki. Ezeket a kapcsolatokat termelési viszonyoknak nevezzük.

Az emberek történelmük folyamán a legkülönbözőbb termelési viszonyok között termeltek. Gazdasági tevékenységük azonban nem merült ki a termékek előállításában, hanem a legrégebb

időktől eltekintve, termékeik egy részét — mégpedig mind nagyobb részét — elcserélik, cserére termelik. Ezenfelül a megtermelt anyagi javakat el is kell osztani a társadalom tagjai között. Az elosztás formája igen különböző lehet. Az emberi társadalom történetének kezdetén a társadalom tagjai a termékeket egyenlően osztották el egymás között. A későbbiek folyamán mind nagyobb egyenlőtlenségeket látunk az elosztásban. Az emberek kis csoportjának kezében a társadalom gazdaságának egyre nagyobb hányada összpontosul, míg az emberek nagy tömegei, akik a termelő munkát végzik, a terméket létrehozzák, igen nyomorúságosan tengetik életüket. A kizsákmányolás felszámolásával, a szocializmusban viszont mindenki végzett munkájának mennyisége és minősége szerint részesedik a társadalom termékeiből, így a társadalom gazdaságának növekedésével fokozódik az egyének jóléte is.

A marxista-leninista politikai gazdaságtan

A társadalom története, gazdasági élete meghatározott törvények szerint folyik. Erre azonban azt mondhatná valaki: hogyan lehet szó a társadalomban törvényszerűségről, mikor az emberek maguk csinálják a történelmüket is, saját akaratuk szerint cselekszenek.

Igen, a történelmet valóban emberek csinálják, de bizonyos meghatározott körülmények és feltételek között. Az emberek adott társadalomban, adott előfeltételek közé születnek, amelyek formálják gondolkodásukat, cselekvésüket, korlátokat szabnak lehetőségeiknek.

A társadalomban, a gazdasági életben éppúgy léteznek akaratunktól, tudatunktól független törvények, mint a természetben.

A gazdasági törvények tehát objektív törvények, amelyek az emberek akaratától függetlenül végbemenő gazdasági folyamatokat fejeznek ki. Az emberek megismerhetik ezeket a törvényeket, és rájuk támaszkodva felhasználhatják őket a társadalom érdekében, korlátozhatják működésük területét, más irányt szabhatnak egyes törvények pusztító működésének, de nem semmisíthetik meg ezeket a törvényeket. Ez így van a szocializmust megelőző társadalmakban, de magában a szocializmusban is.

A gazdasági törvényeknek azonban — szemben a természet törvényeivel — mégis két fontos, sajátos vonásuk van.

A gazdasági törvények egyik sajátossága, hogy eltérően a természet törvényeitől, többségükben nem hosszú időn át, hanem csak egy meghatározott történeti korszakon belül érvényesülnek, amelynek elmúltával más törvények lépnek a helyükbe. Lénye-

gében minden termelési módnak megvannak a maga sajátos gazdasági törvényei.

A gazdasági törvények másik jellegzetessége felismerésükben és felhasználásukban van. „Eltérően a természettudomány törvényeitől — írja Sztálin elvtárs — ahol egy új törvény felfedezése és alkalmazása többé-kevésbé simán megy végbe, gazdasági téren egy olyan új törvény felfedezése és alkalmazása, amely a társadalom magukat túlélő erőinek érdekeit sérti, ezeknek az erőknek legerősebb ellenállásába ütközik. Olyan erőre, olyan társadalmi erőre van tehát szükség, amely képes leküzdeni ezt az ellenállást. Országunkban akadt ilyen erő: a társadalom túlnyomó többségének, a munkásosztálynak és a parasztságnak a szövetsége.“ Hazánkban is, a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének ereje — a Szovjetunió példája nyomán — leküzdi az önmagukat túlélő, reakciós erők ellenállását, és olyan viszonyokat teremt, melyek talaján egyre döntőbben érvényesülnek a szocializmus gazdasági törvényei.

A gazdasági törvények objektív törvények maradnak a szocialista társadalomban is. De felismerve az objektív gazdasági törvényeket, tudatosan felhasználjuk ezeket a szocializmus építésében. A dolgozók, akik felismerték a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, és köztulajdonba vették a termelési eszközöket, a felismert törvényszerűségekre támaszkodva tervszerűen irányítják sorsukat.

Azt a tudományt, amely a társadalom gazdasági életét szabályozó törvényeket kutatja (az emberek között kialakuló termelési viszonyokat tanulmányozza), *politikai gazdaságtannak* hívjuk. „A politikai gazdaságtan a legtágabb értelemben azon törvények tudománya, amelyek az emberi társadalomban a létfenntartáshoz szükséges anyagi javak termelése és cseréje felett uralkodnak.“ (Engels: Anti-Dühring.)

Természetesen nem lehet az emberi társadalom termelési viszonyait „pártatlanul“, „tárgyilagosan“ vizsgálni. „Pártatlan“ tudomány semmiféle területen nem lehetséges, s így nem lehetséges ezen a területen sem. „Elfogulatlan tudományt fellelőezni a bérabszolgaság társadalmában éppoly gyerekesen buta naívság lenne, mint elfogulatlanságot várni a gyárosok részéről abban a kérdésben, hogy fel kell-e emelni a munkabért a tőke nyereségének terhére.“ (Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze.)

Nincs tehát osztályokon és pártokon felülálló tudomány, csupán *pártos tudomány létezik*. Aki nagyon hangsúlyozza „pártatlanságát“, az is öntudatlanul vagy tudatosan valamelyik fél álláspontját képviseli. Mi sem „pártatlan“ politikai gazdaságtannal foglalkozunk a következőkben, hanem a marxizmus-

leninizmus politikai gazdaságtanával, amely a munkásosztály álláspontját képviseli.

Az a tény, hogy a marxizmus-leninizmus politikai gazdaságtana pártos tudomány, nem jelenti azt, hogy nem tükrözi vissza helyesen a valóságot. Éppen ellenkezőleg! *A munkásosztály az egyetlen osztály, amelynek érdeke a valóság teljes feltárása.* A polgári gazdaságtan bármilyen szölamokat hangoztat is, csupán a régi és pusztulásra ítélt társadalmi rend védelmét szolgálja. A marxizmus-leninizmus politikai gazdaságtana a munkásosztály álláspontja, a munkásosztály pedig a kizsákmányolás minden formáját meg akarja szüntetni. Érdeke tehát, hogy felfedje az osztálytársadalmak gazdasági törvényszerűségeit, és az osztálynélküli társadalom felépítésének törvényeit. Amikor tehát a marxizmus-leninizmus politikai gazdaságtanát tanulmányozzuk, akkor azt a tudományt ismerjük meg, amely egyedül képes a gazdasági élet valóságát, törvényszerűségeit feltárni.

A marxizmus-leninizmus politikai gazdaságtana *harcos forradalmi tudomány.* Nem egyszerűen leírja a társadalom gazdasági életének törvényeit, hanem célul tűzi ki *a társadalom megváltoztatását.* Feltárja a tőkés rendszer ellentmondásait, és harcra mozgósítja a legforradalimbibb osztály, a munkásosztály vezetésével a kizsákmányolt dolgozó tömegeket a kizsákmányolás megszüntetéséért, az osztálynélküli társadalom megteremtéséért.

A marxi-lenini politikai gazdaságtan *történeti tudomány.* Azt tanítja, hogy az emberi társadalom állandóan változik, fejlődik. A tőkés társadalom tehát nem örökkévaló társadalmi rendszer, hanem pusztulásra van ítélve. „A kapitalista rendszert fel lehet váltani szocialista rendszerrel ugyanúgy, ahogy a kapitalista rendszer annakidején felváltotta a feudális rendszert.” (Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról.)

A polgári közgazdászok el akarják leplezni, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlenül pusztulásra van ítélve. Ezért minden igyekezetükkel azon vannak, hogy általános „törvényszerűségeket” állítsanak fel, amelyek függetlenek a történelemtől, minden társadalomra vonatkoznak. Így akarják behizonyítani, hogy a kapitalista társadalom örök. Ilyen módon persze nem képesek másra, mint üres, gyakran nagyon bonyolult közhelyek vagy hazugságok szajkózására.

Világosan kell tehát látnunk, hogy *a marxista-leninista politikai gazdaságtan történeti tudomány, amely a fejlődés elvi alapján áll. A munkásosztály álláspontját kifejező pártos tudomány, amely feltárva a gazdasági élet törvényszerűségeit, harcra mozgósít a kizsákmányolás megszüntetéséért, az osztálynélküli társadalom megteremtéséért.*

Ezután ismerkedjünk meg a politikai gazdaságtan alapfogalmaival. Már beszéltünk arról, hogy a társadalom létének alapja a munka, a létfenntartáshoz szükséges javak termelése. Az ember céljainak megfelelően tudatosan átalakítja a természetet. Ehhez azonban nem elégséges az ember keze, viszonylag gyenge testi ereje. Minden más állattól eltérően az ember nem csupán keze segítségével veszi el a természettől, amire szüksége van, hanem szerszámokkal fegyverzi fel magát. A szerszámok segítségével folytatott munka döntő fontosságú. Franklin Benjámín, híres amerikai tudós és államférfi, az embert szerszámkészítő állatnak nevezte.

A *munkaeszközök* a történelem során igen sokat fejlődtek. A munkaeszközök fejlődése jeizi az emberi társadalom fejlődését. A legtávolabbi történelem előtti időkben az emberek pattintott kőeszközökkel dolgoztak, amelyeket majdnem készen találtak a természetben. A fejlődés során az ember rátért a csiszolt kőszerszámok használatára, majd felhasználta munkaeszközök előállítására a fémeket is. Először a könnyebben olvadó bronzot tudta megdolgozni, majd később a vasat is. Látjuk tehát, hogy a munkaeszközök szüntelenül fejlődnek, tökéletesednek. Gondoljunk csak arra, hogy milyen hatalmas különbség van az ősember kezdetleges kőbaltája és a modern gőzkalapács között!

Nem lehet azonban csupán szerszámokkal dolgozni. A szerszámokat egyes tárgyak átváltoztatására, formálására használjuk fel. Az ekével felszántjuk a földet, a szövőszéken gyapjút szövünk, az esztergapadon vasat esztergálunk. A föld, a gyapjú vagy a vas nem munkaeszköz, ezeket a munkaeszközök segítségével alakítjuk át. Ezeket az anyagokat *munkatárgyaknak* hívjuk. Az emberi történelem során nemcsak a munkaeszközök, hanem a munkatárgyak is fejlődnek. Új fémötvözeteket fedeznek fel, feltalálták a műrostot, műgumit stb. Azokat a munkatárgyakat, amelyek már előzőleg kifejtett emberi munka eredményei, *nyersanyagoknak* nevezzük. A föld méhében a vasérc munkatárgy, a kiolvasztott vas, amelyet a kovács feldolgoz, nyersanyag. Ebből következik, hogy *minden nyersanyag munkatárgy, de nem minden munkatárgy nyersanyag*.

A munka tárgyát és a munka eszközét együttesen *termelési eszköznek* nevezzük. A munka végzéséhez nemcsak termelési eszközre van szükség, hanem élő emberi munkára is. Az ember a maga ügyességével, tapasztalataival mozgásba hozza a termelési eszközöket. Az ember magában hordja azt a képességet, hogy munkát fejtsen ki. Ezt a képességet *munkaerőnek* nevezzük. A termelési eszközök fejlődésével fejlődnek az ember képességei,

ügyesebben bányik a termelési eszközökkel, bővülnek a természet törvényeire vonatkozó ismeretei.

A munkaeszközök és az ember a maga termelési tapasztalataival, ügyességével együtt adják a társadalom termelőerőit. Ahogy Sztálin elvtárs mondja a SzK(b)P történetében: „A munkaeszközök, amelyek segítségével az anyagi javakat előállítják, az emberek, akik a munkaeszközöket mozgásba hozzák, és bizonyos termelési tapasztalatokkal és munkában való gyakorlottsággal rendelkezve végzik az anyagi javak termelését — mindezek az elemek együttvéve a társadalom termelőerőit alkotják.” A termelőerőkhöz tehát a termelési eszközök közül csupán a munkaeszközök tartoznak.

A marxizmus-leninizmus azt tanítja, hogy a legfőbb termelőerő maga az ember. A termelőerők állapota (a munkaeszközök fejlettsége és az emberek kialakult ügyessége) azt fejezi ki, hogy milyen mértékű az ember hatalma a természet felett. Fejlett termelőerőkről tehát akkor beszélünk, ha az ember nagyobb mértékben uralkodik a természet felett. A termelőerők kifejezik a termelésben az ember és a természet között kialakult viszonyt.

A létfenntartáshoz szükséges javak termelése azonban nemcsak azt kívánja meg, hogy az emberek a természettel lépjenek kapcsolatba, hanem azt is, hogy a termelési folyamat során egymással kapcsolatba lépjenek.

Ezeket a kapcsolatokat nevezzük, mint ahogy előzőleg már említettük, *termelési viszonyoknak*. A termelési viszonyok arra a kérdésre adnak választ, hogy kinek a kezében vannak a termelési eszközök. Ezek a termelési viszonyok lehetnek a kizsákmányolástól mentes emberek kölcsönös segítségének és együttműködésének viszonyai, lehetnek az uralkodás és alávetettség viszonyai, és végül lehetnek átmeneti viszonyok a kettő között. Így pl. a rabszolga és rabszolgatartó, a jobbágy és hűbérúr, a bér munkás és tőkés közötti termelési viszony az uralom és alávetettség viszonya, szemben a szocialista társadalom dolgozói között fennálló termelési viszonyokkal, amelyek az együttműködés és kölcsönös segítség viszonyai. Az átmeneti termelési viszonyokat az jellemzi, hogy átmenetet alkotnak a termelési viszonyok egyik alapvető formájából a másikba. Így pl. népi demokráciánkban a kisáruterelés termelési viszonyai.

Sztálin elvtárs „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. művében megvilágítja, mi tartozik a termelési, gazdasági viszonyokhoz. „Idetartoznak: a) a termelési eszközök tulajdonformái; b) a különböző társadalmi csoportok ebből következő helyzete a termelésben és e csoportok kölcsönös viszonya, vagy mint Marx mondja: „tevékenységük kölcsönös kicseré-

lése"; c) a termékek elosztásának teljes mértékben az előbbiektől függő formái.

A termelési viszonyokhoz tartoznak tehát először is a termelési eszközök tulajdonformái. A termelési eszközök mindig valakinek vagy valakiknek — egyes személyeknek, csoportoknak, osztályoknak vagy az egész társadalomnak — a tulajdonában vannak. A termelési eszközök tulajdonformái azt mutatják meg, hogy ki birtokolja a termelési eszközöket. Minden társadalomnak megvannak a maga jellemző tulajdonformái. Így pl. a kapitalista társadalomra jellemző a tőkés-magántulajdon. A termelési eszközök zöme a tőkés magántulajdonában van, ugyanakkor a társadalom túlnyomó többségének nincs termelési eszköze. Ezzel szemben a szocialista társadalomban a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak.

A termelési viszonyokhoz tartozik továbbá a különböző társadalmi csoportoknak a termelési eszközök tulajdonformáiból következő helyzete a termelésben, és a csoportok kölcsönös viszonya. A tulajdonformák szabják meg az emberek egymáshoz való viszonyát is. A tőkés rendszerben a termelési eszközöktől megfosztott munkás kénytelen eladni munkaerejét a tőkésnek. A tőkés a termelési eszközök birtokában azután a munkást kizsákmányolja. A kapitalista társadalomban a tőkés-magántulajdon uralkodó tulajdonforma, megszabja a tőkésosztály és a termelési eszközök tulajdonából kirekesztett munkásosztály egymáshoz való viszonyát, kibékíthetetlen szembenállását. Mivel a kapitalizmusban a tőkés a termelési eszközök tulajdonosa, a munkás pedig a tőkés felügyelete alatt dolgozik, a tőkés és a munkás viszonya az uralkodás és alávetettség viszonya.

Alapvetően más a helyzet a szocializmusban. Itt a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. Nincs és nem is lehet kizsákmányolás. Itt tehát a kizsákmányolástól mentes emberek kölcsönös segítségének és együttműködésének viszonyai uralkodnak.

A termelési viszonyokhoz tartoznak végül a termékek elosztásának teljes mértékben az előbbiektől függő formái. A termékek elosztásának módját az szabja meg, hogy kinek a tulajdonában vannak a termelési eszközök. A kapitalizmusban a termékekkel teljes mértékben a tőkés, a termelési eszközök tulajdonosa rendelkezik. A munkás, aki a terméket előállította, legfeljebb annyit kap a tőkestől, amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy éhen ne haljon, tovább tudjon dolgozni és új bérabszolgákat nevelhessen.

A szocialista társadalomban ezzel szemben a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, és az előállított termékeket a nép állama magukhoz a termelőkhez juttatja vissza. Egy-

részt közvetlenül részesednek a termelt javakból munkájuk mennyisége és minősége szerint, másrészt a termékek bizonyos részét a társadalom közös szükségleteinek kielégítésére fordítják, és így közvetve is részesednek a termelt javakból.

A termelőerők és a termelési viszonyok a *termelési mód* két oldalát alkotják. A termelőerőket és termelési viszonyokat együtt, egységükben, mozgásukban, fejlődésükben véve termelési módnak hívjuk. „Amilyen a társadalom termelési módja, olyan alapjában véve maga a társadalom is, olyanok eszméi és elméletei, politikai nézetei és intézményei.” (Sztálin.)

Hogyan fejlődik a termelési mód? A termelési mód fejlődését a termelőerők fejlődése viszi előre. A termelési viszonyok, amíg összhangban vannak a termelőerők jellegével, elősegítik ezt a fejlődést. Az emberek tökéletesítik a termelési eszközöket, fokozódik ügyességük a termelési eszközök kezelésében. Eljön azonban az idő, amikor a termelőerők összeütközésbe kerülnek a termelési viszonyokkal, amelyek gátolják a további fejlődést, a termelőerők és termelési viszonyok kötelező összhangja törvényének érvényesülését.

A termelőerők és termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye minden társadalomban fennáll. Ha az összhang a termelőerők és termelési viszonyok között megbomlik, a régi termelési viszonyok a fejlődés gátjaivá válnak. Új termelési viszonyoknak kell létrejönniök. Az új termelési viszonyok azt a döntő erőt alkotják, amely meghatározza a termelőerők további fejlődését, amely nélkül a termelőerők lengődésre vannak kárhóztatva, mint ma a kapitalista országokban.

A termelőerők és termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye régóta igyekszik utat törni magának a kapitalista országokban — mutat rá Sztálin elvtárs. „Hogy nem tört még utat magának és nem érvényesül szabadon, ennek az az oka, hogy a társadalom magukat túlélte erőinek rendkívül erős ellenállásába ütközik.” Ennek az ellenállásnak a megtörésére olyan társadalmi erőre van szükség, amely képes leküzdeni ezt az ellenállást. Ez az erő Oroszországban a munkásosztály és a parasztság szövetsége volt, amely megdöntötte a kapitalizmust és utat nyitott a termelőerők és termelési viszonyok kötelező összhangja törvénye érvényesülésének.

Sztálin elvtárs „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. művében rámutatott, hogy a szocializmusban rendszerint nem kerül sor konfliktusra a termelőerők és a termelési viszonyok között, mert a társadalomnak lehetősége van arra, hogy idejében összhangba hozza az elmaradó termelési viszonyokat a fejlettebb termelőerők állapotával. „A szocialista társadalom

meg tudja tenni ezt, mert nincsenek benne magukat túlélt osztályok, amelyek ellenállást szervezhetnének.“

A társadalom eszméit, nézeteit és ezeknek megfelelő intézményeit, az úgynevezett *felépítményt*, a társadalom gazdasági rendje, a gazdasági *alap* határozza meg, az előbbieken azonban visszahatnak a gazdasági alap fejlődésére.

Sztálin elvtárs meghatározása szerint: „Az alap: a társadalom gazdasági rendje, a társadalom fejlődésének adott szakaszában. A felépítmény: a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei, és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények.

Az alap tehát nem azonos a termelési móddal, hanem annak csak egyik oldalát, a termelési viszonyokat jelenti. Az alap megkülönböztetése a termelési módtól igen lényeges. Az alap közvetlenül határozza meg a felépítményt, míg a termelési mód másik oldala, a termelőerők csak az alapon, a termelési viszonyokon keresztül hatnak. A termelőerők fejlettségi foka meghatározza a termelési viszonyokat, az alapot, utóbbi pedig közvetlenül meghatározza a felépítményt.

Mikor a termelőerők fejlődésének eredményeképpen új társadalom születik, akkor forradalmi úton új alap lép a régi helyébe. A régi alap megsemmisül. Azonban természetesen a termelőerők nem semmisülnek meg, hanem éppen ellenkezőleg, továbbfejlődnek és az új termelési viszonyok között magasabb fejlettségi fokot érnek el. Sztálin elvtárs kigúnyolja azokat az álmarxistákat, akik azt állították, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után megmaradt vasutak burzsoá jellegűek, fel kell szaggatni őket és új „proletár“ vasutakat kell építeni.

Minden alapnak megvan a saját, neki megfelelő felépítménye, melyet az alap hoz létre. Ez azonban nem jelenti, hogy a felépítmény passzív szerepet játszik. Ellenkezőleg, mihelyt létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, amely a saját alapját szolgálja. „Az alap — mondja Sztálin elvtárs — éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítményének felszámolásáért.“ Az alap és felépítmény kérdéseinek kifejtése Sztálin elvtárs egyik legnagyobb jelentőségű hozzájárulása a marxizmus-leninizmus elméletéhez.

A történelmileg meghatározott termelési viszonyok (a gazdasági alap) és a rajtuk emelkedő politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetek és intézmények összessége alkotja a *társadalmi-gazdasági formációt* (társadalmi formát).

A termelési viszonyok öt alaptípusának megfelelően öt társadalmi-gazdasági formáció (társadalmi forma) alakult ki: az

ősközösségi, rabbszolgatartó, hűbéri, kapitalista és kommunista társadalom (illetve annak első szakasza, a szocializmus).

További tanulmányaink során a tőkés termelőmóddal, majd legbehatóbban a szocialista termelőmóddal foglalkozunk. A politikai gazdaságtan történeti jellege azonban megköveteli, hogy szemügyre vegyük azt az utat, amelyet az emberi társadalom gazdasági fejlődése a történelem során megtett. Nézzük meg tehát először a már letűnt termelőmódokat, hogy a kapitalista, majd a szocialista társadalmi rendet megfelelő történelmi keretbe helyezve, jobban megérthessük.

2. AZ ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOM

Az ősember fejlődése

Az ember nem valami természetfeletti, érthetetlen módon került a földre. Darwin, a kiváló természettudós a tények óriási tömegével megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az összes jelenlegi élőlények, tehát a növények, az állatok és maga az ember is, alacsonyabbrendű formákból fejlődtek ki. Nem elég azonban megállapítanunk, hogy az ember az állatvilágból származik, hanem azt is meg kell vizsgálnunk, hogyan emelkedett az állatvilág fölé, hogyan vált emberré?

Az ősember megjelenésének elsősorban az volt az előfeltétele, hogy az élőlények fejlődése során kialakuljanak azok a magasabbrendű állati formák, amelyek lehetőséget nyújtottak az emberréválás folyamatára. Az ember közvetlen őseiből *a munka fejlesztette ki az embert.*

Abban az időben, amikor az ember őse megjelent a Földön, a Föld éghajlata általában sokkal melegebb volt a jelenleginél. A Föld jelentős részét forróéghajlatú erdőségek borították, amelyekben az ember ősei elegendő táplálékot találtak a maguk számára. Csak ritkán volt arra szükségük, hogy a gyümölcsök leütésénél faágakat, kődarabokat használjanak fel. Fákon, csoportosan éltek, és a fárakúzás, a helyváltoztatás más feladatokat adott a mellső végtagoknak, mint a hátsó végtagoknak. Úgy változtatták a helyüket, hogy mellső végtagjukkal az ágakba kapaszkodva, átlendítették magukat egyik ágról a másikra.

A Föld fejlődésének fenti korszakát azonban az éghajlat erős lehűlése, az ú. n. jégkorszak követte. Az őserdők és elsősorban a gyümölcsfák ritkulni kezdtek, és az éhség kikergette az ember őseit a nyílt mezőre. A ránkmaradt leletek azt bizonyítják, hogy a nyílt mezőn élő emberek húsevőkké váltak. A hústáplálék megszerzéséhez azonban gyöngye izomzatuk volt, és létük fenntartására, a táplálék megszerzéséhez egyre gyakrabban vettek igénybe faágakat, kődarabokat stb. Az eszközhasználat tehát, amely az-

előtt ritka véletlen volt, ebben a fejlődési szakaszban állandó szükségletté vált, kialakult a *munka*. Az ősember a sík földre kikerülve, elülső végtagjait mind kevésbé használta járásra, mind gyakrabban egyenesedett fel és állt kétlábra. Ezzel az elülső végtagok felszabadultak, és fokozatosan kezékké fejlődtek ki. A kéz a járás terhétől mentesítve „új meg új fogásokat sajátíthatott el, az így megszerzett nagyobb hajlékonyság pedig nemzedékről nemzedékre öröklődött és gyarapodott” — mondja Engels. A mai emberi kéz tehát nemcsak a munka szerve, hanem a munka terméke is. A mindig újabb és újabb műveletekhez való alkalmazkodás évezredek során kialakítja a mai kéz izom- és csontrendszerét.

A kéz megváltozása, kialakulása közvetve megváltoztatta az egész emberi testet, elsősorban magát az agyat. A kéz tevékenységének bonyolultabbá válásával, azáltal, hogy munkát végez, az ember a dolgoknak számtalan új tulajdonságával ismerkedik meg, látóköre kitágul. A munka hatása alatt az agyvelő egyre bonyolultabb tevékenységet fejt ki, és ennek megfelelően bonyolultabbá válik belső felépítése is. Kezdetben az ősember által végzett munka a természetben talált kő- és fadarabokkal történő vadászat volt. Az agyvelő és a kéz fejlődésével azonban később az eszközöket maga állítja elő, először kézzel, majd külön e célra való eszközök (szerszámok) segítségével. A munka tehát kifejleszti az emberi kezet és agyvelőt, a fejlett emberi kéz és agyvelő lehetővé teszi a munka továbbfejlesztését.

A szóbanforgó munka persze igen kezdetleges, de mivel az ősember csoportokban élt, társas munka. Mennél jobban kiterjed a közösen végzett munka köre, annál inkább felmerül a beszéd szükségessége. Az ősember gégefője fokozatosan átalakul, alkalmassá válik a tagolt beszédre. A beszéd által az ember a környezetét nemcsak saját tapasztalatai által ismerhette meg, hanem mások tapasztalatait is felhasználhatta. Ezáltal ismeretei nagymértékben bővültek.

Látjuk tehát, hogy a munkának döntő szerepe van abban a fejlődésben, amelynek során kialakul az ember. Hosszú évezredek át megy végbe az emberréválás folyamata. Az ember akkor lép ki végérvényesen az állatvilágból, amikor szerszámokat kezd készíteni magának. Szerszámai eleinte lassan fejlődnek, de a természet megfigyelésével az ember egyre jobban felismeri a természet törvényeit és tudatosan felhasználja azokat saját céljai, munkaeszközei tökéletesítése érdekében. *Így hajtja az ember egyre jobban uralma alá a természetet.*

Az ősközösség korszakai. A termelőerők fejlődése

Az emberiség legrégebbi korszaka, az *ősközösség*, több száz ezer évig tartott. Két nagy szakaszra osztjuk: a *vadság korszaka*

kára, amelyre az volt a jellemző, hogy az ember a természet kész-termékeit sajátította el és a *barbárság korára*, amelynek lényeges jellemzője, hogy az ember nem csupán a természet kész termékeit sajátítja el, hanem át is alakítja azokat szükségleteinek kielégítésére. Kialakul a földművelés és az állattenyésztés. Az embernek sikerül növelnie azoknak a termékeknek a mennyiségét, amelyekkel létfenntartását biztosítani tudja. Mindkét korszakon belül alsó-, közép- és felsőfokot különböztetünk meg. Nézzük meg röviden, hogyan alakultak a termelőerők a vadság és barbárság szakaszában.

A *vadság alsó fokán* megy végbe az átmenet az állattól az emberhez. Ebben az időszakban az emberek fegyverzete, amellyel létfenntartásukért harcolnak, még igen gyenge, kezdetleges. Kisebb csoportokba verődve élnek, így védekeznek a vadállatokkal szemben. Teljesen rabjai a természetnek, gyümölcsök, gyökerek gyűjtögetéséből élnek.

A *vadság középfokának* idején fedezik fel a tüzet. A tűz védelmet jelentett a vadállatok ellen, lehetővé tette az ételek megpuhítását, a hústáplálékot, és ezáltal elősegítette az ember testi fejlődését. A hússal való táplálkozás az ősembert vadászatra ösztönözte, a vadászathoz pedig fejlettebb szerszámokra, fegyverekre volt szükség. A vadság középfokát a csiszolatlan kőszerszámok megjelenése jellemzi. Ezek a kőszerszámok általában úgy készültek, hogy az ősember kődarabokat vert egymáshoz és így szilánkot pattintott le belőlük. A kőből készült fegyverek kifejlesztették a vadászatot. Most már a gyümölcs és gyökér mellett a halászatból és vadászatból származó zsákmány a főtáplálék. A vadászat — éppen a kezdetleges kőszerszámok miatt — feltételezi a csoport tagjainak szoros együttműködését.

A *vadság felsőfokán* már megjelennek a csiszolt kőszerszámok. Az ősember a kőszerszámokkal való tevékenysége közben rájött arra, hogy csiszolással sokkal jobban kidolgozhatja a köveket, mint pattintással. Ennek a korszaknak igen fontos felfedezése az íj és a nyíl, amely akkor ugyanolyan „döntő fegyver volt, mint a barbárság korában a vasból való kard és a civilizáció korában a puska”. (Engels: A család, magántulajdon és az állam keletkezése.) A vadászat rendszeres táplálékszerzési móddá válik.

A második nagy szakasza az emberiség őstörténetének a *barbárság*. Ennek is három foka van:

A *barbárság alsó foka*. Ezt a szakaszt a fazekasság bevezetése jellemzi, az agyagedények készítése előfeltétele az állatszeldítésnek, a pásztorkodás termékei kihasználásának.

A *barbárság középfokára* való átmenetet a nyugati félgömbön (Amerika) a növénytermesztés jellemzi (ezen a félgömbön

nagy, szelídítésre alkalmas állatok általában nincsenek), a keleti félgömbön (Európa, Ázsia, Afrika) az állattenyésztés. Nézzük meg az állattenyésztés kialakulását. A tényleges állattenyésztés (tehát nem egyszerűen a szelídítés), kb. tízezer évvel időszámításunk előtt vette kezdetét. A legrégebb háziállat, a kutya, megszelídítése nyilván úgy jött létre, hogy az ember lakhelye körüli ételmaradékok szoktatták oda az emberhez. A legjelentősebb, csordákban élő, növényevő állatok megszelídítése és tenyésztése a vadászattal kapcsolatban fejlődött ki. A vadászat során az ősember állandóan követett egy-egy növényevő állatcsordát, amelynek húsa táplálékkul szolgált. A csordának ebből a rendszeres követéséből lassan szorosabb kapcsolat alakult ki a csorda és az azt követő vadászok között. A vadászok megvédték a csordát más emberek vagy állatok támadásaitól stb. Az állattenyésztés kialakulásával a vadászat háttérbe szorul, mert az állattenyésztés adta táplálék sokkal bőségebb és biztosabb.

Egy tudós leírása, aki sokáig élt indiánok között, világosan bizonyítja számunkra, hogy valóban hosszú időre lehetett szükség, míg az emberek megtanulták, hogy kár feleslegesen elpusztítani az állatokat, ha azokat nem tudják elfogyasztani. Leírja pl. hogyan folyt a Nidátsa nevű sziu indián törzs bivaly vadászata. A húshiány miatt régóta éhező törzs hatalmas bivaly-csordára bukkant. A törzs vadászai valamennyi bivalyt leölték, nem gondolva arra, hogy csak kis részét tudják elfogyasztani. E törzsnél, amely nem ismerte az állattenyésztés előnyeit, a néhány napos lakomázást újra hosszú koplalás követte. Az állattenyésztés bevezetése jelentősen megváltoztatta az emberek életmódját.

A földművelés keletkezése valószínűleg abból eredt, hogy az ember lakhelye környékén az eldobott magvak, gyökerek fejlődésnek indultak. Hosszú idő elteltével az ősember rájött az elhullott mag és a kikelő növény közti kapcsolatra, és megkísérelte a magok elültetését. A földművelést minden bizonnyal az asszonyok fedezték fel, mert ők végezték a gyűjtögetést és az otthoni munkát, míg a férfiak vadászattal foglalkoztak. A földművelés elterjedése tette lehetővé, hogy az emberek kisebb földterületen együtt éljenek, így ez fokozatosan véget vetett a vándorló, nomád életmódnak. Persze a földművelés kezdetben igen primitív eszközökkel folyt. Az erdőket tüzzel vagy kőbaltával irtották, és a földet kihegyezett botokkal, később kapákkal művelték meg.

Az állattenyésztés, illetve a földművelés megjelenésével ment végbe az első nagy társadalmi munkamegosztás. A pásztorkodással, illetve földműveléssel foglalkozó törzsek elválnak azoktól a törzsektől, amelyeknek továbbra is a vadászat a fő foglalkozásuk. Rendszeresebbé válik a termékek cseréje, eleinte a törzsek, majd az egyének között. A vadászok elcserélték az elejtett állat bőrét a pásztorkodó és földművelő törzsek állataira és egyéb termékeire.

Ebben a korszakban kifejlődik a különböző fémek és ötvözetek (arany, sárgaréz, bronz) feldolgozása. A szerszámok szempontjából elsősorban a bronznak van jelentősége, mivel a másik kettő igen puha fém. (A vas feldolgozása csak a barbárság felsőfokán jelenik meg.) Feltalálják a kezdetleges szövőszéket, amely lehetővé teszi, hogy ruhákat más anyagokból is készítsenek, mint állati bőrből. Ez egyúttal elősegítette az állattenyésztés fejlődését is, mivel egyre kevésbé volt szükség arra, hogy az állatokat bőrükért leöljék.

A *barbárság felsőfoka* akkor kezdődik, amikor az emberek rájönnek arra, hogyan kell a vasércet kiolvasztani, s ez lehetővé tette a vasszerszámok (vaseke stb.) készítését. Ezáltal nagymértékben nőtt az emberi munka termelékenysége. Ezeknek a termelési eszközöknek az elterjedése segítette elő *a második nagy társadalmi munkamegosztás megjelenését, a kézművesség* elvált a földműveléstől és állattenyésztéstől. A kézművesek, akik mindenféle szerszámot és fegyvert gyártanak, nem tudnak az általuk előállított termékekkel táplálkozni, tehát *cserére termelnek*. Korábban a vadászok, pásztorok és földművesek elsősorban saját szükségleteik kielégítésére vadásztak, termeltek, és csak a felesleget cserélték ki más termékekre. Most egyre jobban elterjed a javaknak cserére való termelése, az *árutermelés*.

Az ősközösség termelési viszonyai

Eddig az vizsgáltuk, hogyan fejlődtek a termelőerők az ősközösségi társadalomban, a legkezdetlegesebb állapotból a vasszerszámok megjelenéséig. Ezek után nézzük meg, *milyen termelési viszonyok felelnek meg ezeknek a termelőerőknek*.

A termelési eszközök, ahogy az előzőekben láttuk, igen kezdetlegesek voltak. A természet erőivel tehát az ősember egymagában megbirkózni nem tudott, szükség volt a közös munkára. „Kösszerszámokkal, majd később íjjal és nyíllal lehetetlen volt egyedül harcot folytatni a természeti erők és a vadállatok ellen. Ha gyümölcsöt akartak szedni az erdőben vagy halászni a folyóban, vagy valamilyen lakóhelyet építeni — az emberek kénytelenek voltak közösen dolgozni, hacsak nem akartak az éhhalálnak, a vadállatoknak vagy a szomszédos emberközösségeknek áldozatul esni. A közös munka a termelési eszközöknek, valamint a munka termékének közös tulajdonához vezet.” (Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról.)

Közös tulajdonban van a föld, valamint mindazok a közös termelési eszközök, amelyek a közös munka eredményei. Így pl. a halászat céljaira szolgáló nagy háló, nagy csónak stb. Ezzel

szemben *személyi tulajdonban* vannak azok a fegyverek és származékok, amelyek kizárólag egyénileg használhatók.

A kizsákmányolókat kiszolgáló polgári és szociáldemokrata „tudósok“ ebből azt a következtetést akarják levonni, hogy az emberiség története a magántulajdonnal kezdődött. Azt mondják, hogy nem lehet közös tulajdonról beszélni ott, ahol a fegyverek, származékok úgy hozzá voltak nőve az ősemberhez, hogy azokat gyakran vele együtt temették el. Így akarják ezek az „elméletek“ bebizonyítani, hogy a magántulajdonon alapuló tőkés rendszer a legmegfelelőbb az emberek számára, hiszen a magántulajdon ősidők óta fennáll. Ezek az „elméletek“ a személyi tulajdon és a magántulajdon közötti alapvető különbséget igyekeznek elkenni.

Az ősember nem ismeri a magántulajdont! Fegyverei személyes tulajdonában vannak, azonban *mindenki készíthet*, és készít is magának ilyen fegyvereket. *A magántulajdon fogalmához viszont hozzátartozik, hogy az illető tárgyak egyes emberek kizárólagos tulajdonában vannak*, míg mások ebből ki vannak zárva. Magántulajdonról lényegében csak ott beszélhetünk, ahol az emberek egyik csoportjának vannak csak termelési eszközei, míg az emberrel másik csoportja ki van zárva ebből a tulajdonból. Az utóbbiak termelik a társadalom gazdagságát képező javakat, amelyek jelentős részét a termelési eszközök tulajdonosai minden ellenszolgáltatás nélkül, erőszakkal kisajátítják. *A magántulajdon keletkezése tehát elválaszthatatlan a kizsákmányolástól.* Az emberiség történelmének kezdetén azonban, éppen a termelési eszközök fejletlensége miatt, az ember nem tudott többet termelni, mint amennyit elfogyasztott. Így nem alakulhatott ki az embereknek olyan csoportja, amelyik nem dolgozik, csupán mások munkájából él.

A közös munkából és *a termelési eszközök közös tulajdonából* következik az ősközösségi társadalom alapvető elve: az *egyenlő elosztás*. Ez nem is lehet másként, mert nehéz körülmények között, amikor az élelemben ilyen nagy hiány volt, a horda egy része éhhalálra lett volna ítélve, ha nem érvényesül az egyenlő elosztás. A kialakult társadalmi szervezet, a vérségi, rokonsági kötelékeken nyugvó horda (a fejlődés későbbi során létrejön a nagyobb nemzetség, majd a nemzetségek szövetsége, a törzs) ezért nem tett lehetővé uralmat és szolgaságot, az embereknek egyenlő jogaik voltak, szorosan összetartoztak.

Az ősközösségi termelési viszonyok kezdetben elősegítették a termelőerők fejlődését. A közösségi munka növelte az egyén teljesítőképességét. A munkaeszközök fejlődésével azonban az egyén munkaerejének termelékenységéje megnövekszik: többet képes termelni, mint amennyi élete fenntartásához szükséges.

Az ősközösség bomlása, amely már a barbárság középtokán megkezdődik, a barbárság felsőlokán betetőzést nyer. Az állattenyésztés megjelenésével egyre jobban kialakul a magántulajdon. A munkaeszközök fejlődésével már nem feltétlenül szükséges az egész közösség részvétele a termelőmunkában. A régi közösségi szervezet felbomlik, a nemzetség egyre inkább családokra esik szét. Ezekben a családokban a vagyont a családfő kezeli, lassan kivonja az állatállományt a család ellenőrzése alól, és magántulajdonává teszi. A magántulajdon kialakulásával az emberek egyre jobban differenciálódnak, rétegeződnek. Egyesek állatállománya szerencsés körülmények folytán szaporodik, másoké betegségek stb. következtében elhullik.

Amíg a termelőerők olyan fejletlenek voltak, hogy mindeki csak saját magát tarthatta el, rabszolgaságról szó sem lehetett. Azonban a termelőerők fejlődésével ez is lehetségessé vált. A család munkaereje ugyanekkor már nem mindig volt elegendő az állatállomány őrzésére, idegen munkaerőre volt szükség. „A hadifoglyokkal eddig mit sem tudtak kezdeni, egyszerűen agyonverték, még korábban megették őket. A gazdasági helyzet most elért fokán azonban értékké lettek: életben hagyták őket, és kihasználták munkájukat. Feltalálták a rabszolgaságot.” (Engels: Anti-Dühring.)

Az ősközösség bomlását fokozta a földművelésre való áttérés és az ezzel kapcsolatos letelepedés. A földművelés nagyobb számú rabszolgát tett szükségessé, a letelepedéssel egy idő után fokozatosan kialakult a föld magántulajdona. Nagymértékben mozdította elő az ősközösség bomlását a *csere fejlődése* is. Az állattenyésztők és földművelők rendszeresen elcserélték feleslegeiket a vadásznépkel. A csere elterjedése fokozta a vagyoni egyenlőtlenségeket. Ugyanezt mozdította elő a különféle ipari mesterségek kialakulása, amely megsokszorozta a használati tárgyak fajtáit, s a vagyon új formáit teremtette meg.

A termelőerők fejlődésével így bomlik fel az ősközösségi társadalom, kialakul a rabszolgaatlók és rabszolgák osztálya, megjelenik az emberiség történelmében a kizsákmányolás.

Mielőtt azonban a rabszolgaság tárgyalására rátérnénk, még egy kérdéssel kell foglalkoznunk. Ez a *szocializmus gyökere* különbsége az ősközösségi társadalomtól. A szocializmus ellenségei próbálnak párhuzamot vonni az ősközösségi termelési mód és a modern szocializmus között. Úgy érvelnek, hogy ha volt már egy közösségi társadalom, akkor a mai szocializmus visszaesés a kifejlődött magántulajdonhoz képest, visszaesés az ősközösség kezdetleges viszonyai közé. Ez azonban a tényleg aljas meghamisítás! A mai szocialista társadalom alapvetően különbözik

az ősközösségi társadalomtól. Egyrészt az ősközösséget a termelők végtelenül alacsony színvonala jellemezte, míg a szocializmus a tudomány és technika hatalmas eredményein, a legfejlettebb termelőerőkön nyugszik. Másrészt az ősközösséget a szegénység, a fogyasztási cikkek hiánya jellemezte, míg a modern szocializmust a fogyasztási cikkek bősége, a dolgozók szükségleteinek maximális kielégítése. Azonkívül az ősközösségben az egyenlő elosztás elve uralkodott, míg a szocialista társadalomban mindenki végzett munkája mennyisége és minősége szerint részesedik a termelt javakból. Mindebből következik, hogy az emberiség fejlődése az ősközösségi társadalomtól a rabszolgaságon, hűbériségen és kapitalizmuson keresztül a mai szocialista társadalomhoz nem visszatérés a régi, kezdetleges állapothoz, hanem a társadalom hatalmas arányú felemelkedése.

3. RABSZOLGASÁG

A rabszolgatartó társadalom kialakulása

Amint az előző fejezetben láttuk, a termelők fejlődésével felbomlott az ősközösségi rend. A rabszolgaság létrejöttének előfeltételei voltak: egyrészt a munka termelékenységének emelkedésével többlettermék előállítás, amelyet a rabszolgatartó kisajátíthat, másrészt vagyoni különbségek kialakulása a nemzetségtagok között. Rabszolgát ugyanis csak az tarthat, aki több termelési eszközzel rendelkezik, mint amennyit saját maga használ, s így a rabszolgáját el tudja látni termelési eszközökkel. A termelők fejlődésével mindkét feltétel megvalósult.

A rabszolgaság kezdeti formája a *patriarkális rabszolgaság*. Ekkor a rabszolgák a patriarkális családban dolgoznak, segítő-társai a termelésben közvetlenül résztvevő rabszolgatartónak és családjának. A patriarkális rabszolgaságról szemléltető leírást adnak Homeros költeményei. A rabszolgák segítenek uraiknak a munkában, a családban élnek, együtt dolgoznak velük. Azonban a rabszolgák számának növekedése lehetővé teszi, hogy a viszonylag csekélyszámú rabszolgatartó teljesen elszakadjon a termelő munkától.

A rabszolgaszerezés főforrásai a háborúk, amelyeket elsősorban a rabszolgák szerzése céljából indítanak. Ezenkívül az elszegényedett nemzetségtagok nagy része is eladósodás révén rabszolgasorba jut. Az adósságot kifizetni nem tudó „visszaeső” adóst rabszolgává nyilvánítják. A parasztlak nagy tömegeit adják el adósság fejében, így pl. a kiöregedett katonákat, akik a zsákmány reményében mennek el harcolni, és mire hazatérnek, birtokuk tönkrement, családjuk eladósodott.

A rabszolgák számának növekedésével párhuzamosan egyre élesebbé válik a szabadok rétegződése. A szabad nemzetségtagok nagy tömege elszegényedik, néhányan pedig jelentős vagyon birtokába jutnak. A régi nemzetségszervezet, amely az egyenlőségen alapult, fokozatosan eltűnik, és helyébe lép a rabszolgatartók állama.

A rabszolgatartó társadalom az első osztályokra szakadt társadalom. Alapvető osztályai a *rabszolgatartók* osztálya és a *rabszolgák* osztálya. Ezenkívül léteznek még olyan szabad emberek, akik sem nem rabszolgák, sem nem rabszolgatartók. Ilyenek pl. a szabad parasztok, iparosok, kereskedők. (A rabszolgaság korában jelenik meg a harmadik nagy munkamegosztás: a kereskedelem, mely a különböző helyeken termelt áruk cseréjét bonyolítja le.) *A rabszolgatartó társadalom kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra, gazdagokra és szegényekre oszlik.* Az emberek gondolkodásmódját, céljait gazdasági helyzetük, a termelési eszközökhöz való viszonyuk, tehát osztályhelyzetük határozza meg. Mások a céljai, törekvései a rabszolgáknak, mások a rabszolgatartóknak. A rabszolgatartók uralmuk fenntartását erőszakszervezetükkel, az állammal biztosítják. Az *elnyomás szerve, a rabszolgatartók állama* lép tehát a régi közösségi szervezet, a jogok és köteleességek egyenlőségének helyébe.

A rabszolgatartó társadalom haladást jelentett az ősközösséggel szemben. A társadalom fejlődésének mértéke, hogy az anyagi javak nagyobb mennyiségét termeli, fejlettebb munkaeszközök segítségével. Ily módon a rabszolgaság az ősközösséghez viszonyítva nagy lépést jelentett előre.

A rabszolgatartó társadalom, mint az osztálytársadalmak általában, jogosult volt a maga idejében. A termelőerők ilyen alacsony színvonala és a nehéz fizikai munka mellett ugyanis csak úgy volt lehetséges a kulturális és tudományos fejlődés, hogy az emberek egy csoportja — az uralkodó osztály — mentesül a közvetlen termelőmunkától.

Erre persze — a technika mai fejlettsége mellett — már nincs szükség. Az élmunkások, újítkók, sztahanovisták példája mutatja, hogy ma már maguk a dolgozók viszik előre a technika fejlődését. Ők járnak élen a kultúra fejlesztésében is. A kizsákmányoló osztályok léte tehát, amennyire szükséges volt a történelem korábbi szakaszaiban, annyira felesleges ma, amikor nem-hogy a társadalmi haladást szolgálná, ellenkezőleg, akadályozza azt.

A rabszolgatartó társadalom termelőerői

A termelőerők fejlődése szempontjából a rabszolgaság kifejlődése kezdetben előnyös volt. A rabszolgamunka olcsó. Ha a rab-

szolga a kegyetlen bánásmód, a gyenge táplálék következtében hamar elpusztul, akad helyette másik. A nagyszámú rabszolgából állati módszerekkel kisajtoltt többlettermék tette lehetővé, hogy az uralkodó osztály megszabaduljon a fizikai munkától és tudomány, művészet, politikával foglalkozhassék. A görög és római társadalom magas kultúrája a rabszolgamunkán nyugodott, ez tette lehetővé, hogy az uralkodó osztály fényűző anyagi helyzetbe kerüljön és megfelelő szabad idővel rendelkezék.

Az olcsó rabszolgamunka lehetővé teszi a nagybani termelés megszervezését is. Ez módot nyújt a specializálódásra, a fokozott munkamegosztás kifejlődésére. A rabszolgatartó társadalomban már van takács, gyapjúfonó, szövő, festő, kovács, csizmadia stb. A mezőgazdaságban kifejlődik a szőlőművelés, kertgazdálkodás, a tejgazdaság stb.

Termelési viszonyok

Melyek voltak a rabszolgatartó társadalom termelési viszonyai? Ezeknek a termelési viszonyoknak lényege, „hogy nemcsak a termelőeszközök vannak a rabszolgatartó tulajdonában, hanem a termelésben dolgozó rabszolgák is, akiket gazdájuk szabadon adhat, vehet, ölhet, mint a barmot“. (Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról.) A rabszolgát nem is tekintették embernek. Az ókori írók beszélő szerszámnak nevezik, szemben a bömbölő szerszámmal (barommal) és az élettelen szerszámmal (a közönséges munkaeszközzel).

A rabszolgatartó, aki a rabszolgát a piacon vásárolja, és ugyanígy pénzt fektet bele, mint a többi megvásárolt termelési eszközbe, igyekszik befektetett pénzét minél gyorsabban visszakapni. Ezért a rabszolgákat holtra dolgoztatják, a rabszolgák a fogságban gyorsan tönkremennek, elpusztulnak. Márpedig a rabszolgatartó társadalomnak hatalmas mennyiségű rabszolgára van szüksége, hiszen az egész társadalom az ő munkájukon nyugszik. Ezért a rabszolgaszerző háborúk állandókká válnak, a legyőzött országok lakosságát tízezerszámra hajtják el rabszolgának.

A rabszolgatartó társadalom bomlása

A rabszolgatartó társadalom — hasonlóan a többi osztálytársadalomhoz — csak kezdetben segíti elő a fejlődést. A termelési viszonyok, a tulajdonviszonyok nem követik a termelőerők fejlődését. A meglévő termelési viszonyok ugyanis kedvezőek az uralkodó osztály számára, és ezért az ragaszkodik hozzájuk. A rabszolgatartók ragaszkodtak a rabszolgaság intézményéhez, mert ez fényűző életmódjukat biztosította. Ugyanakkor azonban éppen

a rabszolgaság fennállása gátolta — a fejlődés bizonyos fokán — a további haladást.

Először: A testi és szellemi munka szétválásánál úgy tartották, hogy *a szabad emberhez méltatlan a testi munka.* Megvetették a termelőmunkát, és csak a politikával, tudománnyal, művészettel való foglalkozást tartották magukhoz méltónak.

Xenophon görög történetíró (élt időszámításunk előtt 434—355) így ír a munkáról: „Városainkban megvetik és lenézik az iparosokat, mert egész nap a szobájukban vagy a tűz melletti kénytelenek dolgozni. Foglalkozásuk testüket és lelküket egyaránt tönkreteszi. Az ilyen embereknek nem marad idejük a barátság ápolására és a polgárjogok gyakorlására, ezért mindenki rossz barátoknak és rossz hazafiaknak tekinti őket, és különösen az olyan városokban, ahol szeretik a háborút, a törvény tiltja a polgároknak, hogy ipart folytassanak.“

Másodszor: A rabszolgatartók vagyonának hatalmas arányú növekedése szinte *hihetetlen arányú fényűzéshez* vezetett. Az uralkodó osztály elősdi jellege egyre fokozódott. Cicero vagyonát pl. elég megbízható források kb. 50 millió forintra becsülték. Amikor 64-ben a Rómát elpusztító tűzvészben a császári palota is leégett, Nero, az akkori császár, kiadta a parancsot, hogy új, színaranyból készült palotát kell építeni, és kijelentette: „végre emberhez méltó módon fogok lakni“. Persze a palota sohasem épült fel.

Harmadszor: Alapvetően fontos akadály volt a termelőerők további fejlődésének, hogy *a rabszolga nem volt érdekelve a termelésben.* Bonyolultabb munkaeszközökkel nem is lehetett dolgoztatni, mert tönkretette volna azokat. Ura iránt érzett gyűlöletét munkaeszközein töltötte ki, ezért csak a legkezdetlegesebb szerszámokat lehetett kezébe adni. Az olcsó rabszolgamunka hozta magával azt is, hogy az uralkodó osztály nem törődött a munkaeszközök tökéletesítésével, a technika fejlesztésével, hiszen a gépek használata nem volt kifizetődő számára.

Negyedszer: A rabszolgatartó társadalom alapját a rabszolgamunka képezte. A rabszolgákat a rabszolgaszerző háborúk útján biztosították. E hadjáratok katonai ereje, alapja a szabad kisparasztok voltak. Azonban a kisparasztok katonáskodásuk idején nem tudják földjeiket megművelni, eladósodnak, kihúzzák lábuk alól a földet. Tönkretételükhöz nagymértékben hozzájárul a rabszolgák által művelt mezőgazdasági nagybirtok versenye. A kisparasztok nagy tömegei tönkremennek, és ezzel meggyengül a rabszolgatartó társadalom katonai ereje, mely a parasztokból álló hadseregen nyugodott. A földönfutóvá lett parasztok nagy része a városba menekül, itt azonban a főleg rabszolgákkal dolgozó ipar nem tudja felszívni őket. Ezek a nyomorgó kisemberek, akik közé a rabszolgamunka folytán tönkretett kézművesek is lesüllyedtek, alkották az antik proletariátust. Persze ezek alapvetően különböz-

nek a modern proletariátustól, amely a maga munkájával tartja el a társadalmat. Az antik proletárokat viszont az állam tartotta el. Ezek a nyomorgó tömegek állandó veszélyt jelentettek az uralkodó osztály számára, és ezért államköltségen látták el őket kenyérrel és cirkuszi játékokkal.

A rabszolgatartók államának katonai ereje tehát egyre jobban gyengült, és egyre kevesebb rabszolgát tudtak háborúkkal biztosítani. A rabszolgák ára magasra szokott, a rabszolgákkal folytatott termelés egyre kevésbé volt kifizetődő. A nagybirtokok jelentős része munkaerő hiányában pusztasággá vált. A rabszolgák helyét egyre inkább a kisbérlek, *kolonusok* foglalják el. Ezek a kolonusok (akik többnyire elszegényedett parasztok, felszabadított rabszolgák voltak) egy darab földet kaptak bérbe a földesúrtól, amelyet saját maguk műveltek, de termékeik legnagyobb részét bérleti díj fejében oda kellett adniuk uruknak. A bérleti díj a termésnek sokszor 9/10-ét is kitevette. Az uralkodó osztály mindent elkövetett, hogy a súlyos terheket a bérlelőkből kisajtolja. Megtiltotta nekik, hogy elhagyják parcelláikat, röghöz kötötte őket. A kolonusok félúton álltak a rabszolgák és a valóban szabad emberek között. *Előhírnökei voltak a következő társadalmi rendnek, a hűbériségnek.*

Mindezek a jelenségek mutatói voltak annak, hogy a rabszolgatartó társadalom túlélte önmagát, akadályozza a fejlődést. Ha a termelési viszonyok már gátolják a termelőerők fejlődését, át kell adni a helyüket az új termelési viszonyoknak, amelyek lehetővé teszik a további előrehaladást. Az uralkodóosztály azonban ragaszkodik az elavult termelési viszonyokhoz, és ezért az átalakulás nem megy magától, csak súlyos harcok és megrázkódtatások árán.

A fenti jelenségek nemcsak azt mutatták, hogy a rabszolgaság akadálya a fejlődésnek, hanem egyúttal okozói is voltak a *rabszolgatartó társadalom bukásának*. A rabszolgaság bukásának döntő okai azonban a *rabszolgafelkelések* voltak. A végletekig kizsákmányolt rabszolgák fellázadtak kizsákmányolóik ellen. A legjelentősebb rabszolgafelkelés időszámításunk előtt 73-ban tört ki, az ú. n. Spartacus-rabszolgafelkelés. Spartacus seregében 120 000 rabszolga gyűlt össze, sorra verték a hatalmas római birodalom ellenük küldött hadseregét, míg azután Róma előtt leverték őket. A rabszolgatartók szörnyű hosszút álltak. A Capuából Rómába vezető út két oldalán 6000 rabszolgát fészítettek keresztre.

A rabszolgafelkelések döntően hozzájárultak a rabszolgatartó társadalom bukásához, noha egyik rabszolgafelkelés sem tudott végső győzelmet aratni. *Vereséget szenvedtek egyrészt azért, mert ösztönösek és szervezetlenek voltak.* A rabszolgák zöme

tudatlan, műveletlen volt. Ha egy csatában győztek, utána hamar szétszéledtek, és nem tudták hadseregüket szilárd szervezői alapra fektetni. Másrészt ahhoz, hogy az elnyomott, de feltörekvő osztály meg tudja dönteni a fennálló társadalmi rendet, nemcsak az elavult termelési viszonyokat kell szétzúznia, hanem új társadalmi rendet kell a régi helyébe felépíteni. A rabszolgák azonban erre képtelenek voltak. *Nem akarták előre vinni a társadalmat, hanem csak pillanatnyi helyzetükön akartak javítani,* vissza akartak térni hazájukba, ahonnan elhurcolták őket. A rabszolgafelkelések azonban vereségük ellenére alapjaiban rendítették meg a rabszolgatartó társadalmat. A rabszolgatartó társadalom gazdasági alapja — mint tudjuk — a rabszolga termelő munkája volt. A felkelések idején sok tízezer rabszolga esett ki a termelésből, s ez aláásta a társadalom gazdasági erejét. A rabszolgafelkelések leverése és a szörnyű megtorlás után mindig hosszú idő telt el, míg a gazdasági élet magához tért. Ugyanakkor ezek a felkelések aláásták a rabszolgatartó társadalom katonai és politikai erejét. Időszámításunk kezdete után, a 3. századtól kezdve fordulat állott be a felkelések eredményességében. Ebben az időben a rabszolgák már erős szövetségesekre találnak a kolonusokban, a nyomorgó szabad parasztokban és a római birodalmat kívülről támadó barbárokban. A rabszolgatartó társadalmat belülről és kívülről támadó erők szorosan összefonódtak. A barbárok támadása a római birodalom elnyomott népeinek támogatása által ért el sikereket, a rabszolgák forradalmát viszont a barbárok betörése segítette győzelemre. Amint Sztálin elvtárs mondja: „...a nem rómaiak, vagyis az összes „barbárok“, egyesültek a közös ellenség ellen, és megdöntötték Rómát“. Így bukott el a római rabszolgatartók állama, és vele együtt összeomlott a rabszolgaság is.

4. A HÜBÉRI TÁRSADALOM

A hűbéri társadalom kialakulása

A római birodalmat megdöntő barbárok a birodalom határain túl, nemzetségekben élő félnomád népek voltak. A vadászat és az állattenyésztés volt a fő foglalkozásuk. Gyakran változtatták lakhelyüket, vándoroltak, jobb vadászterületet és legelőt keresve. Az új területekért folytatott harc során a nemzetségeken belül kialakult azoknak az embereknek a csoportja, akiknek a háborúskodás volt a fő foglalkozásuk. Mivel pedig a nemzetség sorsa új területek szerzésétől, tehát döntő mértékben a harcok sikerétől függött, így ennek a csoportnak, a katonai vezetőknek

egyre inkább döntő szerepe lett az államzetség gyűlésein, és a hadizsákmány nagyobb részét is ők kapták meg.

A hódítók a műveltség alacsonyabb fokán álltak, mint a rómaiak, termelésük kezdetlegesebb volt. Telepedésük után a római társadalom intézményeinek nagy részét maguk is átvették. Így megtartották a *kolonusok* intézményét is.

A germán hódítók az elfoglalt római földterületeket nagyrészt maguk osztották fel. A germán törzsszövetségek legfőbb hadvezérei, királyai az óriási császári birtokokból, valamint a fel nem osztott, közös használatban lévő földekből földet adományoztak kíséretük tagjainak, csatlósainak. Az egyszerű katonák viszont csak akkora darab földet kaptak, amekkorát maguk tudtak művelni, vagy még annál is kevesebbet. Aki a királytól földet kapott, a király hűbérese lett és hűséggel tartozott neki, az adomány fejében katonai szolgálatokat volt köteles teljesíteni számára. A király lett az ő hűbérura, seniora. A hűbéresnek (más szóval vazallusnak) ugyancsak voltak csatlósai, akiknek viszont ő adományozott földet hasonló szolgáltatások fejében. Így alakult ki a hűbériség későbbi fejlődése során az ú. n. „*hűbéri gúla*“. A gúla tetején áll a leghatalmasabb hűbérúr, a király, ő nem vazallusa senkinek, de mindenki más az ő vazallusa. Alatta helyezkednek el a „*hűbéri gúlában*“ mind szélesebb rétegekben a nagy hűbérurak, azután kisebb hűbérurak, végül a gúla legalján a parasztok tömegei, akik már csak vazallusok, de nem seniorai senkinek.

A hatalom alapja tehát a földbirtok lett. Akinek nagyobb földbirtoka volt, az nagyobb katonai erőt is képviselt nagyobb hatalma volt. Ezért minden hűbérúr a szomszédos földek elfoglalására törekedett, s innen eredtek az állandó belvillongások, háborúk. A hatalmas hűbérurak mind több szabad paraszttól rabolják el földjét, és kényszerítik arra, hogy nekik szolgáljon. Az agyonsanvargatott, állandó bizonytalanságban élő parasztok gyakran valamelyik hatalmas világi vagy egyházi hűbérúr „védelme“ alá helyezik magukat. Ezért a „védelmiért“ azonban nagyvonalú árat kell fizetni! A parasztnak le kell mondania földje tulajdonáról és szabadságáról, kénytelen „védelmezője“ rabigáiába hajtani a fejét. Így alakul ki a fokozatosan lesüllyedő szabad parasztokból és elszegénvedő harhárokból, valamint a kolonusokból, felszabadult rabszolgákból a *jobbágyok osztálya*.

Termelési viszonyok

Ezek után vizsgáljuk meg, *mi jellemzi a hűbéri társadalom termelési viszonyait?*

„A feudális rend termelési viszonyainak alapja az, hogy a termelési eszközök a feudális úr tulajdonában vannak, viszont a

termelésben dolgozók, a jobbágyok nincsenek egészen tulajdonában. A jobbágyokat a feudális úr már nem ölheti meg, de adhatja-veheti. A feudális tulajdon mellett a parasztnak és kézművesnek vannak termelési eszközei egyéni tulajdonban, és van magángazdaságuk, amely személyes munkájukon alapszik.“ (Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról.)

A feudális (hűbéri) társadalom alapvető termelési viszonya a jobbágy-földesúr viszonya. A legfőbb termelési eszköz, a föld a földesúr tulajdonában van. Két részre oszlik, urasági és jobbágyföldre. Az utóbbi mint jobbágytelek a jobbágyok használatában van. A jobbágy itt saját termelési eszközeivel dolgozik, és bár termékeinek döntő részét a földesúrnak kénytelen beszoigáltatni, a számára megmaradó rész nagysága mégis csak személyes munkájától függ. Ez a személyes érdekelttség kétségtelenül a fejlődés rúgója. Így *a hűbéri termelési viszonyok kezdetben elősegítik a termelőerők fejlődését*, a rabszolgatartó társadalom termelőerőéhez viszonyítva, ahol a rabszolga a legcsekélyebb mértékben sem volt érdekelve a termelésben.

Az urasági földeket részben a földesurai gazdaságában lakó jobbágycsaládok művelik, akik lakást és ellátást kapnak a földesúrtól, és oda vannak kötve a földesúr gazdaságához: másrészt és döntő mértékben a jobbágytelekeken lakó és gazdálkodó jobbágyok, akik az uraság gazdaságában ingyen, robotmunkát kénytelenek végezni.

A jobbágyok tehát — szemben a rabszolgákkal — bizonyos mértékig érdekeltek a termelésben, hiszen kezdetben legtöbbjüknek van saját gazdaságuk, vannak saját termelési eszközeik. A rabszolga ugyanolyan tulajdona volt gazdájának, mint a háziállat, azt tehetette vele, amit akart, akár meg is ölhetette. A jobbágy-nak ezzel szemben vannak bizonyos jogai, bár ugyanakkor röghöz kötött, nem költözhet szabadon egyik birtokról a másikra. A jobbágy-nak a rabszolgákhoz képest viszonylag jobb sora természetesen nem jelenti azt, hogy nincsen rendkívül súlyosan kizsákmányolva.

Az előbb elmondottakból következik, hogy a *jobbágy kizsákmányolásának főformája* a robot és a terménydízsma volt. Kezdetben a *robot* volt a döntő. Ez azt jelentette, hogy a telken gazdálkodó jobbágy a hét bizonyos napjain meghatározott munkát volt köteles elvégezni. Ezeken a napokon tehát nem saját földjén dolgozott a maga számára, hanem az uraság földjén, az uraság számára. A robotmunka formájában tehát a földesúr közvetlenül sajátította ki a jobbágy *többletmunkáját*, amelyet az uraságnak ingyen végzett. Ez a többletmunka élesen elkülönült a jobbágy-nak a maga és családja fenntartásához *szükséges munkájától*. Ez utóbbi munkát a saját földjén végezte.

A jobbágy természetesen csak kényszerből végzett robotmunkát, gyűlölte azt. Ott állt mögötte az ispán, aki vesszővel a kezében kényszerítette a jobbágyot a munka elvégzésére.

A robot súlyosságáról képet alkothatunk magunknak, ha meggondoljuk, hogy pl. Angliában a 11—12. században a jobbágy a hét 2—3 napján az uraság földjét volt köteles művelni, az uraság kívánságára bármikor fuvart kellett rendelkezésére bocsátania, és ha nem volt igásállata, a terhet saját maga volt köteles szállítani. Az aratási munkában egész családjával kellett részt vennie, és a kiszabott munkát elvégeznie. Ezenkívül számos „kisebb” munka elvégzése tartozott kötelességei közé: kaszálás, birkanyírás, diószedés stb. Ha ezek után még azt is számba vesszük, hogy a 10—11. században a robot még nem volt olyan súlyos, mint a későbbi időkben, akkor láthatjuk, hogy milyen tűrhetetlenné vált a jobbágy helyzete.

A jobbágy kizsákmányolásának másik főformája a *dézsma* volt, amely azt jelentette, hogy a jobbágnak a robotmunkán kívül terményei jelentős részét kellett urának rendelkezésére bocsátania. Magyarországon pl. a kilenced törvénye, amely 1848-ig érvényben volt, megszabta, hogy a jobbágy földje termésének kilenced részét köteles a földesúrnak beszoigáltatni. De nem a kilenced volt az egyetlen szolgáltatás, amellyel a jobbágy a hűbérúrnak tartozott. Évente többször előre megállapított mennyiségű „ajándékot” kellett adnia: kenyeret, vaját, tojást, tyúkot, bárányt, disznót stb. A feudalizmus késő szakaszán a termény-dézmát és a robotot felváltja a *pénzbeli adózás*.

A dézsmán és roboton kívül még számos teher hárult a jobbágyra. Különösen súlyosan nehezedett rá a papi tized. Ez azt jelentette, hogy minden termény- vagy állatszaporulat egytizede az egyházat illette. Másszóval az egyházat is a jobbágyok tartották el, hiszen a tizedeken kívül az egyháznak még óriási földbirtokai is voltak, amelyeken a jobbágyok dézsmát és robotot is szolgáltattak.

Különböző adók is terhelték a jobbágyot. Így pl. nálunk Magyarországon királyi adó, kapuadó, rendkívüli hadiadó is. De a jobbágy kizsákmányolása még ezzel sem ért véget. A földesúr szigorú büntetés mellett kötelezte őt arra, hogy pl. terményeit csak a földesúr malmában őrölhesse meg, csak a földesúr présházát használhatta stb. Ezzel természetesen a földesúr újabb bőrt nyúzott le a jobbágyról. Erősen sújtotta a jobbágyot az is, hogy az igazságszolgáltatás a hűbérúr kezén volt, és ő ítélkezett saját jobbágya fölött még akkor is, ha a hűbérúr és a jobbágy közti vitás kérdések eldöntéséről volt szó.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a termelés technikája a hűbéri gazdaságokban igen alacsony volt. Eladásra a hű-

bériség kialakulása idején csak a termékeknek igen jelentéktelen része került. A jobbágy kizárólag saját termékeit fogyasztotta, maga állította elő a szükségletei kielégítésére szolgáló tárgyakat. A hűbérurak viszont jobbágyaik munkatermékeiből eltek. A hűbéri birtok önmagában zárt gazdasági egységet alkotott. Az ilyen-fajta gazdálkodást, amelyben az emberek majdnem kizárólag saját termékeikkel fogyasztják, *természeti (naturális) gazdálkodásnak* hívjuk.

Azonban mindennek ellenére, a *hűbéri termelési mód fejlődést jelentett a rabszolgasághoz képest*. Miért tette lehetővé a hűbéri termelési mód a termelőerők további fejlődését?

Először azért, mert a jobbágy, bármilyen súlyos terheket kellett is viselnie, dézsmát fizetni, robotot teljesítenie, mégis némileg érdekelve volt a saját földjén végzett munkában. Ez az érdekeltség azután némileg a termelékenység emelésére ösztönözte.

Másodszor: a szabad kézművesek által űzött ipar jelentősen kifejlődik. A feudális társadalomban ugyanis nem gátolja ezt már a rabszolgaműhelyek konkurrenciája, másrészt a munkát már nem tekintik megvetésre méltó tevékenységnek, mint a rabszolgaság idején.

Harmadszor: a jobbágyok által megművelt nagybirtok jelentékeny munkamegosztást tesz lehetővé. A termelés technikája is jobban fejlődik ezeken a hűbéri nagybirtokokon, mint azelőtt a rabszolgák művelte földeken.

Mindezek a tényezők odavezetnek, hogy a hűbéri termelési mód a rabszolgasághoz képest jelentősen fejleszti a termelőerőket. Ennek a ténynek a kihangsúlyozása azért is fontos, mivel vannak polgári „tudósok“, akik lagadják ezt. Arról beszélnek, hogy a hűbéri társadalom hanyatlást jelentett a rabszolgasághoz képest. A rabszolgatársadalom művészetét, kultúráját az égis magasztalják és azt állítják, hogy ez fejlődési csúcspontot jelentett az emberiség történetében. Ezek az urak csak egyről „feledek meg“: arról, hogy az ókor kultúrája csak maroknyi kizsákmányoló kultúrája volt, amely milliók állati sorban tengődésén nyugodott. A rabszolgák verejtékes munkája tette lehetővé az uralkodó osztály tagjainak, hogy kultúrával, művészettel foglalkozzanak. Akik azt állítják, hogy a rabszolgatartó társadalom volt az emberi fejlődés legmagasabb foka, azt akarják bizonyítani, hogy a társadalom nem halad, nem fejlődik. Így készítik elő a talajt azon tételek számára, hogy a szocializmus nem jelent haladást a kapitalizmushoz képest. A kizsákmányolók érdekeit szolgálja az az állítás is, amely szerint az ókor magas művészeti teljesítményeit az tette lehetővé, hogy a kultúra néhány „kiválasztott“ kultúrája volt. Szerintük minden kultúra pusztulásra van ítélve, ha áthatja a tömegeket. A tények azonban az ellenkezőjét

mutatják! A Szovjetunió példája élesen szóló bizonyíték annak, hogy a kultúra és tudomány ott virágzik fel igazán, ahol a dolgozó tömegek kultúrájává lesz, a nép szolgálatába áll. Hiába igyekeznek a kapitalizmus védelmezői elködösíteni a haladás fogalmát! A dolgozók millióit a tények ereje győzi meg arról, hogy a szocialista társadalom megteremtése a fejlődés útja, és a kapitalizmus pusztulásra van ítélve.

Termelőerők

A hűbéri társadalomban a termelőerők viszonylag jelentős fejlődését látjuk. A mezőgazdaságban a hevertető és kétforgós rendszerről rátérnek a hármass vetésforgóra. Ez azt jelenti, hogy a művelés alatt álló földet három részre osztják. Egyik részén tavaszi, a másikon őszi vetés van, a harmadik rész parlagon hever. A parlagon hagyott részt a következő évben ősszel vetik be, a rákövetkező évben tavasszal, a harmadik évben pedig megint parlagon hagyják, fellazítják, pihentetik. Fejlődik a szőlőművelés és a konyhakertészet is. Ugyanez vonatkozik a mezőgazdasági szerszámokra. A 13. században a régi vasek lényegileg modern formájúvá lesz. A gabonát már nem állatokkal tapostatják vagy botokkal verik ki, feltalálják a cséphadarót, amellyel sokkal könnyebb a gabona cséplése. Nagyot fejlődik a közlekedés. Használatossá válik a lovak patkolása, az igavonó állatok ma is használatos fogatolása. Felfedezik az iránytűt, a modern kormánylapátot, tengeri térképeket szerkesztenek. A hajózás már nem korlátozódik löbbé a partmentére, a hajósok már kimerészkednek a nyílt tengerekre is. Megnyílik az út a nagy földrajzi felfedezések felé!

Az iparban is jelentős változások következnek be. Elterjed a vízikerek és a szélmalom. Tökéletesedik a szövőszék. Megszerkesztik az első mechanikai szerkezetű órát, amely kiszorítja az igen tökéletlen viziórákat. Megjelennek a nagyolvasztó kohók, a kovácsoltvas mellett elterjedt az öntöttvas. Megszületik az acélipar. A 11—12. században Kínából eljut Európába a papírkészítés, a 15. században megkezdődik a modern nyomtatás korszaka.

Az előzőekben felsoroltak csak kiragadott példák, mégis mindmégannyi bizonyítékai annak, hogy a rabszolgatartó társadalomhoz képest a hűbéri termelési mód fejlődést jelentett előre.

A hűbéri társadalom városa

Az iparnak az előbbieken részletezett fejlődése természetesen túlnyomórészt nem a hűbéri gazdaságában a jobbágyok, hanem a városokban lakó és ott dolgozó kézművesek munkája nyomán jön létre. Nézzük meg tehát a hűbéri társadalom városait.

Hogyan keletkeztek ezek a városok? Már beszéltünk arról, hogy a hűbéri társadalom kezdetén a természetes (természeti) gazdálkodás elterjedtsége szinte kizárólagos volt. A jobbágy nemcsak a földet művelte meg, hanem maga készített el mindent, amire magának és urának szüksége volt. Vásznot szőtt, ruhát, lábbelit készített, házát is maga építette fel. Alig volt valami, amit a piacon kellett beszereznie. A munkaeszközök tökéletesedésével azonban szükségessé vált a bonyolult munkaeszközök használatában való jártasság. Kevesebb időbe került egy termék előállítása, ha a termelő annak előállítására specializálta magát. Az ipar fejlődése következtében jobban elvált a mezőgazdaságtól, a kézműves szakmák specializálódtak az iparon belül. A vagyonosodó hűbérurak igényei is egyre nőttek. Már nem elégedtek meg azokkal a kezdetleges készítményekkel, amelyekkel jobbágyaik ellátták őket. Maguk köré gyűjtötték az ügyesebb jobbágyokat, akik ezúttal a földművelés helyett iparcikket készítettek. Így különültek el a mesteremberek: kovácsok, asztalosok, takácsok stb., akik iparcikkek előállításával foglalkoztak és csak szabadidejükben művelték a földet. Később az ünnepeken vagy a törvénykezési napokon a hűbérúr várába sereglő falusi lakossággal is elcserélték termékeiket. A várak körül piacok keletkeztek, egyre fokozódó mértékben kezdett kialakulni a piacra dolgozó kézműves termelés. A piacon megjelentek a kereskedők, akik idegen vidékek áruit hozták magukkal.

Az ipar és kereskedelem fejlődésével így alakultak ki a városok. Azok a városok, amelyek a fontos kereskedelmi utak kereszteződésénél feküdtek, egyre jobban gazdagodtak. Leghamarabb a keleti kereskedelem útvonalán fekvő régi itáliai városok fejlődtek ki. (Velence, Genua stb.) Ezek kereskedői hozták keletről a különböző fényűzési cikkeket, selymeket, fűszereket. Nagy jelentőségre tett szert szert Kiev, amely a Keleti-tenger kikötőibe, sőt Nyugat-Európába közvetítette az árukat.

Hasonló módon fejlődtek ki Magyarország nagyobb városai: Buda, Sopron, Győr, Esztergom stb. Ezek eredetileg szláv települések voltak, amire szláv eredetű nevük is mutat. Például Pest szlávul kemencét, Buda vizet jelent. Pest és Buda fejlődését duna menti fekvése és központi helyzete segítette elő. Így fontos kereskedelmi központtá vált. Ugyanez volt a helyzet Győrrel, Esztergommal. Sopron fejlődéséhez nagyban hozzájárult határmenti fekvése.

A hűbéri társadalom városai természetesen igen kevésbé hasonlítottak a mai városokhoz. Hosszú ideig fállal körülvett falvak benyomását keltették. A város lakossága még szoros kapcsolatban volt a mezőgazdasággal. A városon belül is gyakoriak

voltak a házakhoz tartozó nagyobb kertek, a lakosoknak sok esetben volt a város falain kívül szántóföldjük vagy szőlőjük. Londonban pl., amely tipikusan kereskedőváros volt, még 1388-ban rendeletet hoztak, hogy mindazon iparosok, akiknek termékeire az áratás idején nincs feltétlenül szükség, tartoznak a természetábrítás munkájában segíteni.

Ezekután nézzük meg a *városok lakosságának társadalmi tagozódását*. Az uralkodó réleget — különösen kezdetben — a jómódú városi földbirtokosok alkották. Idetartoztak a hűbérúr udvartartásának vezető emberei, illetve azok utódai. A kereskedelem fejlődésével, egyes kereskedők meggazdagodásával ezek is bekerültek a vezető réleg soraiba. Mindezek együtt alkotják a *városi patríciusokat*, közülük kerültek ki a városi közigazgatás vezetői.

A városi lakosság túlnyomórészt *iparosokból* állott. Az iparcikkek utáni kereslet egyre nőtt. A mester egyre inkább nemcsak családja segítségét vette igénybe, hanem tanulókat, segédeket is szerződtelett. Ezek a mester házában laktak, együtt étkeztek vele és családjával igyekeztek a mesterség minden csínját-bínját kitanulni, hogy a tanulási idő leteltével maguk is mesterekké válhassanak.

A városok növekedésével, az egyes kereskedők és kézművesek meggazdagodásával párhuzamosan megjelenik a városokban a *szegények, nyomorgók rélege*.

A kézművesek létszámának emelkedésével, az azonos vagy rokonszakmát űző mesterek — érdekeik védelmére — szövetségekbe, *céh*ekbe tömörültek. Minden városban megvolt a kovácsok, takácsok, pékek és a többi mesterek céhe. Akik nem voltak tagjai a céhnek, nem űzhettek ipart a városban. A céhtagok sorába való felvételhez különböző előfeltételek voltak szükségesek. Münchenben pl. a városi jog szerint szükséges volt, hogy a folyamódó városi polgár legyen, házzal és műhellyel rendelkezzen a városban, nősnek kellett lennie. Megkövetelték, hogy jó hírnévvel rendelkezzen, ne legyen adótartozása és hogy a szakmában való jártasságát próbával igazolja. Minden céhnek választott vezetősége volt. A céhek előírták és szabályozták a hozzájuk tartozó kézművesek gazdasági tevékenységét. Előírták, hogy milyen módon kell az egyes készítményeket előállítani. Így pl. a takácsok céhe meghatározta a fonál minőségét, a posztó szélességét, és finomságát, megszabták a termékek árát, kijelölték a vásárokon a céhtagok helyét, meghatározták, hogy a mester hány inast és segédet tarthat. Szabályozták a munkabért, a munkanap hosszúságát. Ugyanakkor kifelé minden eszközzel védték a céhtagok gazdasági érdekeit.

A céhmesternek saját műhelye volt, a termelési eszközök az ő tulajdonában voltak. Legenyével és inasaival szemben Fina-gasló helyzete ebben az időben még nem kizárólag azon nyugodott, hogy ő volt a termelési eszközök tulajdonosa, hanem első-sorban a szakmabeli kiválóságán. Ez a termelés technikájának természetes következménye volt. A műhelyen belüli munkameg-osztás fejletlen volt, a kézműves az esetek döntő többségében elejétől végig maga készítette a terméket. Így a mesterségbeli tudás nagy szerepet játszott. Ezt a kiváló szakértelmet pedig csak hosszas tanulással lehetett elsajátítani. Az inas és a segéd a maga helyzetét csak ideiglenesnek tekintette, tudta, hogy a megfelelő tanulási idő leteltével belőle is mester lesz. Ez volt a helyzet a céhrendszer virágzása idején. A segéd és mester közötti ellentét lappangott és csak az árutermelés fejlődésével, a céhrendszer hanyatlásával éleződött ki, amikor a segédből munkás, némely céhmesterből pedig tokés lett.

A céhszabályzat szabályozta a *segédek és inasok helyzetét is*. A felveendő inasnak „tisztességes családból“ kellett származnia, „törvénytelen“ gyereket vagy megvetett foglalkozásúak (pl. nap-számosok) gyermekeit nem vették fel. Az inasidő alatt (melyet folytonosan hosszabbítottak és a céhrendszer hanyatlása idején gyakran már 7 évet is kített) a tanonc a mester szigorú házi fegyelme alatt állott. Lakást, ellátást a mestertől kapott (persze a lehető legnyomorúságosabbat). Ha a mester elgedetlen volt inasával, bármikor elverhette. A fődolog az volt, hogy a megfelelő céhszabályokat ne hágja át. Az inasi pl. véresre verni tilos volt, de az orrvérzés ebbe nem számított bele. A tanonc idő leteltével az inas próbadarabot készített, majd egy-két évre segéd lett. Később egyes helyeken azt is megkövetelték, hogy vándorítón néhány évet töltsön, hogy a szakmát minél jobban megtanulja. Mindezek után „remeket“ kellett készítenie és különböző cere-móniák után beléphetett a céhbe.

Látjuk tehát, hogy a céhek lényegében a mesterek érdek-védelmi szervei voltak. Döntő feladatuk volt az árugazdaság, a kézművesek közti verseny fejlődésével a *konkurrenciától való védelem*. A céhek egyre inkább arra törekedtek, hogy az összes mesterek egyforma feltételek mellett dolgozzanak. Meghatározták a mesternél az inasok számát, megtiltották a feltűnő cégeknek használatát, amelyek a vásárlókat elvonhatták más műhelyektől. Az áruk minőségének aprólékos szabályozása sem azért történt, hogy a társadalmat jó termékkel lássák el, hanem többnyire azért, hogy megakadályozzák az áruk olcsóbbítását a minőség lerontásával, amely így a versenyt erősítette volna. Azonban hiába igyekeztek a céhek a versenyt kiküszöbölni. Az árugazdaság fejlődése — mint látni fogjuk — elkerülhetetlenül rőtegekre bontja,

differenciálja a kézműveseket, differenciálja és végül is felbomlasztja a céheket.

A fejlődés során azonban nemcsak az ipar fejlődött, hanem *a kereskedelem is megélnékvült*. Igen jelentős mértékben fellendült a külkereskedelem, amely — ahogy már az előzőekben említettük — elsősorban Nyugat és Kelet között közvetítette az árukat. A rohamosan fejlődő külkereskedelem óriási vagyonok felhalmozásának forrása lett. Osztrovityanov, az ismert szovjet tudós adatai szerint a Hanza-szövetség (a német kereskedővárosok szövetsége) és a velencei kereskedőlársaságok a 14. század végén és a 15. század elején a borsón 70—100%-os, a gyömbéren 25—37%-os, fahéjon 87—287%-os stb. haszonra tettek szert. A városokban jelentősen megerősödött a gazdag kereskedők csoportja, akik a város irányítását egészen kezükbe kaparintották.

A kereskedővárosok fejlődésével *általánossá válik a pénz használata*. A kereskedők és a termelők nem közvetlenül áruikat cserélik el egymással, hanem pénzért adják el azokat és ugyancsak pénzért vásárolják meg mindazt, amire szükségük van.

Az áru- és pénzforgalom kiszélesedésével jelentős változásokon megy át az *uzsoratőke és a hitel* is. Míg kezdetben maguk a kereskedők adtak uzsorakölcsönt, nyújtottak hitelt, most — először Olaszországban — megjelenik a bankár. Az olasz pénzgazdálkodás gyors fejlődésében nagy szerepe van az egyháznak is. Az egész Európából begyűjtött péterfillérek, keresztesadók, tizedek stb. a pápai kincstárban gyűltek össze. Mindez a pénzzel való foglalkozás hatalmas fellendülését vonta maga után. A hatalmas fényűzésben élő pápák az egyházi pénzek behajtását sokszor bankokra bízták, amelyek természetesen busás hasznot vágtak zsebre. A későbbi nagy bankárcsaládok, a Mediciek stb., nagyrészt az egyházi pénzek kezelésével és behajtásával kapcsolatos üzletekkel velettek meg óriási vagyonuk alapjait.

Az eddigiekből láthatjuk, hogy a termelőerők fejlődésével kiszélesedik a társadalmi munkamegosztás város és falu között. Egész sor új iparág fejlődik ki. A munkamegosztás fokozódásával nagymértékben kiszélesedik a kereskedelem, és ez visszahatva, ismét növeli a munkamegosztást. Egyre több termék válik áruvá, kerül eladásra. Ez kifejleszti a pénzforgalmat és *a természetes gazdaság mindinkább pénzgazdálkodássá alakul át*. Ez a fejlődési folyamat hatalmas lökést kap azáltal, hogy felfedezik az Indiába vezető tengeri utat és Amerikát. Az arany- és ezüst hatalmas tömegekben áramlik Európába, meggyílik a világpiac az európai termékek számára. A rohamosan bővülő piac szükségleteit a kisárutermelés, vagyis a kézműves a városokban és a jobbágygazdaság a falun nem tudja többé ellátni. A házbéri termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének gátjává válnak.

Hogyan bomlik fel a hűbéri társadalom? A termelőerők fejlődésével az árutermelés, a penzgazdálkodás elterjedésével *fokozódnak az osztályellentétek* városban és falun egyaránt. A *céh*ek eredetileg egyenrangú kistermelők, mesterek szövettségei voltak, akik a céheket azért hozták létre, hogy a versenyt korlátozzák. Azonban hiábavaló volt minden korlátozó intézkedés, a céheken belül megkezdődik a differencialodás. A módosabb mesterek — minden céhszabály ellenére — egyre több legénnyel dolgoztatnak. Kiaiakul a gazdag mesterek rétege, akik több segéddel és massal már szinte nagybani termelést űznek, és mellettük egyre szaporodik az elnyomott kismesterek száma.

A mesterek közötti differencialodás *kiélezi az ellentétet* a legények és mesterek között. A mesterek ugyanis, hogy a folyton élesedő konkurrencia ellen védekezzenek, mindjobban megnehezítik a segédek bekerülését a mesterek sorába. Az inasok és segédek szolgálati idejét hihetetlenül meghosszabbítják. Franciaországban pl. a 18. században, ha valaki inasnak akart menni, köteles volt különböző illetékeket fizetni a céhnek, a templomnak, a bizonyítvány kiállításáért, vendégül kellett látnia a céhtagokat a felvétel megünneplésére. Az inas hét esztendeig nemcsak hogy nem kapott fizetést munkájáért, hanem még ő fizetett a mesternek a tanításért. A segéd számára előírták a „remek” készítését (pl. a famunkásnak taragással készített csigalépcsőt), s ezt szinte teljesíthetetlen feltételekhez köötték. Ezenkívül nagy összegeket kellett befizetnie: mesterjogért, királyi illetékért, rendőri illetékért és más egyébekért. Így szegényebb segédek előtt gyakorlatilag elzárták a mesterréválás útját. A *céh*ek *zárt testületekké, a fejlődés komoly akadályává vááltak*.

Ezenfelül a mesterek leszorították a segédek fizetését, hosszabb munkaidőt követeltek tőlük. A segédek a mesterréválás megnehezítésére, munkafeltételeik rosszabítására élesedő harccal válaszoltak. Egyesületekbe tömörültek, és sztrájkokkal vagy bojkottal igyekeztek a mesterektől eredményeket kiesikarni. A céhlegények harcainak célja nem a céhrendszer eltörlése volt, hanem annak biztosítása, hogy bejuthassanak a mesterek soraiba. Azonban minnél inkább felbomlanak a céhek, minnél inkább bér munkásokká válnak a volt segédek és tőkésévé egyes gazdag mesterek, annál elkeseredettebbek lesznek harcaik, és ezek mindinkább forradalmi jelleget öltenek. Flandriában és Firenzében pl., ahol a posztóiparban hamar kialakulnak a tőkés üzemek, gyakran fegyveres felkelésre kerül sor.

Éleződik az osztályharc falun is. Az árutermelés térhódítása a jobbágyok helyzetét nagy mértékben súlyosbította. Eddig a jobbágy terhei bizonyos mértékig korlátozottak voltak. Annyi

robort és dézsmát kellett teljesítenie, hogy a hűbérúr és udvara személyes fogyasztását, fényűzését fedezze. Megváltozott azonban a helyzet az árutermelés növekedésével és különösen a pénzgazdálkodás térhódításával. A hűbérúr a jobbágy által termelt termékeket most már el tudja adni. Míg a természetbeni beszállítás esetén a jobbágy kizsákmányolásának határt szabtak a földesúr szükségletei, a pénzbeli szolgáltatásnak már nincs ilyen határa. A földesúrnak a pénzből sohasem elég. Így a jobbágyok kiszípolozása elviselhetetlenné vált. A földesúr súlyosbítja a jobbágy robotmunkáját, a dézsmát, hiszen már van piac, ahol a jobbágytól kisajtolt termékeket értékesíteni tudja. Ezenkívül a jobbágytelkek rovására növeli birtokait, igyekszik azokat jobban kihasználni, mivel minél többet akar kisajtolni az urasági töldből.

Hippolyte Taine (ejtsd: Ipolit Ten) francia történész szerint a 18. században a paraszti tiszta jövedelmének 53%-át adóba, 14%-át hűbéri és 14%-át egyházi szolgáltatásra fizette. Vagyis a parasztlak összes jövedelmének több mint 4/5-ét szolgáltatták be. Számtalanszor előfordult, hogy a parasztlak, akik képtelenek voltak a rájuk rótt adót megfizetni, inkább átadták földjüket a kincstárnak. E. Bonnemere (ejtsd: Bonnömer) francia történész így ír a francia parasztlak helyzetéről a 16. század közepén: „Úgy látszik, mintha János király elhatározta volna, hogy a parasztlaktól elveszi utolsó garasát és utolsó csepp véréit. Nem volt elég, hogy a parasztlak földjén fizetést és egész sor meg nem határozható dézsmát fizetett az egyháznak, a nemes uraknak és a királynak. Ezenkívül még pótlólagos dézsmát vetett ki a zabosra, lisztre, kenyérré, kalácsra, marhára, húsrá, tojásra, baromlira, tejre, tejszívre, vajra, mustára: ecetre, olajra, szénára és szalmára, fára, szénre, gyapjúra, gyapjuszövetre, kenderre, vászonra stb.”

A pénzbeli szolgáltatásra való áttérés tehát egyrészt eszköze a parasztlak növekvő kizsákmányolásának, másrészt a pénzbeli szolgáltatással a parasztlak vállára hárul a terményértékesítés terhe. Míg a jobbágynak természetben kellett a beszállítást eszközölnie, addig nem az ő gondja volt a termények értékesítése, most ennek terhet is ő viseli.

A hűbéri rendszer tehát, amely néhány évszázaddal ezelőtt a fejlődést szolgáltatta, most annak gátlójává, akadályozójává vált. A rabszolgatartó társadalom pusztulásának a rabszolgák felkelései voltak az előhírnökei, itt a parasztlakfelkelések húzzák meg a lélekharangot a hűbériség felett.

Franciaországban 1358-ban tör ki a nagy parasztlakfelkelés, a jacquerie (ejtsd: zsákör). Jacques (ejtsd: „Zsák”) volt a francia parasztlak gúnyneve). A parasztlakot levetik és szörnyű kegyetlenséggel több, mint 20 ezer parasztlakot ölnek meg. 1381-ben Angliában láznak fel Wat Tyler (ejtsd: Vati Tájlör) vezetésével a parasztlak, akiknek hadseregéhez városi szegények is csatlakoznak. Hadseregük London ellen vonul, mire a király ígéretet tesz követeléseik teljesítésére. A parasztlakeregek az ígéretben bízva szétszélednek, a király persze megszegi ígéretét és könnyen végez a parasztlak haderejének maradványaival. Parasztlakfelkelések zajlanak le Spanyolországban, Csehországban. 1525-ben Münzer Tamás vezetésével kitör a német parasztlakfel-

kezés, amely a földesurak elleni parasztlaborúvá fejlődik. És így van meg számos országban! Magyarországon 1514-ben tör ki a Dózsa-féle parasztfelkelés. Azonban ezt is leverik, és az urak példátlan kegyetlenséggel állnak bosszút. A harcban és a meglovasítás következtében mintegy 100 000 jobbágy pusztul el. Dózsa Györgyöt, a parasztfelkelés vezetőjét, tüzes vaskoronával a fején, tüzes trónusra ültették és elevenen égették el. Ezenkívül az 1514-es országgyűlés törvényben kimondotta, hogy az ország valamennyi parasztja „földesurának alávetve, valódi és örök rabszolgaságban” éljen. A parasztoktól elvették a szabad költözködés jogát, súlyosbítták terheiket. Ekkor leti a magyar népből „roghőzkötött”, nyomorult „adózó nép”, ahogyan a törvények nevezték.

A parasztfelkeléseket általában leverték. Egyrészt azért, mert a parasztok, éppen termelési viszonyaiknál fogva, elmaradtak, szűklátókörűek voltak. A parasztseregek szervezettsége igen hiányos, egy-egy győzelem után hamar szétszóródnak, és a hűbérurak hadseregének könnyű zsákmányává válnak. Vereségük oka másrészt az, hogy egymagukban, szövetségesek nélkül nem képesek a hűbéri társadalmat megdönteni, bár érezték, kifejezett megmozdulásaikban lényegében a feudalizmus megsemmisítésére töreksznek, mégha ezt gyakran bizonyos, múltba néző jelszavak leplezik is. Ilyen szövetséges, ilyen vezető a proletariátus még nem lehetett, hiszen még ki sem alakult.

A parasztfelkelések tehát általában vereséget szenvednek, mégis alapjában rázzák meg a hűbéri rendszert, előkészítik az új társadalmi rendszer kialakulásának útját.

Később a polgárság szembefordulva a hűbéri társadalommal, az elégedetlen parasztság mozgalmainak élére áll. Miért fordul a polgárság — ha ingadozva is — a hűbéri társadalom ellen? Azért, mert a hűbéri termelési viszonyok egyre inkább gátjává válnak a polgárság fejlődésének.

A polgárság nyügnék érzi a feudális kötöttségeket. Először azért, mert termékei eladásához belső piacra van szükség. De a földesúri terhek és a jobbágy nyomorúsága következtében nem lehetséges a belső piac kiszélesítése.

Másodszor a polgárságnak növekvő üzemei számára munkaerőre van szüksége. De a jobbágyság röghöz van kötve, s így nem jöhet számba mint szabad munkaerő.

Harmadszor a polgárság szabadon akarja szállítani áruait az ország egész területén. Azonban a hűbéri viszonyok ezt nagyon megnehezítik. Az áthaladó árut a hűbérurak lépten-nyomon vámokkal terhelik meg. A 14. században pl. a Duna alsóausztriai szakaszán 74 vámolóhely volt. Jellemző pl., hogy egyes helyeken a földesurat illeti meg minden olyan áru, mely a kocsiról az ő földjén esett le. Erre a földesurak gödröket ásattak, hogy az áruk leesését „elősegítsék”.

Negyedszer a polgárságnak rendezett viszonyokra volt szüksége, hogy nyugodtan kereskedhessen. A hűbéri anarchia, az

Állandó jogbizonytalanság, az állandó háborúk azonban ezt megakadályozták.

Ötödször a polgárság jó pénzt akart ahhoz, hogy gazdasági ügyleteit lebonyolítsa. A hűbérurak azonban a legkülönbözőbb pénzeket verik, állandóan rontják a pénzt, nehezítik az áruforgalmat.

A polgárság tehát, amely gazdaságilag állandóan erősödik, maga köré tömöríti a lázongó parasztok tömegeit és rohamra vezeti őket a hűbéri rendszer ellen. A feudalizmus megdőntése a parasztok erejével történik, de csak akkor, amikor már a burzsoázia vezetése alatt burzsoá célokért harcolnak. Ezeket a forradalmakat viszont éppen ezért már polgári forradalmaknak hívjuk. A burzsoázia tehát a parasztok vállán jut a hatalomra, a parasztság az alapvető erő abban a forradalomban, amely a feudalizmust megsemmisíti. A polgári forradalmak megdöntik a feudális osztályok uralmát, hogy azután a polgárság, megteremtve saját társadalmát, a kapitalizmust, elárulja, kizsákmányolja a parasztságot, amelynek segítségével a hatalomra került.

5. A KAPITALISTA TERMELŐMÓD ELŐKÉSZÍTÉSE

Amint láttuk, a tőkés termelőmód kialakulása még a hűbéri társadalomban vette kezdetét.

A termelőerők fejlődése odavezet, hogy a hűbéri társadalom méhében új termelési viszonyok, a kapitalizmus termelési viszonyai alakulnak ki. Ez persze kezdetben lassú folyamat, de végül is a feudális földesurak hatalmának megdőntéséhez vezet.

A kapitalista üzemek keletkezése

A munkamegosztás fejlődése nyomán kiszélesedik az árutermelés. A kisparasztok egyre inkább a piac számára termelnek. A közlekedés fejlődése, és az ennek nyomában járó földrajzi felfedezések (Amerika felfedezése, Afrika körülhajózása stb.) megteremtik a világpiacot, és így lehetővé válik az áruk nagytömegű eladása. Ennek a megnövekedett szükségletnek az ellátására azonban a kézműiparosok kisüzemei képtelenek voltak.

Az árutermelés fejlődése kihat a termelők helyzetére is. Kieleződik közöttük a verseny. Azok az iparosok, akik jobb eszközökkel és így olcsóbban termeltek, inkább megállják a helyüket a versenyharcban, míg az árutermelők többsége, akik csak szegényes felszereléssel termelik az árut, nem bírják a versenyt, előbb-utóbb tönkremennek. A verseny tehát egvesek meggazdagodását és az árutermelők többségének elszegényedését eredményezi.

A meggazdagodott árutermelők ezután kibővítik üzemüket, egyre több munkást alkalmaznak, kapitalista módon kezdenek gazdálkodni, üzemük kapitalista üzemmé alakul át.

Kapitalista üzemek keletkeznek a kereskedelem fejlődése kapcsán is. Az árutermelés kiszélesedésével megnő a kereskedők szerepe. A kézműiparosok szívesen átadják termékeiket eladásra a kereskedőnek, hogy így minden idejüket az áruk előállítására fordíthassák. A kereskedő azonban nem elégszik meg ezzel a szereppel, és egyre jobban leigazza a kisiparosokat. Hamarosan elvállalja a kézművesek nyersanyagellátását, hitelt ad a készíttendő árura, és ezzel megszabja a mester számára, hogy mit termeljen. A kézművesek így egyre inkább függő helyzetbe kerülnek a kereskedőtől. Innen már csak egy lépés az, hogy a kereskedő saját műhelyt alapít és ebben összpontosítja a már amúgy is teljesen leigázott kistermelőket.

Láttuk tehát, hogyan jönnek létre részben egyes kistermelők meggazdagodása útján, részben a kereskedők műhelyalapítása útján az első kapitalista módon termelő üzemek.

Az egyszerű együttműködés. A manufaktúrák kialakulása

Ezekben a műhelyekben az első időben a munkások még ugyanúgy dolgoztak, mint annakelőtte, amikor például még saját műhelyükben fonták a fonalat. A tőkés egyszerűen egyesítette a sok, azelőtt külön-külön dolgozó iparost, és egyelőre nem változtatott a munka módszerein.

A munkások ilyen egyesítése azonban ennek ellenére új termelőerőt jelentett. Az *egyszerű együttműködés*: sok dolgozó együttes munkája maga is növeli a termelés eredményét. Az együttes munka ugyanis bizonyos versengést szül az együttdolgozók között, vannak olyan munkák, amiket az egyedül dolgozó alig vagy egyáltalában nem tud elvégezni (pl. egy nehéz súly felemelése).

Az együttes munka közvetlen megtakarítást is jelent, hiszen pl. egy nagy, száz munkást befogadó üzemépület felépítése és fenntartása kevesebbe kerül, mint száz kis műhelyé.

Az egyszerű együttműködésen alapuló műhely kiindulópont volt a további fejlődés számára. A nagy műhelyek tulajdonosai nem elégszenek meg azzal, hogy csak egyszerűen egyesítsék uralmuk alatt a kistermelőket, hanem messzemenően megosztják közöttük a munkát. Így alakul ki a *manufaktúra*.

Mi a manufaktúra-üzem lényege?

A manufaktúrában a munkát még gépek felhasználása nélkül végzik el (ez különbözteti meg a gvártól), de a munkafolyamat egyes részeinek elvégzését más és más munkás végzi. A manufaktúra két úton jöhet létre:

1. A tőkés különböző szakmájú mesteremberekkel von össze a maga parancsnoksága alatt. Ilyen volt például a hintőkészítő manufaktúra, amelyben asztalosok, lakatosok, nyergesek fényezők stb. együtt dolgoztak.

2. A manufaktúra létrejöttének másik útja, amikor a tőkés egyfajta kézműveseket alkalmaz, de amíg azelőtt az egész munkafolyamatot mindegyik maga végezte, most megosztja közöttük a munkát, és mindegyik csak egy-egy részműveletet végez el a terméken. Ilyen volt például a tükészítő manufaktúra, ahol 70—80 kézen ment végig az anyag, amíg a tük elkészült.

A manufaktúra a termelőerők további nagyarányú fejlődését jelentette.

A munka fokozottabb megosztása jelentős lépésekkel vitte előre a technika fejlődését. A munkaszerszámok egyre jobban specializálódtak: alkalmazzák őket az egyes részműveletekhez. Olyan szerszámokat szerkesztenek, amelyek az egyes részműveletek elvégzéséhez leginkább alkalmasak. Így születik meg a munka minden apró részéhez a különleges szerszám. Így készíti elő a manufaktúra a bonyolult gépek szerkesztését.

A régi kézműves mestere volt szakmájának. A manufaktúra munkására csak egy részfeladat elvégzését bízák. Igaz, ezt idővel sokkal tökéletesebben végzi el, mint azelőtt a kézműves, de lassan-lassan teljesen képtelenné válik arra, hogy az egész terméket ő állítsa elő.

A manufaktúra tehát a munka termelékenységének további emelkedését segíti elő, de egyúttal magával hozza azt is, hogy a munkások most már teljesen a tőkés hatalmába kerülnek, képtelenné válnak arra, hogy önálló mesterként dolgozzanak (csak egy-egy részmunkához értenek).

A manufaktúra kialakulásával a termelés módja egyre inkább ellentétbe kerül a kisajátítás módjával. *A termelés folyamata egyre inkább társadalmivá válik.* Már maga a munkamegosztás növekedése a termelés társadalmi voltának növekedését jelenti. A termelő egyre inkább függésbe jut a piactól, hiszen a szükségletnek egyre kisebb részét termeli meg ő maga, többi a piacról szerzi be. Azelőtt a parasztok például nemcsak az élelmet termelték meg a maguk számára, hanem a vásznat, ruhát, egyszerűbb eszközöket is maguk állítottak elő. A munkamegosztás fejlődésével az előbbieket egyre inkább a városból szerzik be eladott termékeikért cserébe. Láttuk azt is, hogy az üzemeken belül hogyan lesz egyre szervezettebb a termelés, a termék hogyan változik át társadalmi terméké. Azelőtt a kismester elmondhatta termékéről, hogy „ezt én csináltam“, az „én termékem“, de mondjuk, a cipő-manufaktúrában dolgozó munkás ezt már nem mondhatja el, mert a cipőt

nemcsak ő csinálta, hanem az sok más dolgozó együttes munkájának eredménye; így már eredeténél fogva is társadalmi termék.

Ugyanakkor azonban, amikor a termelés egyre inkább társadalmi termeléssé válik, *megmarad a kisajátítás egyéni formája*. Azelőtt nem volt ellentét a termelés és a kisajátítás formája között. A kézműiparos saját műhelyében, saját szerszámával dolgozott, természetes is volt, hogy a termék, ami műhelyében, saját munkájával készült, az övé, ő rendelkezett felette. A termelés eredményét ő maga sajátította ki. Most azonban a helyzet megváltozott. Igaz, hogy most is a termelési eszközök tulajdonosa sajátítja el a termelés eredményét, mint azelőtt, de a termelési eszközök tulajdonosa már nem saját munkájával termel, hanem idegen munkaerőt használ fel.

A manufaktúra kialakulásával így kerül előtérbe a kapitalista társadalom alapvető ellentmondása — *a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás ellentmondása*

Ez az ellentmondás megnyilvánul abban is, hogy míg az üzemben a termelés szervezett, a társadalom egész termelésében szervezetlenség, anarchia uralkodik. A manufaktúrában — és később a gyárban — a tőkés maga szervezi a termelést, vigyáz, hogy ne vesszen kárba nyersanyag, hogy a munkás ne vesztelgesse feleslegesen idejét. Az üzemen belül szervezettség uralkodik. A piacon viszont nem uralkodik ilyen szervezettség. Nem is uralkodhat, mert a kapitalisták egymástól független, önálló termelők, nem a szükséglet szerint termelnek, hanem csak utólag a piacon derül ki, hogy egyáltalán szükség van-e az árujukra. Ezt a tőkés előre nem tudhatja. Az üzemen kívül, a piacon teljes anarchia van. A kapitalizmusban tehát a konkurrenciának és a termelés anarchiájának a törvénye hat.

Az eredeti tőkefelhalmozás

Ahhoz, hogy új, nagy műhelyek jölessenek létre, szükség volt egyrészt szabad bérmunkásokra, akik munkaerejüket bocsátják áruba, és másrészt tőkésekre, akik megfelelő mennyiségű pénz, termelési eszköz és szükségleti cikkek felett rendelkeznek. E kétfajta árutulajdonos megjelenésének korszakát *a tőke eredeti felhalmozása* korszakának nevezzük. Ez az időszak a tőke előtörténete.

Az eredeti felhalmozás a tőkeviszony keletkezésének folyamata. Lényege az, hogy a közvetlen termelőt megfosztják a termelési eszközöktől, másrészt, hogy ugyanezek a termelési eszközök hatalmas vagyonok formájában, a társadalom egy kis részének kezébe, a tőkések kezébe összpontosulnak.

A szabad bérmunkások osztályának létrehozásához szükség volt arra, hogy a dolgozókat szabaddá tegyék. Ez azt jelen-

tette, hogy jogilag fel kellett szabadítani őket a feudális kötöttség alól, mert enélkül nem hagyhatta ott a földesurat. Másrészt szükség volt arra, hogy a munkás „szabad“ legyen abban a másik értelemben is, hogy nincsenek termelési eszközei.

A polgári történetírók igen gyakran beszélnek arról, hogy milyen nagy dolog volt a jobbágyok felszabadítása, de ugyanakkor nem beszélnek ezek a történetírók arról, hogyan szabadították meg ezeket a jobbágyokat földesuraik termelési eszközeiktől. A polgári közgazdaságtanban legfeljebb a bibliai bűnbeféshez hasonló legendákat olvashatunk erről. Ezek a legendák arról mesélnek, hogy voltak egyrészt takarékos és szorgalmas emberek, akik becsületes munkájuk gyümölcséből meggazdagodtak, ezekből lettek a tőkésék, másrészt voltak lusták, zorhelyek, akik nem gondoltak a holnappal — ezekből lettek a munkások. Azt akarják megmagyarázni ezek a legendák, hogy a kapitalizmusban miért élnek jól a tőkésék, bár már rég nem dolgoznak, lusták, pazarlók, és miért nem emelkedhet ki a társadalom másik része a munkássorból, bármilyen szorgalmas és takarékos. Marx rámutat arra, hogy a tőke keletkezése nem ilyen idillikus módon zajlott le, hanem tűzzel és vérrrel van beleírva az emberiség évkönyveibe.

Hogyan jött létre a bér munkások (proletárok) osztálya a valóságban?

A parasztokat elűzik földjeikről. Angliában a földesurak — akik számára sokkal gazdaságosabb volt a birkák tényésztése és a gyapjú eladása a textilipar részére, mint a földművelés — tömegével űzték el földjükről a parasztokat. Morus Tamás joggal írja Angliáról: „van egy ország, ahol a birkák felfalják az embereket“. Felhasználják a különböző úgynevezett vallásháborúkat is, hogy az egyháztól elkobzott földet biztosítsák maguknak birkatényésztésre, és az ebből eredő magas hasznot zsebrevágassák.

Természetesen a tőkésék is érdekelve voltak a parasztok földtől való megfosztásában. A paraszt, aki eddig többé-kevésbé maga termelte szükségleti cikkeit, földjéről elűzve, a piacról kénytelen megvásárolni azokat, és így a piac is bővül. A földjükről elűzött parasztok pedig, ha meg akarnak élni, kénytelenek elszegődni bér munkásnak a tőkésék üzemébe.

A burzsoázia azonban nem bízta ezt a parasztok jó szándékára, hanem törvényekkel kényszerítette be a parasztokat az üzembe. Véres törvényeket hoztak, és ezekkel törték be a földjüktől megfosztott parasztokat a bér munka fegyelmébe. Törvényeket hoztak a csavargás ellen, és csavargásért ítélték el azokat a parasztokat, akiket elűzve földjeikről, ők kényszerítettek csavargásra.

„Akiket csavargásért elfognak, rabszolgasorba vetik, szekér végéhez kötik. Később törvényt hoznak arról, hogy a csavargókat életfogytiglani börtönre ítélik, és aki háromszor is megszökik, azt ki kell végezni. VIII. Henrik angol király például uralkodása 38 esztendeje alatt 72 000 embert végeztetett ki csavargás miatt. Mindenkinél jogában áll, hogy a csavargó gyermekeit elvegye és a fiúkat 24 éves korig, a leányokat 20 éves korig mint inasokat tartsa magánál. Ha elszöknek, eddig az életkorukig, a mester rabszolgái lesznek, aki őket megláncsolhatja, korbácsolhatja stb. Minden mester vasgyúriát tehet rabszolgája nyakára, karjára vagy lábára, hogy jobban felismerje és biztosabb legyen felőle.“ (Marx.)

Ilyen törvényekkel gondoskodott az uralkodó osztály, hogy ezek az elűzött parasztok kénytelenek legyenek a gyárakban dolgozni. Az első gyári törvények szabályozták, hogy a munkásnak mennyi bért szabad fizetni, és megbüntették azt a munkást, aki többet mert elfogadni a megállapított nyomorúságos bérösszegnél.

Igy keletkezett a bérmunkások osztálya, nemcsak Angliában, hanem a többi országokban is.

A *tőkésosztály kialakulása* ugyanígy nem idillikus módszerekkel történt. Nem becsületes, szorgalmas munka jellemezte a nagy vagyonok összeharácsolóit, hanem az *erőszak*. A modern gyarmatosító rendszer, ez volt a tőkeképződés legfontosabb emeltüje. Gyarmatok kirablása, rabszolgakereskedelem, a bennszülöttek leölése, ezek voltak a modern gyarmatosítók módszerei.

„Amerika arany- és ezüst-országainak felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és bányákba kényszerítése, Kelet-India most kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása a feketeleborúék elleni kereskedelmi vadászterületté, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát.“ (Marx.) Mintegy hárommillió néger rabszolgát szállítottak Amerikába. Ugyanakkor az amerikai őslakók, az indiánok kiirtásáról az angol parlament kijelentette, hogy a véredek és a skalpolás olyan „eszközök“, amelyeket az isten és a természet adott a gyarmatosítók kezébe.

A meghódított gyarmatokból hatalmas vagyonok özönlöttek Európába a kialakuló tőkésosztály kezébe.

A nagy vagyonok kialakításának másik módszere, a kereskedelmi háborúkban legyőzött országok kirablása volt. Az állam emellett magas vámokkal, szinte „nemzeti ajándékot“ adott a tőkéseknek, biztosítva azt, hogy a magas behozatali vám védelme alatt jó magas áron adhassák el portékáikat.

Igy alakult ki egyfelől a szabad bérmunkások osztálya, olyan emberek osztálya, akik csak saját munkaerejükkel rendel-

keztek, és ha meg akartak élni, kénytelenek voltak azt eladni — kezdetben erre kényszerítették is őket. — Így alakult ki a tőkésosztálya, miní olyan osztály, amely rendelkezik termelési eszközökkel, vagyonnal, pénzzel és a munkásosztály kizsákmányolója. Így alakultak ki a tőkés-viszonyok, amelyek nem jelentették a kizsákmányolás megszüntetését, hanem csak új formáját. Így váltotta fel a kizsákmányolás feudális formáját a kizsákmányolás kapitalista formája.

A kapitalizmus kialakulása Magyarországon

A kapitalizmus Magyarországon később fejlődött ki, mint a nyugateurópai országokban. A gyarmati függés, a feudalizmus késői felszámolása, majd később a feudalizmus maradványai akadályozták a termelőerők fejlődését a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt. A kapitalizmus kialakulásának folyamata azonban — ha később is — nálunk is megindult.

A *munkásosztály kialakulása* lényegében ugyanolyan módszerekkel ment végbe, mint másutt. A nagybirtok a 17. század elejétől kezd áttérni az áruterelésre, és ezzel kapcsolatban egyre gyakoribbá válik, hogy a földesurak és a nagybérlők a jobbágyi földek rovására kiterjesztik a földesúri kezelésben lévő földet. Az ellenreformáció győzelme idején is sok parasztot űznek el földjéről. (Földesúri utasítás ebből az időből: „Ha ki papot szidja, ... vagy az igaz catholica hit ellen becstelenül szól... minden irgalmasság nélkül kiseprűztessék abbul a faluból.“)

A török kiűzése és a Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc bukása újabb ösztönzést ad a paraszti birtokok kisajátítására. A császári udvar gyarmatként kezeli az országot, a törököktől visszafoglalt területek jó részét és a szabadságharcban részt vett nemesek földjeit elkobozza, egész vármegyéket aján-dékoz osztrák nemeseknek, labanc főuraknak.

Békés megyét például 1719-ben Harruckern báró kapta meg, aki „hűséges szolgálataira“ való hivatkozással kérte, hogy jutalom fejében adják neki... Gyula, Békéscsaba, Doboz, Gerla, Békés, Ladány, Gyarmat, Vésztő és Öcsöd községeket. A Rákóczi szabadságharcát eláruló labanc főúr, Károlyi gróf, Csongrádot és Vásárhelyt szerzi meg.

Az új birtokosok jobbágyaik egy részét elüldözik a faluból, birtokaikat kisajátítják. Nem véletlen, hogy egymás után törnek ki a parasztfelkelések, amelyek résztvevői elsősorban ezek közül a nincstelenek, termelési eszközeiktől megfosztott parasztok közül kerülnek ki.

A 18. század vége felé és a 19. század első felében meggyorsult a parasztság földtől való megfosztásának folyamata. A napóleoni háborúk következtében beálló mezőgazdasági konjunktúra komoly ösztönzést adott ennek a folyamatnak. Nem

véletlenül írnak az ebből a korból származó feljegyzések a csavargók, a betyárok tömegéről. A rossz közbiztonság állandó napirendje a megyegyűléseknek. A földjükről elűzött parasztok ellen valóságos irtóhadjáratot rendeznek. 1812-ben például Békés megye a szomszédos megyékkel együtt „hajást rendez — mint a megye felhívása írja — egyrészt a tolvajok, útonállók és katonaszökevények elfogására, másrészt a kártékony vadak, főleg a farkasok kiirtására“.

A börtönök megtelnek a csavargásért elfűtött, földjüktől megfosztott parasztokkal. A börtönökben rabműhelyeket, a nagyobb városokban — ugyanúgy, mint Angliában — dologházakat létesítenek. A dologházak célját megmutatja a pesti dologházak 1846-ból való szabályzata. A szabályzat szerint a dologházakba felvesznek: „erkölcstelen életűeket, henyélőket, dologkerülőket, koldusokat, kéregetőket, továbbá azokat, akik tökéletes vagyontalanság mellett becsületes kereseti módot nem mutathatnak“. A dologházakat — így a pestit is — tőkés vállalkozóknak adták bérbe. Ezek hatalmas hasznokat vágtak zsebre a rabok kizsákmányolásából.

A parasztság földtől való megfosztásában a döntő lépést az 1848-as földtörvények jelentették. Ezek a törvények a parasztság nagy részét föld nélkül vagy igen kis földdel szabadították fel, azaz dolgozó parasztságunk nagy részét „megszabadították“ a termelési eszközöktől, és így kényszerítették arra, hogy az ármentesítő munkáknál, út- és vasútépítéseknel vagy később a városokban keressenek maguknak munkát. A parasztság egy kisebb része meggazdagodott, bér munkásokat kezdett alkalmazni, kizsákmányolóvá vált.

A kapitalizmus korlátozott fejlődése azonban nem nyújtott elegendő lehetőséget arra, hogy a falu szegényei elhelyezkedjenek. Így vált a század végére már tömeges méretűvé a munkanélküliség és a kivándorlás.

A *tőkésosztály gyors kialakulását* nálunk elsősorban a gyarmati függés akadályozta. Magyarország elsősorban a kifejlődő osztrák tőke számára szolgált az eredeti felhalmozás forrása-ként. Ennek következtében nálunk csak lassan indult meg a tőkés ipar kifejlődése. A 18. században és főleg a 19. század elején azonban nálunk is megjelennek a tőkés nagyüzemek, az első manufaktúrák. A holicai majolikaüzem vagy a gácsi posztóüzem már több száz munkással dolgozott, és például a gácsi üzem 30 faluban mintegy háromezer asszonyt foglalkoztatott. (Maga az üzem a mellékmunkák összeállítását végezte.)

1838-ban már 453 gyár működött, nem számítva az üveg-hutákat és hámorokat. A szabadságharcot megelőző években

különösen nagy ütemet vett a fejlődés, amit a védegyeleti mozgalom is elősegített.

A szabadságharc leverése átmenetileg visszavetette az ipart és a mezőgazdaságot egyaránt. Az 1867-es kiegyezés, bár bizonyos fejlődési lehetőségeket biztosított, de lényegében fennlartotta az ország gyarmati helyzetét, s így eleve lehetetlenné tette a komoly, önálló magyar ipar kialakítását, amit egyébként a feudalizmus maradványai is fékeztek.

Az új üzemeket és bankokat főleg idegen, külföldi tőke alapította, amelyik busás hasznot remélt a magyarországi dolgozók kizsákmányolásából.

Engels írta 1894-ben: „Magyarországon is csakúgy, mint másutt, a tőke hatalmába kerítette az egész nemzeti termelést. Nemcsak hogy új ipart teremtetett, hanem a mezőgazdaságot is meghódítja, felforgatja hagyományos rendszereit, megsemmisíti a független parasztot, szétszakítja a falusi népességet, egyrészt nagybirtokosokra és kapitalista nyereszkeszkezőkre — másrészt birtok nélküli proletárookra.“

6. ÁRUTERMELES. PÉNZ

Az árutermelés uralma a kapitalizmusban

Ahhoz, hogy fellárjuk a természet vagy a társadalom törvényeit, mindig olyan jelenségek tanulmányozásával kell kezdeni a kutatást, amelyek az illető terület legmindennapibb jelenségei. A tőkés társadalomban ilyen legmindennapibb jelenség: az *áru*.

A *tőkés társadalom árutermelő társadalom*. Az árutermelés létezett már az ősközösségi társadalom bomlása idejétől, tehát már jóval a kapitalizmus előtt is. A feudális társadalomban is előfordult, hogy a termelők, nemcsak a saját szükségletükre vagy a földesúr szükségletére, hanem piacra termeltek valamilyen cikket. A kapitalizmust megelőzően azonban az árutermelés nem volt a termelés uralkodó formája. A kapitalizmust megelőző társadalmakat a naturális, természetbeni gazdálkodás jellemezte. Ilyen gazdálkodás esetén a termelt javak túlnyomó része nem kerül áruként piacra, hanem azokat vagy maga a termelő fogyasztja el, vagy szolgálat fejében átadja a földesúrnak. A termék tehát nem kerül piacra, nem válik áruvá.

A tőkés társadalomban a helyzet megváltozik. A *tőkés társadalomra az jellemző, hogy minden áruvá válik*, mindent áruként termelnek. Ritka kivétel, ha maga a termelő fogyasztja el az általa termelt javakat. Ami szabály a feudalizmusban, az tehát **kivétel a kapitalizmusban**. A kapitalizmusban maga a *munkaerő*

is áruvá válik. Az árutermelés uralkodik a tőkés viszonyok között. Ezért mondjuk, hogy a kapitalizmus árutermelő társadalom.

A tőkés társadalom gazdagsága hatalmas árutömegként jelenik meg. Az egyes áru, mint egy csepp víz a tengerben, úgy tükrözi vissza a kapitalista társadalom összes ellentmondásait. A használati cikkek azért lesznek áruvá, mert egymástól függetlenül üzött magánmunkák termékei. Az árutermelő elszigetelten dolgozó, önálló, látszólag független termelő. Magánmunkát végez, de ugyanakkor munkája a társadalmi munkamegosztás alapján ezernyi szállal kapcsolódik a többi árutermelő munkájához. Csak azért foglalkozhat pl. cipőkészítéssel, mert mások, az asztalosok, szücsök, építőmunkások stb. az ő számára termelnek különböző szükségleti cikkeket. Az ő magánmunkája nem független a többi termelőtől, része a társadalmi munkának, ugyanakkor azonban mégis elválik tőle. *Az árutermelésben a termelők csak látszólag függetlenek egymástól*, a valóságban az árugazdaság ezernyi szállal fűzi őket össze.

A tőkés társadalom megismerését tehát azért kell az áru elemzésével kezdeni, mert egyrészt *az árutermelés történelmileg megelőzte a kapitalizmust*, másrészt azért, mert *az árutermelés uralkodik a tőkés viszonyok között*, harmadszor azért, mert *az áruban, csírájában benne vannak a tőkés viszonyok, a kapitalizmus minden ellentmondása*. Ezért kezdjük tehát a kapitalizmus elemzését az áru elemzésével.

Az áru használati értéke és esereértéke

Az áru olyan munkatermék, amelyet cserére termelnek, amely csere útján jut el a fogyasztóhoz. „Az áru a termelés olyan terméke, amelyet bármely vásárlónak eladnak, az áru eladásával pedig az árutulajdonos elveszti annak tulajdonjogát, és a vásárló válik az áru tulajdonosává, aki azt újra eladhatja, elzálogosíthatja, vagy veszni hagyhatja.” (Sztálin.)

Az áru legelőször is valamilyen használati cikk, hasznos dolog, pl. ruha, cipő, kalapács, könyv, tehát hasznos dolog, amely a maga természeti tulajdonságainál fogva valamilyen emberi szükségletet elégít ki. A ruha kielégíti a ruházkodási szükségletet, megvéd a megfázástól, a kalapács ismét más szükségletet elégít ki, a könyv az emberek kultúrszükségletét elégíti ki. Marx az árunak ezt a tulajdonságát — azt, hogy emberi szükségletek kielégítésére alkalmas — az áru *használati értékének* nevezi. Valamilyen dolog sokféleképpen lehet hasznos az embernek. Különböző korszakokban különbözőképpen használták fel pl. a fémeket. Száz évvel ezelőtt nem tudták, hogy a rezet fel lehet *használni* elektromos áram vezetésére. A technika fejlődésével

az ember egyre jobban megismeri a dolgok hasznos tulajdonságait.

Könnyű belátni, hogy nem minden használati érték áru. Levegőt pl. senki sem vesz pénzért a piacon, ugyanúgy pl. ha egy szabó készít egy ruhát, amit maga hord, vagy a paraszt gabonájának az a része, amit családjával elfogyaszt, ezek ugyan használati értékek (a levegő, a paraszt gabonája, a szabó ruhája: hasznos dolgok), de nem áruk. Ahhoz, hogy valamilyen hasznos dolog áruvá váljék csereére kell termelni, csere útján kell, hogy a fogyasztóhoz kerüljön. Ez teszi a használati értéket áruvá.

Az áru tehát olyan hasznos dolog, amelyet csereére termelnek, és amely csere útján kerül a fogyasztóhoz. Az árunak ezt a másik tulajdonságát — hogy bizonyos arányban elcserélhető egy másik áruért — Marx az áru *csereértékének* nevezi. A csereérték mint egy bizonyos meghatározott mennyiségi viszony jelenik meg. Ebben a viszonyban egy bizonyos árunak valamilyen mennyisége egyenlő egy másik áru bizonyos mennyiségével. Pl.

egy pár cipő = két mázsa búzával.

A cipőnek egy bizonyos mennyisége (egy pár) egyenlő a búza egy bizonyos mennyiségével (két q-val).

A használati érték az ember és természet közötti viszonyra vet fényt. Megmutatja, hogy az ember mennyire állította már szolgálatába a természetet, mennyire tudja felhasználni a természet erőit. A csereértéknek más a természete, emberek közti viszonyt fejez ki. Kifejezi azt, hogy az emberek között munkamegosztás van, és hogy a csereben az emberek munkatermékeit cserélik ki. A használati érték általában — az tehát, hogy a dolgok hasznos tulajdonságokkal rendelkeznek — nem tárgya a politikai gazdaságtannak. A politikai gazdaságtan nem azzal foglalkozik, hogyan kell előállítani pl. a cipőt vagy a vasat, ezzel a technológia foglalkozik. A politikai gazdaságtan emberek közötti viszonyokkal foglalkozó tudomány. A politikai gazdaságtan ezért a használati érték csak mint a csereérték anyagi hordozója érdekli, hiszen ahhoz, hogy valamit elcseréljenek, hasznos dolognak kell lennie. Haszontalan dolgokért nem igen adunk ki pénzt.

Az áru értéke

Azt már láttuk, hogy az áru olyan hasznos dolog, ami csere útján kerül a fogyasztóhoz. Azt a mennyiségi viszonyt, azt az arányt pedig, amelyben bizonyos áru más árukra kicserélődik, az áru csereértékének nevezzük. Azt a kérdést kell most felvetnünk, *mitől függ az áru csereértéke?* Egy pár cipőért kaphatunk két mázsa búzát, kaphatunk 25—30 kg cukrot, vagy tíz méter

lepedővásznat. Egy árunak igen sok csereértéke van. Úgy tűnhet fel, hogy véletlen az, hogy az áru bizonyos mennyiségéért mennyi más árut adnak.

Egyes polgári közgazdászok azt mondják, hogy az áru csereértéke az áru használhatóságától függ. Ezek szerint a közgazdászok szerint tehát az áru csereértékét hasznossága, használati értéke szabja meg. Ez az elképzelés azonban alapvetően hamis. A kenyér vagy a levegő bizonyára hasznosabb dolog, mint a drágakő, a cserében megis többet adnak 10 deka drágakőért, mint 10 deka kenyérért.

Világos, hogy így nem lehet megmagyarázni az áruk csereértékét; annál kevésbbé, mert az áruknak hasznossága az áruknak az a tulajdonsága, amiben az egyes áruk különböznek egymástól. Hasznosságuk alapján nem lehet összemérni a különböző árukat. Ahhoz, hogy két dolgot összemérhessünk, mindkettőben közös tulajdonságokat kell találnunk. Amikor pl. a mérlegen cukrot mérünk, a mérleg egyik serpenyőjében egy bizonyos mennyiségű cukor van, a másik serpenyőjében pedig egy vasdarab. A cukor és a vas egy bizonyos szempontból összemérhető: mindkettő súlyos. A különböző árukat is csak akkor mérhetjük össze a cserében, ha közös tulajdonságokat találunk bennük. Ilyen közös tulajdonság, hogy minden áru emberi munka terméke és mint ilyen *értékes*. Ezzel megtaláltuk a csereviszony alapját. *A csereviszony alapja az érték. Az áru értékét az emberi munka teremti meg.*

Az árutermelő munka kettős jellege

Ahhoz, hogy jobban megértsük az árunak ezt a kettős tulajdonságát (azt, hogy használati értéke és csereértéke van), közelebbről kell megvizsgálnunk az árutermelő munkáját. Látni fogjuk, hogy az áru kettős tulajdonsága az árutermelő munkájának kettős jellegében gyökeredzik.

Nézzük például egy cipész munkáját. Látni fogjuk, hogy egyrészt meghatározott emberi tevékenységet, cipésmunkát végez (bőrrel és nem fával dolgozik, mint az asztalos, a cipőkészítéshez való szerszámokkal dolgozik és nem gyaluval, mint az asztalos. Egy bizonyos dolgot — cipőt készít és nem asztalt, mint az asztalos, tehát egy bizonyos meghatározott emberi tevékenységet — cipésmunkát — végez). Marx az árutermelő munkájának ezt az oldalát *hasznos (konkrét) munkának* nevezi. Ennek eredménye egy bizonyos használati érték. A cipész cipész-munkájának eredménye a cipő.

A munkák, mint hasznos munkák, különbözőek. A társadalom azonban összehasonlítja őket. Ez az összehasonlítás lehetséges, mert a munka emberi erő kifejtését jelent általában. Ha tehát

nem gondolunk arra, hogy most cipész-munkát végez-e a dolgozó, vagy asztalos-munkát, vagy akármilyen egyéb munkát, hanem csak arra gondolunk, hogy *dolgozik*, akkor az árutermelő munkájának másik oldalát ismerjük meg, azt az oldalt, amit *elvont (absztrakt) munkának* nevezünk.

Az árutermelő munkája tehát egyrészt meghatározott emberi tevékenység, hasznos munka (asztalos- vagy cipész-munka), másrészt emberi erő kifejtés, általában elvont munka. Az árutermelő konkrét munkája a használati értéknek, absztrakt munkája az értéknek a forrása.

Az árutermelő munka kettős jellegének ez a felismerése Marx érdeme, s Marx joggal mutat rá arra, hogy ennek a megértése az egész politikai gazdaságtan megértésének sarkpontja. Innen vezeti le ugyanis Marx az érték fogalmát. Ha nem ismerte volna fel ezt a megkülönböztetést — mint ahogy előtte sokan nem ismerték fel — akkor nem tudta volna megvilágítani az érték fogalmát. Csak ha megkülönböztetjük a munkának az elvont oldalát (hogy termelőmunka általában), akkor találjuk meg az érték forrását

Az érték nagysága

Azt már láttuk, hogy a csereérték alapja az érték. Mi határozza meg most már az érték nagyságát? Azt a kérdést vetjük fel tehát, hogy mi az oka annak, hogy egy pár cipőért pl. általában két mázsa búzát adnak? Azt már láttuk, hogy az áruk összemérhetőségének az az alapja, hogy előállításukhoz emberi munkára volt szükség. Ezek után könnyű belátni azt, hogy az érték nagyságát az adja meg, hogy mennyi munka szükséges az illető áru előállításához. Ha egy pár cipő előállításához pl. egy munkanap szükséges, akkor az adja meg az értékét és ennek megfelelően fogják elcserélni más árukkal. (Persze nemcsak arról a munkáról van szó, amit a cipész végzett, hanem mindarról, ami csak a cipő elkészítéséhez szükséges volt. A marhát fel kellett nevelni, le kellett vágni, a bőrt ki kellett cserezni stb.) Ha egy pár cipőt tehát általában két mázsa búzával cserélnek el, ennek oka az, hogy mind a kettő előállításához egyaránt egy munkanapra volt szükség.

Az áru értékét tehát az előállításához szükséges munka mennyisége fogja megszabni, ezt pedig a munka idejével mérhetjük. Ezek után azonban azt mondhatná valaki, ha ez így van — ha az áru értékét az előállításához szükséges munkaidő adja meg — akkor én kétszer annyit dolgozom: nem egy, hanem két napig csinállok egy pár cipőt — és azt fogja várni, hogy majd négy mázsa búzát kap érte. A piacon azonban csalódnia kell, mert akkor is csak két mázsa búzát kap cserébe. Az értéket ugyanis

nem egyszerűen az illető áru előállításához szükséges munkaidő szabja meg, hanem az árufajta előállításához *társadalmilag szükséges munkaidő*. Az értéket tehát nem az szabja meg, hogy egy bizonyos cipőnek előállításához mennyi munkaidőre van szükség, hanem, hogy az adott időben a társadalom átlagosan mennyi időt fordít egy azonos minőségű cipő előállítására. Világos, hogy ez nem a legrosszabb feltételek között dolgozó cipész munkájától függ. Társadalmi átlagról van szó, tehát, hogy milyen technikai felkészültséggel állítják elő általában az árut. A munkások ügyességük szempontjából is különbözőek, hogy milyen gyorsan dolgoznak a munkások, szintén különböző. A társadalmilag szükséges munkaidőt, amely egy áru értékét meghatározza, mindezen tényezők átlaga szabja meg.

Az áru értékét tehát az előállításához társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy valamely áru értékét nem az a társadalmilag szükséges munkaidő szabja meg, amely alatt annakidején a szóbanforgó árut előállították, hanem az a munkaidő, amely a mindenkori viszonyok között az áru újratermeléséhez szükséges. Ha tehát pontosak akarunk lenni, azt mondjuk, hogy *az áru értékét az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg.*

Az áru előállításához persze igen sokfajta munkára van szükség. Egyik munkás munkája nem kíván különösebb szakavatottságot, tanulást, de szakmunkásokra is szükség van, akik éveig tanulnak egy-egy szakmát. Az árucserében olyan árucikkek, *amelyeket bonyolultabb munkával állítottak elő*, cserélődnek olyanokra, amelyeket könnyen elsajátítható munkával termelnek. *A piac minden munkafajtát visszavezet egyszerű munkára.* Az órás munkáját pl. egyenlővé teszi egy bizonyos mennyiségű egyszerű munkával. Az órás egy órai munkája pl. egy és negyedórai egyszerű munkának felel meg. Ha a továbbiakban tehát az áru értékéről beszélünk és az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaidőt említjük, akkor mindig egyszerű munkáról beszélünk.

Ha az áruk értékét az újraelőállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidő szabja meg, akkor ebből az is következik, hogy az áruk értéke nem egyszersmindenkorra változatlan valami, hanem *az áruk értéke változik*, méghozzá a társadalmi munka termelékenységének változásával.

A munka termelékenységének növekedése azt jelenti, hogy egy meghatározott idő alatt, ugyanannyi munkával több használati cikket tudunk előállítani, csökken tehát az egy munkadarab előállításához szükséges munkaidő, tehát csökken az egyes munkadarab értéke,

Az eddigiek során az egyszerűség kedvéért mindig feltételeztük azt, hogy a különböző használati értékek közvetlenül cserélődnek, azt mondtuk, hogy egy pár cipő cserélődik pl. két mázsa búzával. A valóságban azonban a fejlett árutermelés viszonyai között a csere a pénz közbejöttével bonyolódik le. A cipőt nem közvetlenül cserélik el búzáért, hanem a cipész eladja a cipőt mondjuk 170 forintért és ezért megvásárolja a neki szükséges két mázsa búzát.

Fejlett árutermelésben — tehát a kapitalizmusban is — minden árut pénzzel tesznek egyenlővé, pénzért cserélnek el, hiszen a pénzért aztán mindent meg lehet kapni. A polgári közgazdaságtan nem érti és nem is értheti, hogy mi az oka annak, hogy a pénzért mindent meg lehet vásárolni. A pénznek valami természetfeletti erőt tulajdonít. A polgári közgazdászok előtt rejtély a pénz, minthogy a dolgozók is érzik a kapitalizmusban a pénz vak hafalmát, és maguk is a kapitalizmusban nem egyszer valami emberfeletti erőt tulajdonítanak a pénznek. A pénz lényegéhez akkor jutunk közelebb, ha — ahogy ezt Marx tette — megvizsgáljuk a pénz keletkezését.

Marx rámutat arra, hogy nem volt mindig pénz, a pénz kifejlődése a csere fejlődésével párhuzamosan ment végbe. Kísérjük mi is figyelemmel tehát a csere fejlődését és ezzel kapcsolatosan a pénz megszületését.

Az árutermelés kezdetén a csere csak véletlen, esetleges volt. Az, hogy mondjuk, egy karperecet odaadtak egy kőbaltáért, ez a csere maga is véletlen, ritka jelenség volt. Ebben az esetben egyik áru értékét csak egyetlen másik áruban fejezték ki. (1 karperec = 1 kőbalta.) Ez az *egyszerű vagy véletlen értékforma*.

A csere azonban nem áll meg ezen a fejlődési fokon, hanem egyre gyakoribbá válik. Ekkor már egy áru értékét számtalan más áruban fejezték ki: 1 birka = 2 mázsa gabona, vagy = 10 méter vászon, vagy = 3 vasfejsze, vagy = 10 gramm arany. Ezt az értékformát *kifejlett értékformának* nevezzük.

A csere azonban nem áll meg ezen a fejlődési fokon sem, hanem egyre általánosabbá válik. Ezzel párhuzamosan egy áru mindinkább kiemelkedik a többi közül és *általános egyenértékké* lesz. Ez azt jelenti, hogy minden árunak az értékét most már ebben az egy áruban, pl. búzában fejezik ki: 5 méter vászon, 5 gr. arany, vagy 1 kabát = 1 mázsa búza. Itt a búza általános értékmérővé és általános csereeszközzé vált. A csere fejlődésében ez igen döntő lépés.

Kezdetben majd ehhez, majd ahhoz az áruhoz tapad az általános egyenérték szerepe. Végül is azonban egyre inkább

egy bizonyos áruhoz rögződik. Az összes áru értékét ebben az áruban fejezik ki. Így alakul ki a *pénz*.

A *pénz tehát általános egyenérték*. A pénzárú olyan különleges áru lesz, amelynek állandóan az a szerepe, hogy általános egyenérték legyen. A csere lényege az, hogy emberi munkatermékeket cserélnek az újraelőállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidő arányában. Ebben a pénz kialakulásával nem történt semmi változás. A pénzárú emberi munkatermék, amelynek értékét csakúgy, mint minden más áru értékét az szabja meg, hogy az újraelőállításához társadalmilag mennyi munkaidő szükséges.

A pénz

A pénz története

Pénzt már igen régen használnak az emberek. (Négy-öthatezer évvel ezelőtt már ismerték.) Kezdetben különféle áruk, így elsősorban állatok játszották a pénz szerepét, de nem véletlen, hogy előbb-utóbb a nemesfémek és elsősorban az arany vette át ezt a szerepet. Az arannak olyan természeti tulajdonságai vannak, amelyek alkalmassá teszik erre. Könnyen osztható (sokkal könnyebben, mint például a marha). Emellett az arany egyenlő mennyisége egyenlő értéket képvisel, igen tartós, nem kell félni, hogy megromlik, nem rozsdásodik, savak nem támadják meg, szép, tetszetős, csillogó.

Az arany — mint áru — tulajdonságaihoz még azt is hozzátehetjük, hogy aránylag kis mennyiségben viszonylag igen nagy értéket képvisel. Persze, ennek nem az az oka, mintha az arany önmagától volna ilyen nagyértékű, hanem az, hogy kis mennyiségben is sok emberi munkát sűrít. Ha az aranyat is annyi munkával lehetne kibányászni, mint a szénét, akkor az arannak sem volna több értéke, mint a szénnek.

Ezekkel a tulajdonságokkal függ össze, hogy a nemesfémek és elsősorban az arany vált pénzzé. De ahogy Marx mondja, a természeti tulajdonságai miatt lett ugyan az arany pénzzé, de az arannak nem természeti tulajdonsága az, hogy pénz. Az arany nem úgy jött a világra, mint pénz, hanem a csere fejlődésével vált azzá. Tulajdonságai csak alkalmassá tették erre a szerepre, de azért lehetett pénzzé, mert *maga is áru, emberi munkatermék*.

Az arany tehát azért válhatott pénzzé, mert először maga is áru, emberi munkatermék volt. Másodszor, mert a csere fejlődésével szükség volt egy általános egyenértékre.

Így vált az arany pénzzé, a csere eszközévé, kivált az áruvilágból, amelynek azelőtt ugyanolyan tagja volt, mint bármelyik másik áru.

A pénz mint értékmérő

A pénz mint általános egyenérték az árutermelésben különféle szerepeket tölt be. Egyik működési köre, hogy *méri az áru értékét*. A pénz megjelenésével minden áru értéke pénzben fejeződik ki. Persze, nem a pénz teszi összemérhetővé az árukat, hanem az áruk azért összemérhetőek, mert társadalmi munka van bennük, mert munkatermékek.

A pénz, mint értékmérő, mutatja az áruk árát. Az ár tehát nem más, mint az árunak pénzben kifejezett értéke. Amikor azt mondom, hogy egy kiló szeg = 1 forint, akkor az 1 forintban (az ennek megfelelő aranyban) kifejezem az 1 kg szegnek az értékét. Ebből könnyen megérthető, hogy mitől függ tehát az ár nagysága. Az ár nagysága az értéktől függ. Mégpedig függ: 1. az illető áru értékétől (pl. a szeg értékétől), 2. függ az arany értékétől is.

Nézzük előbb ennek a megállapításnak az első részét. Mennyiben függ az ár az illető áru értékétől? Világos, hogy a csizmának nagyobb az értéke, ha nem egy munkanapnyi munkaidőt szívott magába, hanem társadalmi átlagban két munkanapnyi idő szükséges az előállításához. Ebből következőleg nagyobb az ára is. Ha az érték növekszik, nyilvánvalóan növekszik az ár is. Ellenkező esetben, ha az érték csökken, előbb-utóbb csökkennie kell az áru árának is.

Persze nemcsak az illető áru értéke szabja meg az árat, hanem az aranynak az értéke is. Hiszen azt mondtuk, hogy az ár azt jelenti, hogy áru értékét pénzben, tehát aranyban fejezzük ki. Ha az aranynak, a pénzárúnak előállításához társadalmilag szükséges munkaidőben változás történik, világos, hogy ez is ki fog hatni az árakra. (A 16. század végén, amikor a felfedezések eredményeképpen új, nagyobb termelékenységgű aranylelőhelyekre is bukkantak, könnyebb lett az arany előállítása, az arany értéke csökkent, és ennek megfelelően emelkedtek az árak.)

Az aranyat egyébként előbb rudakban használták mint értékmérőt. Később azután a hamisítások elkerülése végett lebélyegezték, hivatalos bélyeggel látták el és még később, a pénz fejlődésével jelent meg a vert pénz, a pénz éremformája. Ennek előnye, hogy könnyebben össze lehet számolni, nehezebben lehet hamisítani. A kezdeti időben az aranyból vert pénzérme megfelelt az illető országban használt súlyegységnek. Később egyre inkább eltértek ettől a súlyegységtől, és az állam törvényben szabályozta, hogy egy kg aranyból hány egységnyi pénzt vernek. Magyarországon pl. a hivatalos arány az volt, hogy 1 kg arany 3800 pengő, 1 aranypengő tehát 0,263 gramm aranynak felelt meg.

Láttuk tehát, hogy az áruk ára nem egyéb, mint pénzben kifejezett értékük. Az ár persze eltérhet az értéktől, sőt gyakran el is tér tőle. Ennek az eltérésnek az oka a kereslet, illetve az árukínálat ingadozása. Aszerint, hogy többen vagy kevesebben kínálják az árut eladásra, és aszerint, hogy többen, vagy kevesebben keresik az árut megvételre, eltér az ár az értéktől. Ha pl. túl sok gyümölcsöt visznek a piacra, sokkal többet, mint amennyit a vevők meg akarnak venni: esni fog a gyümölcs ára. Hiszen a gyümölcseladók hajlandók inkább engedni az árból, nehogy vissza kelljen vinniük az árut. Ha ellenben aránylag kevés gyümölcs van a piacon, az árak emelkedni fognak. A kereslet és a kínálat alakulása tehát ingadoztatja az árakat.

A polgári közgazdászok ebből azt a megállapítást vonták le, hogy az árakat a kereslet és kínálat viszonya szabja meg. Ennek az állításnak legkönnyebb cáfolata, hogy a kereslet és kínálat viszonyának változásában (egyszer a kereslet nagyobb, máskor a kínálat), mindig kell lennie egy pontnak, amikor a kereslet és kínálat épp fedi egymást. A kereslet és kínálat viszonya ilyenkor semmit sem mond. Ezen a ponton az árukat — az eddigiek alapján — értékükön adják el. Ha a kereslet és a kínálat viszonya úgy alakul, hogy nagyobb az áru iránti kereslet, mint a kínálat, ebben az esetben emelkednek az árak. Fordított esetben, ha az áru kínálata nagyobb, akkor az árak csökkenni fognak. A kereslet és kínálat tehát ingadoztatja az áruk árát az értékük körül, de a fő, hogy az *értékük körül* ingadoztatja.

Az árak ingadozása tehát nem dönti meg az árucseré alapvető törvényét, hogy a cserében az áruk értékük, tehát az előállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidő alapján cserélődnek. Az árakat végső soron az értéktörvény szabja meg. Az, hogy az áru ára időnként eltér értékétől, nem szünteti meg az értéktörvény érvényességét, nem is hiányossága ennek a törvénynek, ellenkezőleg, csak ez teszi lehetővé, hogy az értéktörvény betöltsé szerepét az árutermelő társadalomban. Az értéktörvény lényege az, hogy a cserében az áruk végső soron az újraelőállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidő alapján — tehát értékük alapján — cserélődnek.

Vizsgáljuk meg egy kissé közelebbről az értéktörvény hatását!

1. Az értéktörvény szabályozza a termelést. „Szabályozza“, amennyire ez kapitalista társadalomban egyáltalán lehetséges. A termelők háta mögött és utólag érvényesül ez a szabályozás. Érvényesül pl. úgy, hogy ha a cipőtermelés túl nagy (túl sok cipőt termelnek a fizetőképes fogyasztáshoz képest, túl sokat ahhoz, amit az emberek meg tudnak vásárolni), és így túl nagy lett a cipő kínálata, a cipő ára csökkenni fog. Mondjuk, 200 forintról, ami az értékének megfelel, értéke alá csökken. Ha

azonban a cipő értéke alá csökkent, akkor nem lesz olyan kifizetődő a termelése, ezért a termelők csökkenteni fogják a termelést. A csökkentett termelés előbb-utóbb viszont azt eredményezi, hogy kevesebb cipő kerül a piacra, kiegyenlítődik a kereslet a kínálattal. Könnyen előfordulhat azonban, hogy annyira csökken a cipőtermelés, hogy ennek eredményeképpen a kereslet nagyobb lesz, mint a kínálat és a cipők ára növekedni fog a cipő értéke fölé. Így most már igen kifizetődővé vált a termelés, a termelők növelik a cipőgyártást, és kezdődhet a folyamat előlről.

Az árak ingadozása így szabályozza *utólag* a cipőtermelést. Utólag derül ki, hogy sok cipő van, és így a termelők jelentős része tönkremegy. Ez a helyzet persze nemcsak egy iparágon belül állhat elő, hanem az egyes iparágak között is. Ha pl. egyik iparágban a termékeket általában nagy haszonnal adják el, akkor a tőke odavándorol, mert a tőke számára mindegy, hogy mit gyárt: cipőt, gyermekkocsit vagy ágyúgolyót, odavándorol, abba az iparágba, ahol nagyobb a haszon. Ha egy iparágban túl nagy a termelés és esnek az árak, kivonja onnan a tőkét. Így szabályozza az értéktörvény *utólag* a kistermelők tönkremenetelével, munkanélküliséggel, a dolgozók nyomorán keresztül az emberek háta mögött a termelést.

2. Az *értéktörvény differenciálja a termelőket*. Mit értünk ez alatt? Az értéket, mint láttuk, a társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Ha ez így van, akkor az átlagosnál jobb feltételekkel dolgozó üzem nagyobb hasznot vág zsebre. Ha az asztal előállításához társadalmi átlagban 10 munkaóra van szükség, akkor, ha egy üzemben jobb munkafeltételekkel dolgoznak, aminek következtében pl. öt óra alatt tudják előállítani az asztalt — de a társadalmi átlag egvelőre még 10 munkaóra — ebben az üzemben a tulajdonos külön hasznot fog zsebre vágni.

Az asztalos pedig, aki a társadalmi átlagnál rosszabb feltételekkel dolgozik és az asztalt pl. csak 15 óra alatt tudja előállítani, nyilvánvalóan gyorsan tönkremegy. Ha a piacon az árak csökkenni fognak, az általában jobb feltételekkel dolgozó nagyüzem még akkor is haszonnal fog dolgozni, amikor az elavult módszerekkel dolgozó kismester már régen ráfizet. Egyszerűen tehát a társadalmi átlagnál jobb feltételekkel dolgozó üzemtulajdonos meggazdagodik, a rosszabb feltételekkel dolgozó üzemtulajdonos pedig elszegényedik, tönkremegy. Az értéktörvény így differenciálja a termelőket, így vezet oda, hogy a gazdagok egyre gazdagabbak lesznek, a szegények pedig egyre szegényebbek.

3. Az *értéktörvény ugyanakkor hajtja a tőkést a technika fejlesztésére*. A tőkés természetesen nem azért fejleszti a technikát, mert elő akarja segíteni az emberi haladást, hanem azért,

hogy külön hasznot érjen el, hiszen az értéket a társadalmi állag szabja meg, és ha egy tőkés új technikai eljárást vezet be, akkor átmenetileg külön haszna lesz ebből. (Amikor ez az új eljárás átlagossá válik az iparban, akkor lecsökkennek az árak, a külön haszon megszűnik.)

Ezért a technika fejlődését a kapitalizmusban hosszabb-rövidebb periódusok szakítják meg, amelyek a technika fejlődésének pangásával, a társadalom termelőerőinek a pusztulásával járnak együtt. Erről Sztálin elvtárs utolsó művében a következőket írta: „A kapitalizmus az új technika mellett van, amikor a technika a legnagyobb profittal kecsegtet. A kapitalizmus az új technika ellen és a kézi munkára való áttérés mellett van, amikor az a technika nem kecsegtet a legnagyobb profittal.”

Az értéktörvény tehát hatásában úgy érvényesül, hogy egyrészt szabályozza a termelést — bár a termelők háta mögött — másrészt differenciálja a termelőket és hajtja a tőkéseket a technika fejlesztésére. Persze mindez a kapitalizmusban az árakon keresztül, *spontán érvényesül*. Az értéktörvény uralkodik az embereken. Egy orosz közmondás azt mondja: „az árakat isten szabja meg”, és tényleg, a piacon úgy látszik, hogy valami természetfeletti hatalom szabályozza az árakat. A piac és annak vak törvényei uralkodnak a termelőn. A Szovjetunióban már megszűnt a termelési eszközök magántulajdona, és azokat mind a városban, mind a falun társadalmasították. Ez a társadalmasítás azt eredményezte, hogy az értéktörvény a szocialista gazdaságban már nem uralkodik az embereken, hanem megfordítva: az emberek uralkodnak az értéktörvényen és használják fel a szocializmus építésében.

Ezt a megállapítást azonban nem szabad úgy értelmezni, hogy a szocializmusban az embereknek módjukban van az értéktörvényt módosítani, átalakítani, vagy hatálvon kívül helyezni. Az emberek a szocializmusban azáltal szabadulnak meg az értéktörvény romboló hatásától, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona egyrészt korlátozza az értéktörvény hatókörét, másrészt az emberek számára lehetővé teszi, hogy tanulmányozva és felismerve e törvény követelményeit, felhasználják az értéktörvényt a társadalom érdekében.

A pénz mint forgalmi eszköz

Addig, amíg az áruk közvetlenül cserélődtek, a helyzet egyszerűen az volt, hogy egyik árut elcserélték egy másik áruval. A mi példánk szerint egy pár cipőt elcseréltek 2 mázsa búzával. A csere fejlődésével kialakult a pénz és most már nem közvetlenül cserélik egymással az árukat, hanem az árut, például egy pár cipőt elcserélik pénzért — 170 forintért — és ezért azután

megveszik a két mázsa búzát. A csere tehát most már nem közvetlen formában, hanem a pénz közbejöttével megy végbe. Az egyszerű csere folyamata helyébe az áruforgalom folyamata lépett.

Valaki azt mondhatná, hogy egyszerűbb dolog közvetlenül kicserélni az árukat. Hiszen, ha nekem cipőm van és búza kell, elcserélem azzal, akinek búzája van. Ez az érvelés azonban nem helyes. Ha a csere egy bizonyos fejlődési fokot már elért, ha általánossá vált, akkor lehetetlenné válik a közvetlen csere. Ha már nemcsak véletlenül cserélik el az árut, hanem a termelők termékeiket eladásra termelik, akkor egyre inkább lehetetlenné válik ez a közvetlen csere. Ha valaki pl. csak kalapokat készít és ezekért meg akarja szerezni az összes szükségleteit, ilyen körülmények között a közvetlen csere rendkívüli nagy nehézséget rejt magában. Mert képzeljük el, hogy ő egy nap alatt 10 kalapot készít, ezért be akarja szerezni napi szükségleteit. Venni akar a gyerekének cipőt, a feleségének fejkendőt, ezenkívül 1 kg kenyeret, nyersanyagot a munkájához és sok egyebet. Mit csinálna, ha nem volna pénz? Keresnie kellene pl. egy olyan cipészt, aki éppen cipőt ajánl eladásra és éppen kalapra van szüksége. Sőt, olyan cipészt kellene keresnie, aki pl. épp 32-es gyerekcipőt készít (mert az ő gyerekének ekkora lába van) és akinek épp 55-ös feje van (mert ő ilyen kalapokat készített) stb. Ilyen viszonyok között a csere pénz nélkül igen bonyolult és szinte lehetetlen.

Gondoljunk csak az inflációra, amikor pénzért nem igen kaphattunk semmit és ez az egész gazdasági élet normális menetét akadályozta.

A pénz közbejötté megoldja a kalapos gondját. Eladhatja a kalapot bárkinek, akinek kalap kell, pénzt kap érte, a pénzért meg tud vásárolni mindent, amire szüksége van, szívesen el is adnak neki. A fejlett árucsere megköveteli a pénzt.

Az egyszerű csere folyamata így válik az áruforgalom folyamatává, a pénz pedig forgalmi eszközzé, amely lebonyolítja az áruk forgalmát. Azt a kérdést kell ezzel kapcsolatban még megválaszolnunk, hogy *mennyi pénzre van szükség a forgalom szükségleteinek ellátásához?*

Elsősorban annyi pénznek kell forgalomban lennie, amennyi árut a piacon eladnak, tehát a forgalom ellátásához szükséges pénzt elsősorban az áruk árösszege határozza meg.

A piacon egy nap alatt eladnak pl. két és fél méter flanellt 100 forintért, és eladnak, mondjuk, 8 kg cukrot is 100 forintért s 3 kg zsírt ugyancsak 100 forintért. Összesen 300 forintnyi áru cserél ebben az esetben gazdát. Ha ennek a három árumennyiségnek az eladása egymástól teljesen függetlenül megy végbe, a

forgalom lebonyolítására 300 forint kell. De lehetséges az az eset is, hogy a flanel eladója eladja a maga flanelljét 100 forintért, és az érte kapott pénzzel mindjárt elmegy a cukorkereskedőhöz, és vásárolja a 8 kg cukrot. Ez sem teszi esetleg be a fiókjába a pénzt, hanem odaadja a feleségének és ez ugyanezzel a pénzzel bemegy a henteshez és vásárol 3 kg zsírt. Ebben az esetben tehát egy darab százforintossal le lehetett bonyolítani a 300 forint értékű áru forgalmát.

Összefoglalva tehát, a forgalom ellátásához szükséges pénz mennyisége függ először az *árak árösszegétől* (minél nagyobb az áruk összege, annál több pénzre van szükség), és függ másodszor a *pénz forgási sebességétől*, azaz, hogy az egységnyi idő alatt — pl. egy nap alatt — milyen gyorsan forog a pénz, hány kézen megy keresztül (mennél nagyobb ez a forgási sebesség, annál kevesebb pénz kell). Képletben kifejezve:

$$\text{a forgalom ellátásához szükséges pénzmennyiség} = \frac{\text{az áruk árösszege}}{\text{pénz forgási sebessége}}.$$

A pénz forgalmi eszköz funkciójában persze helyettesíthető, nem szükséges, hogy mint teljes értékű aranyérme vegyen részt a forgalomban. Felválthatja a forgalomban a nem teljes értékű ezüst vagy akár papírpénz is.

A papírpénz nem saját értéke szerint kerül forgalomba. Nem aszerint, amennyit mint papír ér, hanem annak az arany-
nak az értékével kerül forgalomba, amit forgalmi eszköz minőségében helyettesít.

A papírpénz az aranyak a jele. A papírpénz forgalmi törvénye tehát az arany forgalmi törvényén alapszik, és ezért a pénzforgalom előbb ismertetett törvénye érvényes a papírpénzforgalom esetében is. A papírpénz kibocsátásnak arra a mennyiségre kell szorítkoznia, amilyen mennyiségre teljes értékű arany-
pénzforgalom esetén szükség lenne a forgalom zavartalan ellátásához.

Ha az állam csak annyi pénzt bocsát ki, amennyire teljes értékű aranypénzforgalom esetén szükség lenne, akkor a papírpénz nem értéktelenedik el. Az állam megteheti, hogy többet bocsát ki, de ezzel véget is ér a hatalma, megindul az infláció, megindul a pénz elértéktelenedése, mert a forgalom ösztönös folyamata előbb-utóbb automatikusan egyenlővé tesz bármilyen mennyiségű papírpénzt azzal az értékkel, amennyi aranyra teljes-
értékű aranypénzforgalom esetén szükség lenne a forgalom ellátásához.

A pénz mint a kincsekgyűjtés eszköze

A forgalomból kivont pénz kincssé válik. Az árutermelésben a termelők, ha bármilyen módon fogva tartalékot akarnak gyűjteni, akár termelési célokra, akár más célra, ezeket igyekeznek pénzben gyűjteni, mert a pénz akármilyen viszonyok között a gazdagság általános megtestesítője. Pénzért bármit lehet vásárolni, kevésbbé kell félni az áringadozásoktól.

A modern kapitalizmusban a tőkés nem otthon gyűjti a pénzt, hanem külön intézmények — a bankok — gyűjtik össze a kapitalisták felesleges pénzét. A bankok persze a betétek jelentős részét ismét kihelyezik, de a bankok gyűjtik össze a tőkés egyéni aranytartalékait is. A bankokban összpontosul a tőkés kincse.

A pénz mint fizetési eszköz

A pénz fizetési eszközként szerepel akkor, ha az áru eladásakor a vevő nem fizet azonnal, hanem csak későbbi időpontban egyenlíti ki az áruért járó összeget.

Ha tehát a cipész úgy adja el a vevőnek a 200 forintos cipőt, hogy odaadja a cipőt, de a vevő csak egy hónap múlva fogja kifizetni, akkor a pénz a fizetéskor fizetési eszközként szerepel. Az eladó hitelezővé vált, a vevő pedig adóssá. Új kapcsolat keletkezett; a hitelező és az adós kapcsolata. A pénz mint fizetési eszköz persze nemcsak az áruforgalomban jöhet létre, hitelező és adós viszony nemcsak áruezeladásból keletkezhethet, hanem pl. kölcsönügyletből, vagy éppen üzleti kölcsönből is. A hitelügyletekben általában a pénz fizetési eszközként szerepel. Ugyanígy szerepel az adók vagy különböző járadékok fizetésekor is.

A tőkés gazdaság fejlődésével a pénz fizetési eszköz szerepe egyre nagyobb, egyre fontosabb lesz. Egyre általánosabbá válik a tőkés gazdaságban, hogy az árukat hitelre adják és csak bizonyos idő múlva kell azokat kifizetni.

Az áruhitel alapján új fizetési kötelezettség születik, a váltó. A váltó lényege az, hogy a vevő kötelezi magát, hogy bizonyos időpontban kifizeti a váltóban megjelölt összeget. Az a váltó, amit a vevő aláír, elfogadás után belép a forgalomba és ott forog egész lejártáig.

A csekk szintén pénz helyett szerepel. A csekkben a bank egyik hitelezője utasítja a bankot, hogy fizessen ki a csekk bemutatójának vagy a csekkben szereplő személynek egy bizonyos összeget. Ezt is gyakran kézzől kézre adják, míg a bank beváltja pénzzé. A hitel, a váltó, a csekk kifejlődése megszűkíti a pénznek, mint forgalmi eszköznek az alkalmazását. A pénzre, mint forgalmi eszközre, mint valóságban jelenlévő pénzre, egyre kevésbbé van szükség.

Fejlett kapitalista országokban — Angliában, Amerikában — pl. a pénz szinte csak a kiskereskedelmi forgalomban szerepel valóságos pénzként, forgalmi eszközként. A nagykereskedelmi forgalomban, a kapitalista vállalatok egymásközötti forgalmában a pénz forgalmi eszközként alig szerepel. Sőt még a különböző hitelügyletek lejártakor sem fizetnek a tőkések egymásnak valóságos pénzzel. Ezek az ügyletek ugyanis gyakran kiegyenlítik egymást. A tőkések ilyenkor egyszerűen bankjaikon keresztül átutalással, átírással, a pénz valóságos közbejöttele nélkül intézik el az áruügyletek kiegyenlítését. Ha egyik tartozásuk éppen lejár, ufasítják a bankot, hogy az ottani követelésükből írják át a másik vállalat számlájára a megfelelő összeget. Ezzel kiegyenlítették a tartozást, anélkül, hogy valóságos pénzre szükség lett volna.

A pénz, mint fizetési eszköz, ezernyi szállal fűzi össze a kapitalistákat. Egyik kapitalista tartozik a másiknak, annak megint a harmadik tőkés vállalat tartozik és így tovább.

Könnyű megérteni, hogyha a kölcsönös kötelezettségek, tartozások és követelések e rendszerében valahol baj támad, ha egyik tag fizetéseképtelen lesz, ezen a rendszeren keresztül hogyan rántja igen könnyűszerrel magával az egész láncolatot, a többi kapitalistát.

A pénz mint világpénz

A pénz, mint világpénz, egyrészt a kölcsönös kötelezettségek egyenlegének kifizetésére szolgál. Az országok közötti forgalomban mutakozó egyenleget végső soron a pénzzel, mint világpénzzel, arannyal egyenlítik ki.

Másrészt a pénz mint világpénz szerepel általános vásárlóeszközként és mint kincs is, mint az általános gazdagság megtestesítője, amikor a tőkések a maguk gazdagságát valódi aranyban mentik át egyik tőkés országból a másikba.

*

A marxi értékelmélet — amit az eddigiek során megismertünk — feltárja az árucseré törvényeit. Marx Károly joggal írta, amikor 15 évi munka után főművének A tőké-nek egy részét közölte, hogy ezzel a pártnak tudományos győzelmet vívott ki.

A burzsoázia tudósai közel 100 éve tagadják és próbálják megcáfolni Marx értékelméletét. Egy magyarországi polgári közgazdász, Navratil, ennek az okát is kikotyogta, amikor azt tanfította, hogy ez az értékelmélet, amely a munkát tekinti az értékalkotás egyetlen forrásának, „könnyen vezet olyan megoszlástani magvarázatokhoz, amelyet a szocializmus állít fel“.

Marx értékelmélete fegyver a mi kezünkben a szocializmusért folyó harcban.

A pénz átalakulása tőkévé

Amikor a tőkéről beszélünk, rendszerint nagyobb pénzösszegre gondolunk. A tőkés a legtöbb ember számára nagy pénzvagyontulajdonosát jelenti. A pénzvagyontulajdonos azonban önmagában még nem tőke. Mint láttuk, a pénz már a rabszolgatartó társadalomban megjelent, mint a fejlődő csere természetes szülőtte. Az is előfordult, hogy nagyobb pénzvagyontulajdonosok fel egy-egy uzsorás vagy kereskedő kezén. A tőkés társadalom hű védelmezői, a polgári közgazdászok, szeretnék az ókori uzsorás vagy kereskedő pénzvagyontulajdonosát a mai modern tőkével azonosítani. Így próbálják azt az állításukat alátámasztani, hogy a tőke ősidőktől fogva van és így örökké lesz is, a társadalom tehát örökké gazdagokra és szegényekre bomlik.

Marx azonban szétzúzta ezt a polgári tanítást. Bebizonyította, hogy a tőkéről csak a tőkés árutermelés és áruforgalom viszonyai közt beszélhetünk. A politikai gazdaságtan a *tőke*, tehát a *tőkés társadalom* élettörténetének kezdetét a 16. századra teszi, a világkereskedelem és a világpiac kialakulásának korszakára. Marx bebizonyította, hogy a *tőke nem örök*, tehát időtől független, hanem történelmi fejlődés eredménye. A társadalom fejlődésének egy bizonyos szakaszán, a szocialista gazdaság viszonyai között, a *tőke* szükségszerűen megszűnik. Noha a feudális kereskedelmi és pénzvagyontulajdonos a tőke őse, noha minden „kezdő” tőke ma is mint pénz lép először a színre, a tőke nem egyszerűen pénz. Vizsgáljuk meg tehát, *hogyan alakul át a pénz tőkévé?*

Tudjuk, hogy az egyszerű áruforgalomban a pénz közvetítő szerepet tölt be: az áruk cseréjét közvetíti. A cipész eladja pénzért a cipőt, hogy gabonát vegyen rajta. Lényegében tehát cipőt cserélt gabonára és ez a csere megtörténhetik a pénz közvetítése nélkül is. A pénz csupán azért lép a gazdasági élet porondjára, hogy megkönnyítse a cserét. Mint láttuk, a fejlődő csere termeli ki magából azt a különleges árut, a pénzt, amely minden más árra elcserélhető. A cipész nem közvetlenül cseréli el cipőjét gabonára, hanem *eladja* pénzért, hogy a pénzen gabonát *vásároljon*. Így nem kell olyan parasztra várnia, aki éppen cipőt akar kapni gabonájáért. Az egyszerű áruforgalom képletét tehát a következő formában írhatjuk fel:

$$A \text{ (áru)} - P \text{ (pénz)} - A \text{ (áru)}$$

A képlet elején és végén szereplő két áru (a cipő és gabona) ugyanakkora értékű: mindkettőben ugyanannyi egyszerű emberi munka öltött testet. Ebben az esetben *az eladás és a vétel csupán két használati érték cseréjét eredményezi.*

A résztvevő használati értékek érték nagyságában semmiféle változás nem következhetik be. A pénz is csak közvetítő szerepet játszik, tehát csak forgalmi eszköz és nem tőke.

Egészen más a helyzet a tőkés áruforgalomban. A pénz-tulajdonos most azért vásárol árut, hogy azt eladja. Ennek a folyamatnak a képlete tehát az alábbi formában írható le:

$$P \text{ (pénz)} - A \text{ (áru)} - P \text{ (pénz)}$$

Ez a folyamat is eladásra és vételre bomlik szét, de ennek a két mozzanatnak fordított a sorrendje. Az egyszerű áruforgalom eladással kezdődik és vétellel végződik. Végcélja valamilyen használati érték, amelyet azért vesz meg a pénz tulajdonosa, hogy személyes szükségletét kielégítse. A vétel célja tehát a fogyasztás. A tőkés áruforgalom ezzel szemben vétellel kezdődik és eladással végződik. Végcélja nem valamilyen másfajta használati érték. A megvásárolt árunak a használati értéke a pénz tulajdonosát alig érdekli. Lehet az vaj vagy ágyú, gyermekkocsi vagy gépfegyver. A lényeges az számára, hogy el tudja adni és pedig drágábban tudja eladni, mint amennyiért vette.

Ha a pénz tulajdonosa ugyanannyi pénzt kapna vissza, mint amennyit „befektetett“, az egész folyamat értelmetlen volna számára. Akkor már okosabban tenné, ha otthon őrizné a pénzét, mert hiszen minden üzlet „veszélyes“, előfordulhat, hogy nem tudja eladni áruját, elveszti a pénzét. Ő azonban azzal a szándékkal vásárol árut, hogy pénzét szaporítsa. Ez rendszerint sikerül is neki, a forgalomban előlegezett érték megnövekszik. Az előlegezett érték szaporulatát Marx értéktöbbletnek nevezi.

A tőke tehát nem egyszerűen valamilyen pénzüsszeg, hanem olyan érték, amely értéktöbbletet eredményez. A tőkés nem egyszerűen pénztulajdonos, hanem olyan értéktulajdonos, akinek célja gazdagságának állandó növelése. Célja tehát nem az egyszerű nyereség, hanem az állandó nyereszkesedés. Tőkéjét újból és újból a forgalomba veti, hogy onnan mindig megnövekedve vonja ki.

Összefoglalva: A tőke körforgásának képlete:

$$P - A - P_1$$

Ebben a képletben P_1 nagyobb, mint P . A két érték különbsége az értéktöbblet.

Honnan származik az értéktöbblet?

Mint láttuk, a tőkés társadalomban a termékek túlnyomó többsége áru. A tőkés tehát mint árutulajdonos állnak egymással szemben.

Azt gondolhatná valaki, hogy a tőkés értéktöbblete onnan adódik, hogy becsapja a másik tőkést. Értékén alul vásárol valamilyen árut, és értékén, vagy értéke felett adja el. Például egy 25 pengő értékű cipőt értéke alatt, mondjuk, 20 pengőért vesz meg, és értékén, tehát 25 pengőért adja el. Nyilvánvalóan az 5 pengő nyeresége ebben az esetben onnan származik, hogy *becsapta* a másik tőkést.

Másvalaki azt mondhatná, hogy a tőkés azért jut folyton nyereséghez, mert „ügyes ember“. Megvásárolja a cipőt értékén, 25 pengőért, de nem adja mindjárt el, megvárja, amíg a kereslet növekedése következtében a cipő ára értéke fölé emelkedik, például 30 pengőre és csak akkor ad túl rajta. Ebben az esetben is 5 pengővel szaporodott az üzletbe fektetett tőkéje.

Való igaz, hogy mind az első, mind a második eset gyakran előfordul. Az egyik tőkés igyekszik becsapni a másikat. Azonfelül minden tőkés szeret spekulálni, igyekszik minden áremelkedést kihasználni arra, hogy eladjon és minden árcsökkenést arra, hogy vásároljon. De ha megnézzük az egész tőkésosztály össz-tőkéjét, hamar rájövünk arra, hogy az értéktöbblet nem származhat sem egyszerűen becsapásból, sem pedig üzérkedésből.

Ha az egyik tőkés a 25 pengő értékű cipőt 20 pengőért *vette meg* a másik tőkéstől, 5 pengőt *nyert*. De a másik, aki a 25 pengő értékű cipőt 20 pengőért *adta el*, 5 pengőt *vesztett*. Az egyik nyeresége tehát ugyanannyi, mint a másik vesztesége. A két tőkés tőkéjének összege továbbra sem változott. Az üzlet előtt az egyiknek 25 pengő tőkéje volt cipőbe fektetve, a másiknak ugyancsak 25 pengője készpénzben, tehát együttesen 50 pengő tőkéjük volt. Az üzlet lebonyolítása után az első tőkésnek csak 20 pengője lesz (ennyiért adta el a pár cipőt), a másodiknak viszont egy pár 25 pengő értékű cipője és 5 pengő készpénze. A két tőkés össztőkéje most is csak 50 pengő. Az ár hullámlásából vagy becsapással tehát nem tudjuk a tőkésosztály össztőkéjének növekedését megmagyarázni.

Látjuk tehát, hogy becsapással, spekulációval az egyik tőkés növelheti ugyan tőkéjét, de csak a másik rovására. Amennyivel az egyik tőkéje növekszik, annnyival csökken a másiké, a tőkésosztály össztőkéje pedig így változatlan marad. Márpedig a tőkés társadalomban évről évre növekszik a tőkésosztály össztőkéje. Ez a növekedés az előbbi módon nem magyarázható meg.

Valamely termék értéke csak akkor változik meg, ha a benne megtestesült állagos emberi munkamennyiség megváltozik. Az áruforgalomban ilyen változás azonban nem állhat elő. Ha tehát egyenlő értékek cserélődnek, még kevésbé magyarázható meg a *forgalomból* az értéktöbblet keletkezése.

„Akárhogy csűrjük-csavarjuk is tehát a dolgot, az eredmény ugyanaz marad. Egyenértékek cseréje esetén nem jön létre értéktöbblet, ha pedig nem egyenlő értéket cserélnek, akkor sem. A forgalom vagy az árucseré nem hoz létre értéket.“ (Marx: A tőke)

Összefoglalva: Az értéktöbblet nem származhatik a forgalomból. Az árucseréből lehetetlen tehát az értéktöbblet keletkezését és így a pénz tőkévé alakulását megmagyarázni.

A tőkés áruforgalom a vétel és az eladás mozzanataiból áll. Sem a vétel, sem az eladás mozzanatában nem keletkezik értéktöbblet. Vételnél pénzt (aranyát) árura cseréli a tőkés. Az áruért *adott* pénz csak az áru értékét realizálja. Ugyanígy az eladásnál: az áruért *kapott* pénz is csak az áru értékét fejezi ki. Az *értékváltozás* tehát egyedül a vétel és az eladás között, az *árun magán következhetik be.*

Ha valaki cipőt vásárol, a cipőt idővel elfogyasztja, elkoptatja. Használati értéke ezzel megsemmisül és vele együtt értéke is. A tőkés az általa megvásárolt árut tetszés szerint elfogyaszthatja. Minden közönséges áru azonban használati értékének elfogyasztásával értékét is elveszti. Ahhoz, hogy az értéktöbblet keletkezését megmagyarázhassuk, fel kell tételezni, hogy *a tőkés piacon található egy olyan különleges áru, amelynek elfogyasztása új érték forrása, és pedig nagyobb érték forrása, mint saját értéke.* Ilyen áru valóban létezik a tőkés gazdaságban: *a bér munkás munkáereje.*

A munkaerő-áru

Láttuk, hogy az ember magában hordja azt a képességet, hogy munkát fejtsen ki. Ezt a képességet az ember munkáerejének nevezzük. A munkaerő nem volt mindig áru. Áruvá csak meghatározott termelési viszonyok között, a tőkés termelés viszonyai között vált. Mint látni fogjuk, a szocializmusban a munkaerő ismét elveszti áru jellegét.

Milyen feltételek mellett válik a munkaerő áruvá?

a) Valamely termék csak akkor válhat áruvá, ha tulajdonosa szabadon adhatja-veheti. A munkaerő csak akkor válhatott áruvá, amikor tulajdonosa szabadon kezdett rendelkezni felette. A rabszolga munkáereje nem volt áru, mert a rabszolga nem rendelkezhetett vele. Maga is ura tulajdonában volt, maga a rabszolga volt tehát áru, amelyet tulajdonosa tetszése szerint adhatt-vehetett. A jobbágy sem rendelkezhetett szabadon a munkáerejével. Áruvá tehát csak akkor válhatott a munkaerő, amikor a jobbágy felszabadult a hűbéri függőség alól, amikor tehát meg-

szűnt jobbágy lenni. Nyilvánvaló továbbá, hogy a munkaerő csak úgy maradhat áru, ha tulajdonosa csupán meghatározott időre adja el. Ha a munkás élethossziglan eladja munkaerejét, már nem rendelkezik többé szabadon vele: rabszolgává lesz.

b) Ahhoz, hogy a munkaerő áruvá váljék, szükséges volt, hogy a munkaerő tulajdonosát megfosszák minden termelési eszköztől, amely lehetővé tenné számára, hogy önálló termelőként működjék. Ha ugyanis volnának termelési eszközök a birtokában, nem munkaerejét, hanem munkájának termékét adná el. A munkaerő tehát csak olyan termelési viszonyok között válhatott áruvá, amelyekre az jellemző, hogy az emberek nagy többsége meg van fosztva minden termelési eszköztől, és így egyetlen tulajdonát, munkaerejét kénytelen áruba bocsátani ahhoz, hogy megéljen. A tőkésék, akik a termelési eszközök tulajdonosai, megvásárolják a munkás munkaerejét. A munkaerő-árunak, mint minden árunak, van értéke és használati értéke.

Mi határozza meg a munkaerő-áru értékét?

Mint minden áru értékét, a munkaerő-áru értékét is az újra-alkálításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg.

Ez a munkamennyiség három tényezőből tevődik össze:

a) Az árukat általában gyárakban, vagy mezőgazdasági üzemekben termelik. A munkaerőt azonban maga az emberi szervezet termeli újra azáltal, hogy az ember bizonyos mennyiségű létfenntartási cikket fogyaszt. Ezekben a létfenntartási cikkekben, élelmiszerekben, ruhában, lakásban, fűtőanyagban stb. bizonyos mennyiségű átlagos emberi munka testesül meg. A munkaerő értékét tehát először azoknak az áruknak értéke határozza meg, amelyeket a munkás nap mint nap elfogyaszt, hogy munkaerejét normális állapotban újratermelhesse. Ilyen értelemben beszélünk a munkaerő napi, heti stb. értékéről.

b) A munkás nem él örökké, sőt a tőkés gondoskodik arról, hogy túldolgoztatással, imperialista háborúkkal életét megrövidítse. A tőkésnek viszont állandóan újabb és újabb munkáskezekre van szüksége. Érdeke tehát, hogy a bér munkás bizonyos számú gyereket felnevelhessen, akik a munkapiacot állandóan munkásokkal látják el. A bér munkásnak saját léte fenntartásához nélkülözhetetlen fogyasztási cikkek bizonyos mennyiségén felül még szüksége van a nélkülözhetetlen használati értékek további mennyiségére is, gyermekei felnevelése céljából. Így a család fenntartásának költségei szintén beleszámítandók a munkaerő értékébe.

c) A technika fejlődésével mind bonyolultabb gépeket kell a munkásoknak kezelniök. Hogy a munkás ezeket a bonyolult szer-

számokat és gépeket kezelhesse, ügyességre, jártasságra kell szert tennie. A munkásnak tehát még ifjú korában meg kell *tunulnia* mesterségét. Bizonyos értékösszeget fordít ekkor szakmai ismeretek megszerzésére. Ez az értékösszeg is beleszámít a munkaerő értékébe.

A munkaerő értékét tehát a fenti három értékösszeg határozza meg. A továbbiakban feltételezzük, hogy a munkaerőt — mint minden árut — általában értéken veszi meg a tőkés. Később majd látni fogjuk, hogy a valóságban igyekszik a munkaerő értéke alatt megvásárolni. Csak az osztályharc erőviszonyaitól, a munkásosztály szervezettségétől függ, hogy ez milyen mértékben sikerül a kizsákmányolók osztályának.

Az értékfölbblet termelése. A munkaerő-áru használati értéke

Vegyünk szemügyre egy cipésmestert. Egyedül dolgozik kis műhelyében. A cipőket természetesen nem a maga és családja számára készíti, hanem azért, hogy a piacon eladja. A cipőhöz szükséges bőrt, fonalat, vásznat, szeget, csirizt és festéket pénzen vásárolja. Naponta egy pár cipőt készít el. Számítsuk ki ennek a pár cipőnek az értékét.

Tegyük fel, hogy egy pár cipő elkészítéséhez 10 pengő értékű bőr, 2 pengő értékű fonál, 5 pengő értékű vászon, 1 pengő értékű szeg és 1 pengő értékű csiriz és festék kell. A cipész természetesen nem pusztá kézzel készíti a cipőt; szerszámokra is szüksége van. A szerszámok emberi munka termékei. Értéküket az újraelőállításukhoz társadalmilag szükséges emberi munkamennyiség határozza meg. A cipő értékének kiszámításánál tekintetbe kell venni a cipő előállításánál elhasznált összes termelési eszközök értékét, tehát az elkoptatott szerszámok értékét is. Tegyük fel, hogy a cipész szerszámai egy év alatt kopnak el, azaz 300 pár cipő elkészítése után. Miután a szerszámok 300 pár cipő termeléséhez elegendők, értékük 300 pár cipőben fog megjelenni. Egy pár cipő értékében a szerszámok értékének csak 1 háromezred része jelenik meg. Ha tehát a szerszámok értéke pl. 300 pengő volt, minden pár cipő értékébe a szerszámok értékéből 1 pengő megy át.

A cipész által egy pár cipő elkészítéséhez előlegezett értékösszeg így a következő:

Bőr	—	—	—	—	—	—	10 pengő
Fonál	—	—	—	—	—	—	2 pengő
Vászon	—	—	—	—	—	—	5 pengő
Szeg	—	—	—	—	—	—	1 pengő
Csiriz és festék	—	—	—	—	—	—	1 pengő
Szerszám	—	—	—	—	—	—	1 pengő
Összesen:							20 pengő

Annyit jelent-e ez, hogy a cipész által készített pár cipő értéke mindössze 20 pengő? Nem, ez nem azt jelenti. A cipész 20 pengőt fordított csupán a cipő készítéséhez szükséges termelési eszközök megvásárlására. Hogy ezekből a termelési eszközökből egy pár cipő legyen, egész napon át kell dolgoznia (mondjuk 8 órát). Ha a cipésmunka egyenlő a társadalmi átlagmunkával és egy átlag munkaóra egy pengőben tejezhető ki, a cipész 8 pengő új értékkel növelte a pár cipő elkészítéséhez szükséges termelési eszközök értékét. Így a cipész által elkészített cipő értéke 28 pengő. Miután az árutermelő társadalomban a termékek általában értékükön kelnek el, 28 pengőt is fog kapni a pár cipőért. Ebből 20 pengőt ismét termelési eszközök vásárlására fordít, a 8 pengő pedig epp elég számára, hogy a maga és családja lélfenntartási cikkei megvásárolja.

Cipészünk így élne és dolgozna, ha a gazdagabb cipészek versenye, vagy egy betegség nem tenné tönkre. Eladósodik, tönkremegy, kénytelen eladni szerszámaikat, hogy segítsen magán. Nyomorában nem marad végül más eladnivalója, mint munkaereje. Ha szerencséje van, el tud helyezkedni a tőkés gyárában, eladja munkaerejét a tőkésnek. Munkaerejének értéke éppen 8 pengő, hiszen most is ugyanannyi élelmiszerre, ruhára, cipőre, tüzelőanyagra stb. van szüksége, mint amikor önálló cipész volt, hogy munkaerejét normális állapotban ujratermelhesse. A tőkés meg is fizeti neki a 8 pengőt naponta. Tegyük fel, hogy a termelés technikai feltételeiben semmi sem változott: a bér munkássá lett cipész most is csak 8 óra alatt készít el egy pár cipőt. Ennek a pár cipőnek az értéke tehát továbbra is 28 pengő. De a tőkés nem 8 órát dolgoztatja a munkást, hanem például 16 óra hosszát. A tőkés ugyanis úgy okoskodik, hogy ő kifizette a munkaerő napi értékét, a 8 pengőt. Egész napi használat tehát az övé. Ő pedig pl. 16 óra hosszát használja a munkaerőt, tehát 16 órát dolgoztatja a munkást. (Hogy milyen hosszú a munkanap, az — mint látni fogjuk — kizárólag a munkásosztály szervezethez, az osztályharc erőviszonyaitól függ. A tőkés mindenestre igyekszik a legnagyobb mértékben megnyújtani a munkanapot. A tőkés rendszer kezdetén a 16—18 órás munkanap általános volt.)

Ha a cipésmunkás naponta 16 órát dolgozik, nem egy, hanem két pár cipőt készít, melynek kétszer 28 pengő, tehát 56 pengő az értéke.

Nézzük meg, hogy mennyi tőkét fektetett a tőkés a 2 pár cipő előállításába. Mint fentebb láttuk — ha minden egyéb körülményt változatlanul tételezünk fel — a két pár cipő termeléséhez szükséges termelési eszközök vásárlására a tőkés 2×20 pengő = 40 pengő tőkét fordított. A munkaerő vásárlására 8 pengő kellett. A tőkés tehát 48 pengőt fektetett az üzletbe és

56 pengőt vont onnan ki. Előlegezett tőkéje tehát 8 pengővel megszaporodott, *8 pengő értéktöbbslettel növekedett.*

Az értéktöbbslet termelésének problémája így megoldódott anélkül, hogy megsértettük volna az egyenérték cseréjének törvényét. A tőkés a példában értékén vásárolta meg a termelési eszközöket, értékén vette meg a munkaerőt is, értékén adja el a munkása által készített cipőt. Mégis több pénzt von ki az üzletből, mint amennyit befektetett. A munkást ugyanis hosszabb ideig dolgoztatja, mint amennyi idő alatt újratermeli munkaerejének értékét.

Előbbi példánkban, a pár cipő értékének kiszámításánál láttuk, hogy a munkaerő értéke 8 munkaóra volt, működése viszont 16 óráig tartott. Ha feltételezzük, hogy a cipésmunka egyenlő a társadalmi átlagmunkával, a cipésmunkás napi 16 órás munkája kétszerakkora új értéket termelt, mint munkaerejének értéke. A munkanapot *képzeletünkben* tehát két részre oszthatjuk. Első részében a munkás munkaerejének értékével egyenlő nagyságú értéket hoz létre, második részében pedig megteremti a tőkés számára az értéktöbbsletet.

A munkanap első részét szükséges munkaidőnek és az ekközben kifejtett munkát szükséges munkának; a szükséges munkán túl végzett munkát többsletmunkának, a munkanap megfelelő részét pedig többsletmunkaidőnek nevezzük.

Ez a többsletmunka az értéktöbbslet forrása.

Összefoglalva: A termeléshez termelési eszköz és munkaerő kell. Mindkettő áru a tőkés piacon.

A tőkés megvásárolja a termeléshez szükséges gépeket, nyersanyagot, valamint a megfelelő mennyiségű emberi munkaerőt (felfogadja a megfelelő számú munkást). A megvásárolt árukat tetszése szerint el is fogyaszthatja. Mit jelent az, hogy a tőkés elfogyasztja a megvásárolt munkaerőt? Azt jelenti, hogy a munkást dolgoztatja.

A munkás a tőkés ellenőrzése alatt dolgozik. A tőkés ügyel arra, hogy a munka rendszeresen haladjon, hogy a munkás ne pocsékolja a nyersanyagot, ne koptassa szükségesnél nagyobb mértékben a munkaeszközöket. A munkafolyamat végén megjelenő termék a tőkés tulajdona, nem pedig a közvetlen termelőé, a munkásé. A tőkés ugyanis úgy okoskodik, hogy a termék az általa vásárolt termelési eszköz és munkaerő elfogyasztásából keletkezett.

„A munkafolyamat a tőkés által *vásárolt*, az ő tulajdonában lévő dolgok között lejátszódó folyamat. E folyamat *terméke* tehát teljesen az övé éppúgy, mint a borospincéjében lefolyó erjedési folyamat *terméke*.”

A munkafolyamat eredményeképpen megjelenő terméket a tőkés nem saját szükségleteinek kielégítésére használja, hanem eladásra szánja. A munkás a tőkés számára tehát nem egyszerűen használati értéket, hanem árut termel.

De a tőkés a munkást tovább dolgoztatja, mint amennyi idő alatt munkaerejének értékét a munkás újratermeli. Így az áru előállításához felhasznált termelési eszközök és munkaerő vásárlására fordított tőke „megnövekszik” a tőkés termelő folyamatban. Ezt a növekedést nevezi Marx értéktöbbletnek. A munkás a tőkés számára tehát nemcsak árut, azaz értéket, hanem értéktöbbletet is termelt.

Az így keletkező értéktöbbletet a tőkés minden ellenszolgáltatás nélkül kisajátítja. Innen származik a kizsákmányoló osztályok minden jövedelme, állandó gazdagodása, annak ellenére, hogy semmiféle termelőmunkát nem végeznek. Innen származik a tömegek elszegényedése, noha munkájuk minden érték forrása.

Többletmunka és értéktöbblet

A tőkés pénzének egy részét munkaerő vásárlására fordítja. A szükséges munkaidő alatt a munkás éppen a munkaerő vásárlására fordított tőkeértékkel egyenlő nagyságú új értéket teremt. Ez az érték bizonyos mennyiségű termékben jelenik meg. Ha az egész munkásosztályt vesszük tekintetbe, a szükséges munkaidő alatt megtermeli a léte fenntartásához elengedhetetlen használati értékek egész mennyiségét. Képzeljük el, hogy a munkás nem a tőkés számára, hanem mint független ember, a maga számára dolgozik. A munkásnak — egyébként azonos körülmények között — a napnak ugyanakkora részét kell most is munkával eltöltenie, hogy önmagát fenntarthassa.

A tőkés munkafolyamat azonban sohasem szakad meg a szükséges munkaidő határán. A tőkés a munkást tovább dolgoztatja. A többletmunka alkotja az értéktöbbletet. Az értéktöbblet bizonyos termékmennyiségben jelenik meg. Az egyik munkásnál bizonyos mennyiségű szövet formájában, a másikinál egy szerszámgép bizonyos részében stb. A többletmunkaidő alatt termelt termékhányadot *terméktöbbletnek* nevezzük.

Szükséges- és többlettermék nemcsak a kapitalizmusban van, hanem minden társadalomban, amely ellentétes osztályokra szakadt, amely a kizsákmányoláson alapul. Többletterméket termel a rabszolga a rabszolgatartó számára, a jobbágy a hűbérúr számára. De a többlettermék csak a kapitalista kizsákmányolás viszonyai között jelenik meg értéktöbblet formájában. A többlettermék csak akkor értéktöbblet, ha szabad bérmunkások termelik (akik munkaerejüket eladják) és tőkések sajátítják el. Az

értéktöbblet tehát történelmi kategória, a kapitalizmus bukásával megszűnik. A terméktöbblet csak a kapitalizmusban válik értéktöbbletté.

A szocializmusban, ahol megszűnt a kizsákmányolás, nincs értéktöbblet. Helytelen lenne az is, hogy a szocializmus viszonyai között a munkaidőnek szükséges és többletmunkaidőre való megosztásáról beszéljünk, mert ez azt a látszatot keltené, „mintha a mi viszonyaink között a munkások munkájának az a része, amelyet a termelés kibővítésére, a közoktatás, az egészségvédelem fejlesztésére, a honvédelem megszervezésére stb. a társadalom rendelkezésére bocsátanak, nem volna ugyanolyan szükséges a ma hatalmon levő munkásosztály számára, mint a munkás és családja személyes szükségleteinek fedezésére fordított munka.” (Sztálin.)

A munkanapot tehát csak az osztálytársadalmakban osztjuk fel szükséges és többletmunkaidőre, a létrehozott termékeket szükséges és többlettermékekre. A többlettermék a kapitalizmusban értéktöbbletként jelenik meg.

A munkanapnak szükséges munkaidőre és többletmunkaidőre való felosztása azonban csak elméletben lehetséges. Nem jelenti például azt, hogy a munkás reggel hét órától 12 óráig a maga számára, 12 órától öt óráig pedig a tőkés számára dolgozik. Munkájának minden elemi részecskéje tartalmaz szükséges munkát és többletmunkát. A tőkés gyárában a munkás reggeltől estig termel értéktöbbletet. Hogy ez valóban így legyen, arról a tőkés munkabérrendszer — mint látni fogjuk — a legmesszebbmenően gondoskodik.

Allandó és változó tőke

A munkafolyamat különböző tényezői — a termelési eszközök és a munkaerő — különböző szerepet játszanak az értékképzésben.

A termelési eszközök értéke a termék értékében eredeti nagyságban jelenik meg.

A tőkés pénzének egy részét termelési eszközök (gépek, nyersanyagok, épületek stb.) vásárlására fordítja. Miután ez a tőkeérték a termelés folyamatában nagyságát nem változtatja, Marx *állandó tőkének* nevezi.

A munkaerő vásárlására fordított tőkeértéknek egészen más a szerepe. *A munkaerő működése maga a munka, amely új értéket teremt.* A szükséges munkaidő alatt a munkás éppen akkora értéket termel, amekkorát a tőkés a munkaerő vásárlására fordított. A többletmunkaidő alatt jön létre az értéktöbblet. A munkaerő vásárlására fordított tőke a munkafolyamatban tehát nemcsak újratermelődik, hanem értéktöbblettel is gyarapodik. Ezért nevezi Marx a tőkének ezt a részét *változó tőkének*.

Végeredményben tehát a tőkésnek a termékegység előállítására fordított ösztökléje az értéktöbblettel megnövekedve jelenik meg a termék értékében. A termék értéke így három részből tevődik össze: az állandó tőkerésznek, a változó tőkerésznek és az értéktöbbletnek megfelelő részből. Ha az értéktöbbletet m betűvel jelöljük, az állandó tőkét c betűvel, a változó tőkét pedig v -vel, a termékegység értéke $= c + v + m$.*

Előbbi példánkban egy pár cipő értéke 28 pengő. Ebből 20 pengő az állandó tőke (c), 4 pengő a változó tőke (v) és 4 pengő az értéktöbblet (m).

Egy pár cipő összértéke $= 20 (c) + 4 (v) + 4 (m)$.

Igen nagy a jelentősége a termelésbe fektetett tőke állandó és változó részre való felbontásának. Ez a felosztás ugyanis rámutat az alapvető különbségre, amely a termelési eszközökbe és a munkaerőbe fektetett tőke közt fennáll. Rámutat arra, hogy az értéktöbblet kizárólagos forrása a munkaerő, vagyis a munkás kizsákmányolása.

A polgári gazdaságtan ezt a tényt igyekszik eileplezni. A polgári közgazdászok, mint a tőkések érdekeinek hű védelmezői, minden áron igyekeznek eltitkolni, hogy a tőkésosztály jövedelmének egyetlen forrása a munkások kizsákmányolása. A tőkést hol úgy tüntetik fel, mint önmegtartóztató aszkétát, aki pénzét a termelésbe fekteti, ahelyett, hogy elkölné. Ezzel kenyeret ad munkásainak. Önmegtartóztatása jutalmat érdemel. A tőke jövedelme — szerintük — a tőke önmegtartóztatásáért járó jutalom. Mások arról fecsegnek, hogy a tőkés óriási szervezőmunkát végez, a termelés parancsnoka, vezére. Ezért jár neki a hatalmas haszon. Hogy honnan származik a tőkés „jutalma“, jövedelme, arról a legködösebb képet festik.

Bármilyen nevetséges ellentmondásba kerülnek is a polgári közgazdászok Marx értéktöbblet elméletének tagadásával, görcsösen ragaszkodnak „elméleteikhez“. Marx értéktöbblet elméletének elismerése ugyanis egyet jelentene a tőkés kizsákmányolás valódi viszonyainak feltárásával. Fel kellene tárniok a tőke és a bér munka kibékíthetetlen ellentétét és arra a következtetésre kellene jutniok, amire Marx jutott: a termelőerőknek a kapitalizmusban hallatlanul meggyorsult fejlődése egyúttalad a munkásosztály és a tőkésosztály közötti ellentét kiélesedésével. A munkásosztály számban növekszik, megerősödik, megszerveződik. Ezzel a kapitalizmus megteremti saját sírásóját, azt az erőt, amely felszámolja a kizsákmányolás viszonyait és helyébe megteremti az osztály nélküli társadalmat.

* c = állandó (constans) tőke, v = változó (variabilis) tőke, m = értéktöbblet (mehrwert).

A kizsákmányolás foka

A tőkés munkafolyamatban új értéket kizárólag a munka teremt. A szükséges munkaidő alatt termelt értéket a munkás megkapja munkabér formájában. A többletmunkaidő alatt termelt értéket a tőkés kisajátítja. Az egész munkaidő alatt keletkezett új érték így megoszlik a munkás és a tőkés között. Minél nagyobb rész jut a termelt új értékből a tőkésnek és minél kisebb a munkásnak, annál magasabb a munkás kizsákmányolásának foka. Vagy más szóval: *annál magasabb a kizsákmányolás foka, minél nagyobb az értéktöbblet a változó tőkéhez viszonyítva, vagy — ami ugyanezt jelenti — a többletmunkaidő a szükséges munkaidőhöz viszonyítva. Az értéktöbbletnek és a változó tőkének a hányadosát — tehát az $\frac{m}{v}$ hányadost — Marx az értéktöbblet rátájának nevezi.*

Az értéktöbbletráta a munkás kizsákmányolásának fokmérője és azonos a többletmunkának és a szükséges munkának a hányadosával. Előbbi példánkban a többletmunkaidő 8 óra, a szükséges munka ugyancsak 8 óra. A naponta termelt értéktöbblet 8 pengő, a változó tőke 8 pengő. A kizsákmányolás foka, vagyis az értéktöbbletráta $\frac{8}{8} = 1$, illetve százalékban kifejezve 100%.

Ha a munkabér formájában kifizetett értékrészt v betűvel, a tőkésosztály által kisajátított értéktöbbletet m betűvel jelöljük, az illető ország munkásosztályának kizsákmányolási fokát az $\frac{m}{v}$ hányados mutatja.

Mód Aladár számítása szerint, Magyarországon 1935-ben az értéktöbbletráta 182,3 százalék, egy másik számítás szerint a fasiszta Németország gyáriparában 1936-ban 136% volt.

A tőkés gazdaságban nem használják az értéktöbbletráta fogalmát. A tőkést az érdekli, hogy osztókéje után mennyi a haszna. Ezért a munkásokból kisajtott értéktöbbletet az osztókére vonatkoztatja. Az értéktöbbletnek a befektetett osztókéhez való viszonyát tehát az $\frac{m}{c + v}$ hányadost *profitrátának* nevezzük. A profitráta így a befektetett tőke jövedelmezőségének fokát méri. Értéke mindig kisebb, mint az értéktöbbletráta, mert képletében a nevező nagyobb, mint az értéktöbbletráta nevezője.

A napi két pár cipő előállításánál — fenti példák szerint — a profitráta $\frac{8}{40 + 8} = 16\%$, míg az értéktöbbletráta 100%.

Ebből is látható, hogy a profitráta elleplezi a munkás kizsákmányoltságának valódi fokát.

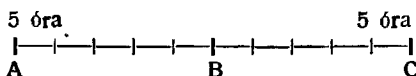
A kizsákmányolás növelésének módjai

A tőkés egyetlen célja, hogy minél nagyobb értéktöbbletet sajtoljon ki munkásaiból. Célja tehát az értéktöbbletráta növelése. Minden eszköz jó számára, hogy ezt a célját elérje.

Marx az értéktöbbletráta növelésének két módját különbözteti meg: az abszolút értéktöbblet termelését és a relatív értéktöbblet termelését. Mi jellemzi az értéktöbblet növelésének e két módját? Mi jellemzi mindenekelőtt az *abszolút értéktöbblet termelését*?

Az abszolút értéktöbblet termelése

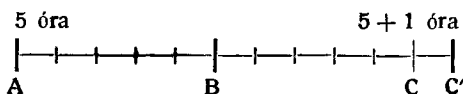
Tegyük fel, hogy egy munkás munkanapja 10 munkára, amelyből öt óra szükséges munkaidő és öt óra többletmunkaidő. A munkanapot jelen esetben a következőképpen ábrázolhatjuk:

AB vonal ábrázolja a szükséges munkát és BC vonal a többletmunkát. Ebben az esetben az értéktöbbletráta 100%.

Az értéktöbbletráta növelésének két módja képzelhető el:

a) ha a szükséges munkaidőt változatlanul tételezzük fel, a munkanap megnyújtásával megnövelhetjük a többletmunkát a szükséges munkához viszonyítva.

Minél hosszabbra sikerül nyújtani a tőkésnek a munkanapot, annál több a többletmunkaidő, annál nagyobb az értéktöbblet rátája. Fenti példánkban, ha a munkanapot 11 órára nyújtja meg a tőkés, az értéktöbbletráta 120%, ha 15 órára, az értéktöbbletráta 200% lesz.

A munkanap meghosszabbítása révén előállott értéktöbbletet Marx abszolút értéktöbbletnek nevezi, mert a munkanap abszolút nagyságának meghosszabbításából származik.

A munkanap hossza nem előre meghatározott nagyság. Ha lehetne, a tőkés minden határon túl meghosszabbítaná, és arra kényszerítené a munkást, hogy napi 24 órát dolgozzék. De a munkanapnak természetes korlátja van, amely mindig rövidebb,

mint 24 óra. A munkásnak ugyanis pihenésre, táplálkozási, alvási és kulturális igényeinek kielégítésére időt kell hagyni ahhoz, hogy munkaerejét normális állapotban újratermelhesse. A munkanap minimális határa természetesen a szükséges munkaidő. Ezt azonban szintén nem érheti el a munkanap, mert akkor a tőkés számára semilyen értéktöbblet nem keletkeznék. Hogy a valóságban mennyire sikerül a tőkésnek a munkanapot a szükséges munkaidőn túl meghosszabbítania, azt az osztályharc, a munkásosztály szervezettsége dönti el.

A kapitalizmus fejlődésének első szakaszában a munkanap hallatlanul hosszú volt. A 19. század első évtizedeiben napi 14—16 óra körül mozgott, sőt helyenként a 18 órát is elérte.

Ez a rettenetes hosszú munkanap a munkásságot fizikailag tönkretette, csökkent a munkások átlagos életkora. A tőkésosztály — hogy megmentse létének alapját — végül is kénytelen volt törvényeket hozni, hogy a munkanapnak ezt a féktelen megnyújtását megakadályozza. A munkanap korlátozását azonban döntő mértékben csak a munkásosztály szervezett osztályharc tudta elérni.

1889-ben a párizsi első szocialista munkáskongresszus tűzte először ki harci feladatként a 8 órás munkanapot. Felhívta minden ország munkásait, hogy minden évben május 1-én tüntessenek követeléseik megvalósításáért.

Igazi eredményt azonban csak az első világháborút követő forradalmi hullám hozott. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt — a forradalomtól való rettegésében — 1919-ben Washingtonban összeült a nemzetközi munkaügyi konferencia, amelyen a legtöbb ország tőkésosztálya kénytelen-kelletlen megegyezett a munkásság képviselőivel a 8 órás munkanap törvénybeiktatásáról.

Jellemző a Horthy-rendszer munkásnyúzó uralmára, hogy nálunk még akkor sem vezették be a 48 órás munkahetet. A Magyar Tanácsköztársaság dicsőséges uralma valóra váltotta a magyar munkásosztálynak ezt a régi követelését. A Tanácsköztársaság bukása után, a diadalmaskodó nagybirtokos és nagy-tőkés ellenforradalom azonban lerombolta a munkásosztály minden vívmányát, így 48 órás munkahetet is. Csak 1937-ben iktatták törvénybe a 48 órás munkahét bevezetését az iparban. Gyakorlatilag azonban 1939 tavaszáig sikerült a fasiszta kormánynak elhúznia a törvény végrehajtását.

A fasiszta támadásra való előkészület azonban ismét felretéteti az uralkodó osztállyal a 8 órás munkanapot. Csak a Horthy-rendszer bukása, a felszabadulás hozta meg végleg a munkásosztály számára a 48 órás munkahetet.

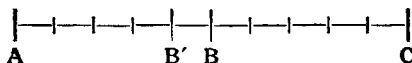
A munka intenzitásának növelése

Ha a tőkés nyíltan már nem tudja tovább nyújtani a munkanapot, burkolt formában teszi azt meg. Ennek módja a *munka intenzitásának növelése*.

Ne tévesszük össze a *munka termelékenységének* változását a *munka intenzitásának változásával*. A munka termelékenysége akkor nő, ha a munkás azonos munkamennyiséggel több használati értéket állít elő. Ennek feltétele a munka jobb megszervezése, a jobb gép, egyszóval a technika fejlesztése. Ha a *munka intenzitása* növekszik, ugyanannyi munkaidőbe a munkás több munkát sűrít bele. Ez következik be akkor, ha a tőkés meg-növeli például a futószalag gyorsaságát, anélkül, hogy egyéb technikai javításokat eszközölne. A munkást így gyorsabb mozgásra, munkaerejének nagyobb mértékű felhasználására kényszeríti. A munkás most 8 óra alatt 10, vagy 12 óra munkáját végzi el. A tőkés azonban az intenzívebb munkanapért ugyanannyit fizet, mint azelőtt. Így a tőkés rejtett formában megnövelte a többletmunkaidőt, míg a szükséges munkaidő változatlan maradt. Ez az abszolút értéktöbblet termelésének a modern formája. Eredménye, hogy a tőkés kirabolja a munkás munkaerejét, idegileg, fizikailag tönkreteszi a munka intenzitásának hatálatlan megnövelésével. A munka intenzitásának növelése a proletariátus szenvedéseinek egyik fő forrása a kapitalista világban.

A relatív értéktöbblet termelése

Látjuk, hogy a kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály szervezett harca is erősödik, a munkanap túlzott meghosszabbítása a munkások részéről mind nagyobb ellenállásba ütközik. A tőkés azonban nem mond le arról, hogy az értéktöbblettrátát növelje. Miután a munkanap nagysága most adott, ezt csak úgy tudja elérni, ha a szükséges munkaidőt csökkenti a többletmunka-idő javára:

Ha AB helyett most AB' a szükséges munkaidő, akkor változatlan (AC) hosszúságú munkanap mellett B'C lesz a többletmunkaidő, amely nagyobb, mint BC. Így pl. egy 10 órás munkanapot feltételezve, ha a szükséges munkaidő 5 órától 4 órára csökken, a többletmunkaidő 5 órától 6 órára, az értéktöbblettráta pedig 100%-ról 150%-ra növekszik.

Az értéktöbblet termelésének ezt a módját, amikor a munkanap abszolút hossza változatlan, de a szükséges munka csökkenésével növelik a többletmunkát, relatív értéktöbblet termelésének nevezzük.

Továbbra is tételezzük fel, hogy a munkás értékén adja el munkaerejét, és vizsgáljuk meg, hogyan éri el a tőkés a szükséges munkaidő csökkentését?

A szükséges munkaidő nagyságát a munkaerő értéke szabja meg. A munkaerő értéke viszont akkor csökken, ha olcsóbbodnak a létfenntartási cikkek. Mi okozhatja a létfenntartási cikkek olcsóbbodását? Nyilvánvalóan csak a társadalmi munka termelékenységének növekedése. Természetesen, ha a munka termelékenysége a gyémántcsiszoló iparban nő meg, tehát a gyémánt értéke és ára csökken, a munkaerő értéke gyakorlatilag nem változik. A gyémánt ugyanis nem szerepel a munkás létfenntartási cikkei között. Ezzel szemben, ha a textilgyártó munka termelékenysége növekszik, nyilvánvalóan csökken a munkaerő értéke. Ez a csökkenés azonban csak olyan arányú, amilyen arányban a textilárú is szerepel a munkás létfenntartási cikkei között. Csökken a munkaerő értéke akkor is, ha a munka termelékenységének növelése a termelési eszközöket gyártó iparágakban következik be. Amikor a szén-, vagy a vasbányászatban növekszik a munka termelékenysége, olcsóbbodnak a gépek, a fűtőanyagok, az elektromos áram, és így olcsóbbodik a textil-áru, és még egy sereg közvetlen fogyasztási cikk, olcsóbbodik tehát a munkaerő is.

Hogyan növeli a tőkés a munka termelékenységét? Úgy, hogy jobban megszervezi a munkát, újabb és jobb gépeket állít be a termelésbe. A munka termelékenységének növelésével azonban a tőkésnek nem az a közvetlen célja, hogy a munkaerő értékét csökkentse, hanem, hogy nagyobb haszonra tegyen szert.

Tegyük fel, hogy az előbbiek folyamán már sokat emlegetett cipőgyáros jobb gépeket állít be üzemébe és ezzel eléri, hogy egy pár cipő előállítására ideje 8 órától 4 órára csökken, 16 óra alatt egy munkás tehát négy pár cipőt termel. Ha visszalapozunk a 67. oldalon szereplő számításainkhoz, látjuk, hogy egy pár cipő előállításához szükséges termelési eszközök értéke most is 20 pengő maradt. Négy pár cipőhöz tehát 80 pengő értékű termelési eszközre van szükség. De míg azelőtt egy munkás csak két pár cipőt készített naponta, most már négy pár cipő kerül ki a keze alól, ugyanannyi idő alatt. Míg tehát azelőtt két pár cipő előállításához szükséges változó tőke 8 pengő volt, most ugyanakkora változó tőkével a tőkés négy pár cipőt nyer. Egy pár cipő munkabérköltsége a gyárában 2 pengő lesz és így egy pár cipő termelési költsége 22 pengő, szemben az eddigi 24 pengővel. Miután a cipésmunka termelékenységének emelkedése csak az ő gyárában következik be és nem az egész cipőiparban, a cipő előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség, tehát a cipő társadalmi értéke, egyelőre nem csökken. Mindössze az történt,

hogy a gyárosunk gyárában előállított cipő *egyéni értéke a cipő társadalmi értéke alá süllyedt.*

A gyáros egy pár cipőt tehát továbbra is 28 pengőért adhat el. Ez annyit jelent, hogy minden pár cipő után nem 4 pengő, hanem 6 pengő érték-többletet vág zsebre, azaz 2 pengővel többet, mint a többi cipőgyáros. Ez a 2 pengő *külön érték-többlet* az, ami a tőkést arra ösztökélte, hogy tőkésítse termelőeszközeit, növelje gyárában a munka termelékenységét.

A külön érték-többlet azonban rendszerint igen rövid ideig marad meg a tőkés kezében. Hiába emelkedik a termelés, a tőkés nem emeli munkásainak bérét. Így általában a piac vásárlóereje nem emelkedik. A tőkés viszont most több cipőt dob a piacra, mint eddig. Hogy ezt a nagyobb mennyiségű cipőt a piacon eladhassa, ki kell onnan szorítani versenytársait, a többi cipőgyárost. Ennek érdekében olcsóbban kezdi árulni cipőit, mint a többiek, pl. 27 pengőért. Könnyen megteheti, mert még így is minden pár cipő után 1 pengő külön érték-többlete marad. A többi tőkés azonban nem tűrheti ezt az állapotot. Maguk is kénytelenek az új gépet beszerezni, fejlesztik gyáraik berendezését, nehogy lemaradjanak a kegyetlen versenyben. Bizonyos idő múlva az egész cipőiparban általánosan megnő a munka termelékenysége és eltűnik a cipő egyéni értéke és társadalmi értéke közti különbség. Eltűnik tehát a tőkés külön érték-többlete. Ami megmarad a tőkés számára, az legfeljebb az olcsóbb cipő (a cipő ára lecsökken 24 pengőre). Az olcsóbb cipő ugyanis azt jelenti, hogy csökkent a munkaerő értéke is, hiszen a munkásnak munkáereje fenntartásához cipőre is szüksége van, és **azt** most olcsóbban tudja megvásárolni.

Íme ez annak a rejtélynek a megoldása, hogy a tőkések, akik minél nagyobb érték-többlet-höz akarnak jutni, mégis csökkentik az árakat. De a csökkenő árak a kapitalizmusban nem a munkásosztály jólétének emelését, hanem a tőkés nagyobb hasznát szolgálják. Miután csökken a munkaerő értéke, a munkás által termelt új értéknek nagyobb része jut a tőkésosztálynak. Növekszik tehát a szakadék a munkásosztály és a tőkésosztály között. Ez a kapitalizmus fejlődésének tendenciája, szemben mindazokkal a szociáldemokrata fecsegőkkel, akik szeretnék elhitetni a munkásokkal, hogy a kapitalizmus idővel elmossa a különbséget a tőkés és a munkás között.

A szükséges munkaidő csökkenését a tőkés azonban más módon is eléri. Így mindenekelőtt a női- és gyermekmunka alkalmazásával. Két célt ért el ezáltal a tőkésosztály. Először is csökkentette a férfimunkaerő értékét. Míg azelőtt a férfimunkaerő értékében a családja eltartásának költségei is szerepeltek, most felesége és gyermekei maguk keresik meg kenyerüket. Másodszor a nagytömegű női- és gyermekmunka alkalmazása olcsó

munkaerőhöz juttatja a tőkésosztályt. Azonfelül a nőt és a gyermekeket a tőkés még jobban kizsákmányolja, olcsó bérért dolgoztatja, és ez jó eszköz a tőkés kezében a férfimunkaerő árának letörésére. A kapitalizmus tehát a nők és a gyermekek szörnyű kizsákmányolásához vezet. Szétszakítja a családot, elnyomorítja a munkások gyermekeit. De a nők munkába állításával a kapitalizmus olyan eredményt ér el, amely távolról sem célja. A nő kikerül a háztartás szűk köréből, szélesedik látóköre. érdeklődik politikai kérdések iránt és harcos társa lesz a férfinak a tőke ellen vívott harcban. A nők felszabadítását azonban csak a munkásosztály végleges győzelme hozza meg. A szocialista társadalom nemcsak egyenlő munkáért egyenlő bért fizet a nőknek, hanem a szociális intézmények egész hálózatával mentesíti a háztartási munka alól. Így válik a férfival teljesen egyenjogúvá a nő.

A tőke lényege és Marx értéktöbbletelméletének jelentősége

A tőkés társadalom alapja a bér munkások kizsákmányolása. Maga a kizsákmányolás nem a tőke találmánya. Minden osztály-társadalomban az uralkodó osztály többletmunkát présel ki a közvetlen termelőből: a rabszolgatartó a rabszolgából, a földesúr a jobbágyból, a tőkés a bér munkásból. Csak a kizsákmányolás formája változik. Vizsgáljuk meg, hogy milyen sajátosságai vannak a tőkés kizsákmányolásnak, a kizsákmányolás előző formáihoz viszonyítva.

A rabszolga ura tulajdonában van. A jobbágy is személyileg függ a hűbérúrtól, aki korbáccsal, testi fenyegetéssel préseli ki belőle a többletmunkát vagy a többletterméket.

A kizsákmányolás tehát nem gazdasági kényszerrel, hanem a gazdasági élet területén kívül eső kényszerrel, személyi függésen alapuló erőszakkal történik. A kizsákmányolás célja: a kizsákmányoló személyes szükségleteinek fedezése.

A tőkés kizsákmányolás már nem a személyes függőségen nyugszik. A bér munkás „szabad” ember. Termelési eszközök azonban nincsenek a birtokában. Ha tehát nem akar éhenhalni, kénytelen eladni munkaerejét a termelési eszközök tulajdonosának. A gazdasági élet tőkés rendszere kényszeríti erre. A tőkés kizsákmányolás *gazdasági kényszerrel* történik. Célja nemcsak és nem elsősorban a tőkés személyes szükségleteinek kielégítése, hanem a tőke korlátlan növelése. Ha valamelyik tőkés lemondana arról, hogy tőkét állandóan növelni igyekezzon, lemaradna a versenyben. A többi tőkés felfalná, előbb-utóbb megszűnne tőkés lenni. A tőkés kizsákmányolás ezért a kizsákmányolás fokozásában nem ismer határt. Mindebből nyilvánvaló, hogy a tőkésosztály nem létezhet a bér munkások osztálya nélkül. *A tőkés-bér munkás viszony tehát a tőkés társadalom alapvető sajátossága*

és ez egyszersmind a tőke lényege. A tőke nem egyszerűen pénz vagy termelési eszköz, hanem emberek közötti viszony. A gép önmagában csak termelési eszköz. Tőkévé csak olyan társadalomban válik, ahol munkásokat zsákmányolnak ki vele. Ezért írja Marx:

„A néger — néger. Csak bizonyos viszonyok közt lesz rabszolgává. Egy gyapotfonó gép — gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak bizonyos viszonyok közt lesz tőkévé. Ha ezekből a viszonyokból kiragadjuk — époly kevéssé tőke, mint ahogy az arany önmagában véve nem pénz...“

(Marx: Bőrmunka és tőke.)

A gépek, épületek, nyersanyagok csak a tőkének különböző megjelenési formái. A tőke tehát emberek közötti viszony. A tőke azonban nem általában emberek közötti viszony, hanem bėrmunkás és tőkés kapcsolata. Erre a viszonyra az jellemző, hogy a társadalom maroknyi kisebbsége, a tőkésék tartják kezükben a termelési eszközöket, a munkások pedig egyáltalában nem rendelkeznek termelési eszközökkel. A tőkés a termelési eszközöket nem a társadalom szükségleteinek kielégítésére, hanem az értéktöbblet megszerzésére használja fel. Az értéktöbblet megszerzéséért folyó hajsza nyomja rá bélyegét az egész tőkés társadalomra. Ezért mondja Sztálin elvtárs, hogy a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének fogalmát leginkább az értéktöbblet-törvény, a tőkés profit létrejöttének és növekedésének törvénye közelíti meg. Az értéktöbblet törvénye meghatározza a tőkés termelés lényegét, fő vonásait. Az értéktöbblet törvénye azonban túlságosan általános törvény, amelyet — ahogy a későbbiekben látni fogjuk — a modern kapitalizmus korszakára kell konkretizálni, mert a modern kapitalizmusban a termelés célja és hajtóereje nem általában az értéktöbblet, hanem a maximális profit biztosítása.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeképpen az orosz proletariátus a Bolsevik Párt vezetésével felszámolta a tőkés termelési viszonyokat, mert társadalmi tulajdonba vette a termelési eszközöket. Megszűnt tehát a termelési eszközök magántulajdona. A gyár, a gép, az épület stb. megszűnt tőke lenni. A termelési eszközök többé nem mások kizsákmányolásának eszközei, hanem a társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítését segítik elő. Amilyen mértékben a kapitalizmus fejleszti a termelési eszközöket, olyan mértékben fokozza a kizsákmányolást. Hiába növekszik a termelt javak mennyisége, a dolgozó tömegek nyomora és szenvedése is növekszik. Szükségszerűen növekszik tehát a tömegek elégedetlensége, erősödik az osztályharc a bėrmunkások osztálya és tőkésék osztálya között. *Ez a harc végül is a kapitalizmus végleges*

bukásához kell, hogy vezessen. Ennek az osztályharcnak gazdasági alapjait, szükségszerűségét tárta fel Marx értéktöbblet-elmélete, amely ezért a marxista politikai gazdaságtan sarkköve.

8. MUNKABÉR ÉS MUNKANAP

Az eddig tanultak során megismerkedtünk a tőkés termelés lényegével, az értéktöbblet termeléssel. Láttuk, hogy a kapitalizmusban a munkások kénytelenek munkaerejüket áruba bocsátani. Azt az összeget, amelyet a munkás munkaereje eladásáért a tőkéstől kap, *munkabérnek* nevezzük.

Hogyan jelenik meg a munkabér?

A munkabér tulajdonképpen a munkaerő használatáért fizetett bér, mondhatnánk: a munkaerő ára. A látszat mégis az, hogy a munkabér az elvégzett munkáért fizetett bérösszeg. Mi ennek az oka? Ezt a benyomást kelti például az a tény, hogy a munkás a munkabért csak utólag kapja kézhez, vagyis akkor, amikor már bizonyos munkamennyiséget elvégzett. Így munkabérét látszólag az elvégzett munkáért kapta. Alátámasztja ezt a látszatot ezenkívül az is, hogy az elvégzett munka mennyiségének emelkedése néha együtt jár a munkabér emelkedésével. A tőkés ezt ki is hangsúlyozza! Azt mondja a munkásnak: ha több munkát végzel, többet fizetek, nagyobb bért kapsz. Így a munkás gyakran azt hiszi, hogy magasabb munkateljesítményével párhuzamosan emelkedni fog a munkabére is — bár ez, mint ahogyan később látni fogjuk — a tőkés társadalomban nem így szokott lenni. Végül: maga a munkabér kifejezése is ezt a látszatot erősíti, hiszen a munkabér szó annyit jelent, mint: a munkáért kapott bér.

A tőkés társadalomban úgy tűnik, *mintha a munkának volna értéke és ára, mintha a tőkés a munkásnak a munkáját fizetné meg.*

Mi a valóságban a munkabér?

A valóságban a tőkés nem a munkát, hanem a munkaerőt vásárolja meg, és ennek az értékét kapja kézhez munkabérként a munkás. (Később látni fogjuk, hogy ezt se mindig.)

Mi következne abból, ha a tőkés a munkásnak valóban a munkáját fizetné meg?

A munkás dolgozik mondjuk egy nap 8 órát, előállít 8 órai értéket. Ha a tőkés a munkás *munkáját* fizetné meg, úgy oda kellene adnia a munkásnak mindent, amit munkájával megter-

melt. De ebben az esetben mi maradna a tőkésnek? Nyilvánvalóan semmi. Maga a tőkés társadalom története szolgáltat bizonyítékot amellett, hogy a tőkés a munkásnak nem a munkáját fizeti meg. Ha a tőkés a munkás munkáját fizetné meg, akkor a munkásoknak, ha többet dolgoznak, egyre többet kellene keresniök. A munkások ugyan a valóságban egyre többet kénytelenek dolgozni, de munkabérük mégsem emelkedik, hanem egyre csökken. A munkásosztály egyre nagyobb nyomorba kerül. Ha tehát a munkabér a munka ára volna, nem lehetne tőkés társadalom sem. Megérthetjük ezekután, hogy miért érdekük a tőkéseknek, a munkabért a munka árának feltüntetni. Azért teszik ezt, mert ilyen módon a munkabérrel elleplezik a kizsákmányolást, megtevesztik a munkásokat, azt a látszatot keltik, mintha a munkás mindent megkapna, ami őt megilleti. A munkabér a tőkés társadalomban — mint látjuk — elleplezi a kizsákmányolást.

A valóságban *a munkabér, a munkaerő értéke pénzben kifejezve, vagyis a munkaerő ára.* A valóságban a tőkés a munkásnak a legjobb esetben is csak munkaerejének értékét fizeti meg. A munkás munkájával azonban bérén kívül értéktöbbletet is termel, amit a tőkés vág zsebre.

A munkabér fő formái

a) Az időbér

A munkabér, mint láttuk, a munkaerő értékének pénzben kifejezett formája. A munkaerőt viszont a munkás mindig meghatározott időtartamra (egy napra, egy hétre, vagy egy hónapra) adja el. *Valamilyen meghatározott időtartamra kapott bért nevezük időbérnek.* Ha egy munkás Horthy Magyarországon pl. heti 20 pengőt keresett, úgy 20 pengő volt az időbére. A tőkés nem azonnal a munkaerő megvétele után fizeti ki a munkabért, hanem csak bizonyos meghatározott idő (egy hét, egy hónap stb.) elteltével, tehát akkor, amikor a munkás már egy ideje dolgozott számára. Így végeredményben a munkás állandóan előlegezi a tőkésnek a munkaerejét és csak később kapja meg annak ellenértékét. Furcsán hangzik, de így van: a munkás a tőkés hitelezője. Miután az időbért a tőkés egy bizonyos mennyiségű munka (pl. egy heti munka) elvégzése után fizeti ki, az a látszat keletkezik, mintha a tőkés a munkásnak egész munkáját megfizette volna. *Az időbér tehát elleplezi a kizsákmányolást.*

b) Darabbér

A darabbér az időbér megváltozott formája. A kapitalista országokban általában úgy számítják ki, hogy *a munkaerő napi értékét elosztják az egy nap alatt előállított termékek számával*

és így megkapják az egyes darabra eső bért. A munkások összkeresetét ez esetben közvetlenül két tényező határozza meg: az előállított árudarabok mennyisége és az egy darabért járó bér nagysága. A darabbér az időbérnél is jobban elleplezi a kizsákmányolást, mert a munkás most már nem a ledolgozott idő után, hanem az előállított darabok — tehát látszólag végzett munkája — után kapja fizetését. Ha tehát pl. 10 darab csavar elkészítéséért megkapja a megállapított munkabért, még gyakran ő maga is úgy érzi, hogy megkapta munkájának teljes ellenértékét. A kizsákmányolás lényege pedig mit sem változott. Ezt számtalan tény bizonyítja. Ha pl. a darabbér esetén a heti kereset végösszege magasabb lenne, mint amennyi általában a munkaerő értéke, akkor a tőkésék feltétlenül csökkentik a darabbért. Ebből kiderült, hogy a darabbér nem más, mint az időbér átváltozott formája, csak hogy darabbér esetén a munkás is sokszor úgy érzi, hogy érdekelt a termelés emelésében, mert nagyobb teljesítményével többet fog keresni. Később azonban látni fogjuk, hogy a munkások keresete a tőkés társadalomban darabbér esetén sem emelkedik, hanem nagymértékben csökken. Ami pedig a kérdés lényegét illeti: a kapitalizmusban a munkás darabbér esetén is kizsákmányolt. A darabbér a kapitalizmusban ellensége a munkásnak, mert módot ad a kizsákmányolás hallatlan fokozására. A darabbért olyan alacsonyan állapítják meg, hogy a munkás kénytelen magát agyonhajszolni, hogy megélhetését biztosítani tudja, vagy, hogy el ne bocsássák. A munka átvételénél különböző csalásokkal a jó munkadarabokat is selejtnek minősítik és nem fizetik ki. A darabbér lehetővé teszi a munkák házi elkészítésre való kiadását. Ezeknek a házimunkásoknak a tőkés a gyárban dolgozók bérének csak kis töredékét fizeti és ily módon is növeli profitját.

Gyökeresen más szerepet játszik a darabbér a Szovjetunióban és a szocializmust építő népi demokratikus országokban. A darabbér itt hatalmas fegyver a nép államának kezében a termelés és az életszínvonal gyorsütemű felemelésére. A darabbér emellett világos, egyszerű és áttekinthető. Lehetővé teszi a munkásoknak, hogy ellenőrizzék a keresetüket, egyben ösztönzi őket nagyobb teljesítmények elérésére. Ezekben az országokban a darabbér a munkások segítője és barátja.

A munkabér kapitalista formái elősegítik a kizsákmányolás fokozását

A munkabér különböző formái a kapitalizmusban mind azt a célt szolgálják, hogy egyre jobban sanyargassák a munkásokat. Egyik legjellemzőbb példa erre a valamikor Magyarországon is elterjedt Bedeaux-rendszer. A Bedeaux-rendszer lényege az, hogy a legjobb munkások teljesítményét pontosan lemérik, kiszámítják,

mennyit tudnak elvégezni egy perc alatt és ennek alapján előírják, hogy minden munkásnak ugyanannyit kell elvégeznie. Aki nem éri el a kívánt munkateljesítményt, azt elbocsátják. A Bedeaux-rendszer kiszívta a munkások vérért, egyre több munkára kényszerítette őket, de munkabérük mégis egyre kevesebb lett. A Ganz Hajógyárban pl. 1929-ben egy hajóborda hajlítását 3 óra alatt végezték 2,40 pengőért. A Bedeaux-rendszer bevezetése után azonban ugyanazt a munkát egy és fél óra alatt végezték el, a munkások bére mégis lecsökkent darabonként 1,36 pengőre. És a Bedeaux-rendszer persze nem egyedülálló, a tőkéseknek számos hasonló, vagy még szörnyűbb eszköz áll rendelkezésére.

A munkabér kapitalista formái féktelenül emelik a munka intenzitását (sűrűségét) és nagy mértékben fokozzák a munkások kizsákmányolását és nyomorát.

A munkabér valóságos nagysága

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a munkabér névleges és valóságos nagysága között. A *névleges bér* az a pénzösszeg, amelyet a munkás a tőkéstől kézhez kap.

A *valóságos bér* (a reálbér) viszont a létfenntartási cikkeknek azt a mennyiségét jelenti, amelyet a munkás munkabéréből meg tud vásárolni. A névleges bér és a valóságos bér között igen nagy lehet a különbség. Nézzük ezt egy példán: egy munkás a Horthy-rendszerben az egyik évben heti 30 pengőt keresett és ezért egy pár cipőt vehetett magának. A következő évben ugyanaz a munkás ismét 30 pengőt keres, de már csak $\frac{1}{2}$ pár cipőt tud ezért vásárolni, mert közben a cipő ára kétszeresére emelkedett. E példánkban a 30 pengő a névleges bér és az egy pár cipő, illetve $\frac{1}{2}$ pár cipő a valóságos bér. Mint látjuk, a példában a névleges bér nem változott, de a valóságos bér mégis a felére csökkent. A valóságos bér mutatja a bér igazi nagyságát, mert hiszen a munkásnak az a fontos, hogy mit tud a munkabéréért vásárolni.

Eddig, ha a munkabérről beszéltünk, mindig feltételeztük, hogy a munkabér egyenlő a munkaerő értékével, hogy a munkás munkabér formájában megkapja mindazokat a létfenntartási cikkeket, amelyek szükségesek a megélhetéshez. Ez persze a valóságban nem így van. A valóságban a munkás jóformán sohasem kapja meg a létfenntartásához szükséges összes javakat, hanem ennél lényegesen kevesebbet. A valóságban a munkások egyre nagyobb nyomorba süllyednek.

Ennek egyik legfontosabb oka az egyre nagyobb méretű *munkanélküliség*. A kapitalizmus velejárója a munkanélküliek nagyszámú tartalékserege, akik bármilyen alacsony munkabérért hajlandók munkát vállalni. Ez lehetővé teszi, hogy a tőkések

a dolgozók bérét egyre csökkentették. Ha a munkás nem hajlandó kisebb bérért dolgozni, úgy elbocsátják és helyette munkanélkülieket vesznek fel. A reálbérek csökkenésének döntő oka a munkanélküliség. A tőkésék azonban emellett a legkülönbözőbb agyafúrt csalásokkal is megkárosítják a dolgozókat. A nagyüzemekben üzemi boltokat szerveznek, ahol a munkás ugyan hitelben is vásárolhat, de jóval drágábban, mint a rendes üzletekben. Így pénzéért persze kevesebbet kap. Szintén jellegzetes módszere a valóságos munkabér csökkentésének az élelmiszerek meghamisítása. A tőkés üzletében vízzel keveri a tejet, pótlanyagokkal a kenyeret, meghamisítja az élelmiszerek nagy részét és ezzel lényegében meglopja a munkásokat. A legkülönbözőbb ürügyekkel bírságolják meg a munkásokat és bírságok címén hatalmas összegeket vonnak el fizetésükből. Angliában pl. a múlt században még azért is megbírságolták a munkást, ha a gyárban mosakodott. Mindennek az az eredménye, hogy a kapitalista társadalomban — különösen az imperializmus korszakában — *a munkabér állandóan a munkaerő értéke alatt van és egyre kisebb lesz.*

A munkásosztály harca a munkabér emeléséért

A tőkés célja a profit növelése, igyekszik tehát a munkabéreket minél alacsonyabbra lenyomni. A munkásosztály ezzel szemben természetesen nagyobb bért akar kicsikarni. Nézzük tehát meg, hogy milyen határok között ingadozhat a munkabér? A munkabérnek (illetőleg a munkaerő értékének) van alsó és felső határa. Az alsó határ fizikai határ: a munkásnak legalább annyit kell kapnia, amiből életét fenn tudja tartani, ami megóvjá az éhenpusztulástól. A munkaerő értékének felső határa társadalmi: azoknak a megnövekedett szükségleteknek a terjedelme határozza meg, amelvek a fejlődés során kialakultak (pl. fokozott kulturális szükségletek, mozi, könyv stb.). E két határ között a *munkabér mindenkori nagyságát a munkásosztály és a tőkésosztály között egyre élesedő osztályharc állása dönti el.* Ezért van rendkívül nagy jelentősége a munkások bérharcának a tőkés országokban. A munkásosztály e harcokkal kicsikarhat a tőkésektől ideiglenesen magasabb béreket (bár meg kell jegyeznünk, hogy a dolgozók helyzete a tőkés társadalomban végső fokon feltétlenül rosszabbodik). Emellett a bérharcok azzal az óriási előnnyel is járnak, hogy megszervezik a munkásokat, növelik öntudatukat és előkészítik őket a politikai harcokra. Jó példát szolgáltatnak erre az amerikai, franciaországi, olaszországi és az ausztriai munkások hősie bérharcai. A munkások azonban bérharcokkal a kapitalizmusban csak ideiglenesen javíthatnak helyzetükön. Egvedül jobb munkafeltételekért vagy magasabb bérért vívott harcra nem szabadulhatnak fel a kizsákmá-

nyolás alól. Erre csak akkor képes a munkásosztály, ha szervezett élcsapata vezetésével, amely birtokában van a társadalom fejlődéséről szóló marxi-lenini elméletnek, politikai harccal megdönti a tőkés társadalmat.

A munkanap

A munkanap hossza nem meghatározott. A tőkések arra törekednek, hogy a munkanap minél hosszabb legyen, a munkások természetesen ennek ellenkezőjét kívánják. Valójában a kérdést a munkásosztály fejlettsége, ereje, harcedzettsége dönti el. A tőkés társadalom kialakulása idején a munkanap: 16—18 óra volt, felnőtteknek és gyerekeknek egyaránt. Hosszú harc eredményeként, 1833-ban Angliában a munkanap hosszát 15 órában állapították meg. Csak újabb évtizedekig tartó harc után csökkentették a tőkések a munkanap hosszát 13, majd 10 órára. Annak ellenére, hogy a munkásosztály már évtizedek óta harcol a 8 órás munkanapért, a mai napig sem sikerült ezt egyetlen tőkés országban sem ténylegesen megvalósítani. Nálunk Magyarországon 1872-ben 16 óra volt a törvényes munkaidő és még az első világháború idején is általában 57 órás volt a munkahét. A Horthy-fasizmus 25 éve alatt sem tudta a magyar munkásság kiharcolni a 8 órás munkanapot. Munkásosztályunknak ezt az évszázados harci követelését csak a népi demokrácia győzelme valósította meg.

Munkásellenes törvények a kapitalista országokban

A munkásosztály harca egyre elkeseredettebb lesz. A tőkések ugyanakkor egyre durvább eszközökkel próbálják ezt a harcot leszerelni. A legjellemzőbb példákat erre ma Amerikában látjuk. Fasiszta törvénnyel tiltották meg az amerikai munkásoknak, hogy sztrájkoljanak. Üldözik és törvényen kívül helyezik a Kommunista Pártot. A Kommunista Párt tagjait minden indokolás nélkül elbocsátják állásukból, börtönbe vetik, meghurcolják. Gyakori módszer, hogy a sztrájkolni készülő munkásokat bevonultatják katonának. Amerikai gazdáik parancsára a francia és olasz lakájkormányok még ennél is tovább mentek. Ha például a munkások nagyobb hért mernek követelni, vagy azért harcba szállnak, úgy harckocsikkal és gépfegyver tüzével gyilkolják halomra őket. De a munkások mindennek ellenére egyre nagyobb erővel küzdenek. A munkásoknak ezt a hősiességét támadják hátba az áruló jobboldali szociáldemokraták.

Az áruló jobboldali szociáldemokraták és szakszervezeti vezetők megpróbálják a munkásosztályt eltéríteni a helyes útról, lebeszéljük őket a bérharcokról. A tőkés országokban arról beszél-

nek, hogy „súlyos időkben mindenkinek összebb kell húzni a nadrágszíját“. Persze nem teszik hozzá, hogy ugyanakkor a tőkés-
sek soha nem látott profitot vágnak zsebre.

A szocializmust építő országokban — így nálunk is — egyszerre az ellenkezőjét hirdették: „a magas bérek politikáját“. Azt szerették volna, ha beruházásaink helyett nagy új üzemeink, építkezéseink helyett csak a fogyasztási cikkek gyártását emeltük volna. Ez persze később bosszulta volna meg magát, mert „meg-
ettük volna a jövőnket“. Ezzel látszólag tetszetős jelszóval próbálták a dolgozókat szembeállítani népi demokratikus államunkkal, ezzel próbálták meglassítani szocializmust építő munkánkat. Az áruló jobboldali szociáldemokraták a munkások legnagyobb ellenségei, a tőkésék megfizetett ügynökei, akik megpróbálják a velejéig korhadt és összeomló tőkés társadalmat megmenteni. Azért veszélyesek, mert a munkásosztály egységét belülről igyekeznek megbontani. Gondoljunk csak a jobboldali szociáldemokraták szerepére Horthy-Magyarországon. Peyer Károly, a kapitalisták fizetett kéme, mint a Szakszervezeti Tanács főtitkára szembeszállt a munkások minden követelésével, igyekezett tompítani harci lendületüket. Ha pedig ez nem sikerült, akkor más eszközökhöz nyúlt, a legaljasabb módon besúgta és elárulta a rendőrségnek a baloldali dolgozókat, a kommunistákat. Ezrével szolgáltatta így ki a rendőrségnek a munkások legjobbjait. Vagy gondoljunk a jobboldali szociáldemokraták aljas szabotázsaira és bércsalásaira a felszabadulás utáni Magyarországon. Lépten-nyomon láthattuk, hogy hogyan próbálták megakadályozni fejlődésünket és erősödésünket. A becsületes dolgozók előtt azonban aljas szerepük egyre inkább lelepleződik. Minden igyekezetük hiábavaló, mert a világ összes dolgozója egyre szenvedélyesebben harcolnak a tőkésék és áruló ügynökeik ellen és a jelenleg még tőkés elnyomás alatt sínylődő országokban is ki fogják vívni a szabadságukat.

9. TŐKÉS FELHALMOZÁS, A MUNKÁSOSZTÁLY ELNYOMORODÁSA A KAPITALIZMUSBAN

A tőkés termelést eddig csak egyszeri folyamatában vizsgáltuk. A termelő folyamatot azonban időről időre, pl. évről évre meg kell újítani, újra kell termelni termelési eszközöket és fogyasztási cikkeket egyaránt. Minden társadalomban meg kell újítani a termelést, a termelőfolyamatot. Nem lehet megszüntetni a termelést, mert nem szünhet meg a fogyasztás sem. *A termelés megújítását újatermelésnek nevezzük.*

A tőkés érdeke a termelés megújítása, mivel nemcsak egy-

szer akár nyereségre szerit tenni, hanem állandó értéktöbbletet akar biztosítani magának. Nézzük meg közelebbről: mit jelent a tőkés újratermelés?

A) Egyszerű újratermelés

Ha egy tőkés 1 millió dollár tőkéjével minden évben 200 000 dollár értéktöbblethez jut és a 200 000 dollárt — tehát az egész hasznot — egyéni fogyasztásra fordítja, akkor a termelést állandóan a régi mértékben újítja meg. Vagyis minden évben 1 millió dollár tőkével kezdi vállalkozását. Ebben az esetben az újratermelés: *egyszerű újratermelés*.

A tőkés újratermelés vizsgálata leleplezi azt a hazugságot, hogy a tőkés „saját munkájából él“, és rávilágít a tőke igazi forrására. Megmutatja, hogy a tőke nem egyéb, mint felhalmozott értéktöbblet. Példánkban: a tőkés eredeti 1 millió tőkéjét — még ha „eredeti tőké“-jét „saját munkájá“-val szerezte volna is — öt év alatt teljesen elfogyasztja, hiszen minden évben elkölt 200 000 dollárt saját egyéni szükségletére. A hatodik év elején a tőkés kezében 1 millió dollár olyan tőke van, melyet öt év alatt idegen, meg nem fizetett munka elsajátításából szerzett. Azt látjuk tehát, hogy minden tőke végül is felhalmozott értéktöbblet, nem pedig valamilyen rejtélyes „eredeti tőke“, amely ugyancsak „rejtélyesen“ értéktöbbletet, hasznot hoz a tőkésnek. Ezt a felhalmozott értéktöbbletet a tőkés további értéktöbbletszerzésre, kizsákmányolásra használja fel. A tőkés magából a kizsákmányolásból szerzi meg a kizsákmányolás további lehetőségét.

Most vizsgáljuk meg a tőkést és a munkást, a termelőfolyamat végén. Az újratermelés folyamata a tőkés tőkéjét megszaportította és ezt az összeget a tőkés megint csak tőkeként kizsákmányolásra fogja felhasználni. A munkás annyit keresett, hogy másnap megint munkába tudjon állni, tehát proletár maradt, aki életét továbbra is csak munkaerejének árubabocsátásával tudja fenntartani. A termelésből a tőkés az újratermelés során mindig tőkeként kerül ki az 5 1 millió dollár kizsákmányolásra kész tőkéjével. A bér munkás pedig állandóan csak munkaerejének fenntartását tudja elérni, vagyis minden termelőfolyamatból proletárként, pusztán munkaerőulajdonosként kerül ki. Azt látjuk tehát, hogy *a tőkés újratermelés nemcsak anyagi javak újratermelése, hanem ugyanakkor a tőkésnek tőkeként és a bér munkásnak bér munkásként való újratermelése, tehát a tőkés-bér munkás viszony újratermelése.*

B) Bővített újratermelés

A tőkés termelést nem az egyszerű, hanem a *bővített újratermelés, a felhalmozás jellemzi*. Ha a tőkés nem fogyasztja el az egész értéktöbbletet — mint ahogyan az egyszerű újratermelés-

iesnél tette —, hanem egy részét hozzáadja a meglévő 1 millió dollár értékű tőkéjéhez, akkor a termelés bővítetten újul meg. Ehhez a folyamathoz az szükséges, hogy a tőkés pótlólagos termelési eszközöket, pótlólagos létfenntartási cikkeket és új munkaerőt találjon a piacon.

A tőkés megosztja a megszerzett értéktöbbletet. Egy részt (pl. 120 000 dollárt) felhalmoz, tőkésít — a másik részt (80 000 dollárt) személyes jövedelmére, saját létfenntartási és luxuscikkeire fordítja.

A tőkés termelési mód átmeneti fennállását éppen a felhalmozás tette jogosulttá. A régebbi kapitalizmus még betöltötte azt a történelmi szerepét, hogy nagy mértékben bővítette, fejlesztette a termelést, igaz, hogy a tőkést egvedül az értéktöbbletszerzés érdekelte ebben a folyamatban. Ugyanakkor a tőkés termelés fejlődése a tömegek elnyomorodásával járt együtt.

Láttuk, hogy az egyszerű tőkés újratermelés a tőkés-hérmunkásviszony újratermelését jelenti. A bővített tőkés újratermelés folyamán kitűnik, hogy ezt a viszonyt bővített fokon termelik újra: a tőkés még gazdagabban, még nagyobb tőkével kezdi évről évre vállalkozását, a proletárok száma pedig egyre nő, és kizsákmányolásuk egyre fokozódik. A tőke felhalmozása egyrészt még gazdagabb és hatalmasabb tőkéseket, másrészt még több proletárt, még több nyomorúságos viszonyok között élő kizsákmányoltat hoz létre.

A tőkés felhalmozás törvénye

Mit eredményez a tőkés felhalmozás?

Marx tudományosan megmagyarázta: miért van a kapitalizmusban az, hogy a társadalmi gazdagság növekedésével együtt jár a munkások elnyomorodása és az osztályellentétek kiéleződése.

A kérdés megvizsgálásához meg kell ismerkednünk a tőke szerves összetételének fogalmával. *A tőke szerves összetétele: az állandó és a változó tőke aránya, amely megmutatja, hogy mennyi termelési eszköz (gép, nyersanyag stb.) jut egy munkásra.* Az alacsony szerves összetételre példa a kapitalista mezőgazdaság, vagy szénbánya tőkéje, mert ott kevés gépet és viszonylag (a tőke nagyságához képest) sok munkást foglalkoztatnak, vagyis az állandó tőke aránylag kevés, pl. $\frac{c}{v} = \frac{40\,000}{60\,000}$ pengő. A tőke magas szerves összetételére példa: az áramfejlesztőtelep, ahol sok a gép, viszonylag kevés a munkás és így $\frac{c}{v}$ arányában a c (állandó tőke) része nagy, például $\frac{c}{v} = \frac{90\,000}{10\,000}$ pengő.

Bővített újratermelés, felhalmozás kétféleképpen történhetik: a) a tőke változatlan szerves összetétele mellett, és b) növekvő szerves összetétele mellett.

a) Ha 1 millió dollár összetétele $\frac{c}{v} = \frac{70}{30} = \frac{700\,000}{300\,000}$ dollár és a 300 000 dollár felhalmozott értéktöbbletet ugyanilyen arányban fordítja a tőkés termelési eszközök, illetőleg munkaerő vásárlására, akkor az új többlettőke összetétele $= \frac{210\,000}{90\,000}$ dollár és az ösztőke: $\frac{910\,000}{390\,000}$ dollár, vagyis továbbra is $\frac{70}{30}$ összetételű. Tehát a bővített újratermelés a régi szerves összetétellel folyik.

b) A tőke felhalmozása a valóságban azonban nem a régi technikai színvonalon történik. Az egymással versenyben álló tőkések áruik árának csökkentésével, vagyis az új, jobb gépek beállításával, a munka termelékenységének növelésével igyekeznek legyőzni versenytársaikat a piacon. Ez azt jelenti, hogy a felhalmozás során viszonylag csökken a munkaerővásárlásra fordított tőkerész, a v-tőkerész és nő a c-tőkerész, vagyis növekszik a tőke szerves összetétele, száz egységnyi tőkéből egyre több az állandó tőke és egyre kevesebb a változó tőkerész, ha azelőtt $\frac{c}{v} = \frac{50}{50}$ volt, úgy most $\frac{c}{v} = \frac{60, 70, 80, 90}{40, 30, 20, 10}$ stb. Alább meglátjuk, hogy mi ennek a változásnak a hatása a munkásosztály sorsára a kapitalizmusban.

Koncentráció és centralizáció

A tőkés felhalmozást a tőke koncentrációja és centralizációja kíséri.

A nagyüzemi termelés előnyeit csak a termelési eszközök nagyméretű *koncentrációja* (központosítása) mellett lehet kellőképpen kihasználni. *Egyes tőkések kezében egyre több termelési eszköz gyűlik össze.* A termelési eszközök ilyen módon való koncentrálódásának forrása az értéktöbblet felhalmozása. Egyes tőkések mind hatalmasabbakká válnak: gazdagságuk nő, egyre nagyobb termelőapparátussal és egyre több munkássereggel rendelkeznek. *Az egyes tőkések kezében koncentrálódó tőkék egyúttal a társadalmi ösztőke növekedését is jelentik.*

A *centralizáció*, a már meglévő tőkék összevonása, összpontosítása, a tőkék önállóságának megszüntetése, *sok kisebb tőke átváltoztatása kevés számú nagyobb tőkévé.* Itt tehát nem arról van szó, hogy az egyes tőkéket felhalmozzák, hanem arról, hogy a már meglévő tőkék elosztását megváltoztatják. A centralizáció folyamán tehát a társadalmi ösztőke nem nő, hanem az adott

nagyságán belül a tőke egyes nagytőkések kezében nagy tömeggé dagad, más kisebb tőkések kezéből pedig elvész.

A koncentráció eszköze a közvetlen kizsákmányolás, azaz értéktöbbletszerzés és ennek felhalmozása. A centralizáció módszere pedig, hogy a nagyüzemek, nagytőkék összeolvasztják és *elnyelik a kisüzemeket, kistőkéket*. További módszere a centralizációnak, hogy hitelrendszer útján részvénytársaságokba kényszerítik a nagytőkék vezetésével a kistőkéket. A kapitalizmus fejlődése során megnő az iparvállalatok terjedelme, egyre több tőke szükséges valamely ipar korszerű feltételek között való folytatásához. A koncentráció és a centralizáció lehetővé teszi a nagyméretű vállalkozásokat (csatorna-, vasútépítés stb.).

Az USA iparában 1880 és 1920 között a munkáslétszám négyszeresére nőtt és ugyanakkor a tőke (pontosabban a termelési eszközök mennyisége) huszonháromszorosára emelkedett. A második világháború folyamán 1939-től 1944-ig a koncentráció és a centralizáció növekedését az USA-ban pl. az jelzi, hogy a tízezren felüli munkáslétszámú üzemekben dolgozó munkások száma másfélmillióról ötmillióra emelkedett.

A centralizáció folyamán a kistőkések és kis'ermelők óriási tömegei mennek tönkre. Az USA-ban az első világháború előtti 45 év alatt évi átlagban 14 000 volt a csődök száma. 1929-ben 57 000. A második világháború után is évről évre sokezer kistermelő és kistőkés megy tönkre. Ugyanezzel a folyamattal találkozunk a mezőgazdaságban is. Az USA-ban 1920 és 1945 között a 40 hektár alatti farmok aránya az összfelület 17 1%-ról 11.4%-ára csökkent, a 400 hektár feletti gazdaságok részére el'enhén 23 1%-ról 40.3%-ra nőtt. A nagyfarmok kiszorítják a kis- és középfarmokat. A kapitalista Magyarországon az 1930-as évek elején évente átlagban 16—18 000 parasztférfiöt árvereztek el. Ezeket a nagybankok és kulákok nyelték el.

A tőkekoncentráció és centralizáció eredménye: a kapitalista nagyüzemi termelés kifejlődése. A nagyvani termelésnek döntő technikai és kereskedelmi előnyei vannak a kistermelés, a kisipari és kistőkés üzem fölött.

1. A nagyüzemnek nagyobb lehetősége van új gépek alkalmazására, új nyersanyaglelőhelyek kiaknázására és a munkaszervezés jobb módszereinek bevezetésére, egyszóval a *munkatermelékenység növelésére*.

2. A nagyüzem *termelési költségei aránylag jóval kevesebbek* (tízszer annyi gép, nversanyag, munkáslétszám elhelyezése nem jelent tízszeres költséget a gyárépületben, ugyanez a helyzet a raktárakra, fűtésre, adminisztrációra fordított kiadásokkal).

3. A nagyüzem nagyobb tételekben, tehát *olcsóbban vásárolhat* termelési eszközöket, *könnyebben szerezhet hitelt*, az áru értékesítése is kedvezőbb számára (jobb üz'ethálózat), jobban ki tudja használni a kedvező piaci viszonyokat és a válság is kevésbé ingatja meg.

Mindennek az az eredménye, hogy *a tőkés országokban a nagyüzemi termelés kiszorítja a kisüzemi termelést, a nagyüzem a kisüzemet. A kistermelők és a kisebb tőkések tömegesen mennek tönkre.*

Összefoglalva: A tőkés felhalmozás és az azt kísérő koncentráció és centralizáció folyamatának eredménye az, *hogy a tőkékh a tőkések kis csoportjainak kezében összpontosulnak és ezek a tőkések, tőkéscsoportok uralkodnak munkások milliói felett.* Ennek nyomán a tőkés felhalmozás, a tőkés fejlődés ahhoz vezet, hogy az osztályellentétek kiéleződnek a munkásosztály és a tőkések között, valamennyi elnyomott dolgozó és a kizsákmányolók között.

A tőkés felhalmozás hatása a munkásosztályra

a) Munkanélküliség

A tőkést a verseny, a profitszerzés célja arra készteti és kényszeríti, hogy a felhalmozás során jobb és tőkéletesebb gépet alkalmazzon. A gépek beállítása azonban munkát takarít meg, így a bér munkások nagy számát feleslegessé teszi. A tőkés az újabb és újabb befektetések során megváltoztatja tőkéje összetételét: viszonylag többet fordít gépekre, nyersanyagok vásárlására és viszonylag kevesebbet a munkaerő vásárlására. Pl. ha azelőtt egymillió dollárból 700 000-et fordított gépekre és nyersanyagra (állandó tőke) és 300 000-et munkabérre (változó tőke), akkor később úgy változik meg ez az arány, hogy a gépekre és nyersanyagra 1 millió dollárból 800 000-et költ, munkabérre pedig 200 000-et. Ugyanakkor az egész tőke növekedése során a bérre fordított tőke nagysága is megnő. De — éppen a tőke szerves összetételének növekedése, a növekvő gépesítés következtében — *a munkaerő iránti kereslet lassabban nő, mint az egész tőke.* A munkaerő iránti keresletet ugyanis nem az egész tőke nagysága, hanem annak a bérre fordított része, a változó tőkerész mennyisége határozza meg. Ugyanakkor a tőke felhalmozásával együtt nő a proletárok száma. A kistermelők nagy tömegei elproletariázódnak.

Ezért — amint Marx mondja — „a munkásnépesség abszolút száma állandóan gyorsabban nő, mint a változó tőke, vagy foglalkoztatásának eszközei“. Ennek a *következménye a munkanélküliség.*

A kapitalizmusban a munkás terméke — a gép — a munkás leigázásának eszközévé válik. A gép, a termelékenység növekedésének, a bőség fokozásának ez a leghatalmasabb eszköze a kapitalista termelésben egyes munkások túldolgoztatásának és

mások munkanélküliségének, az egész munkásosztály fokozott kizsákmányolásának és elnyomorodásának eszközévé lesz.

A tőkés termelés nemcsak az iparban teremti meg a munkanélküliséget, hanem a paraszttömegek tönkretételével a mezőgazdaságban is. A kapitalizmus nyomorba dönti a dolgozó parasztok nagy részét és a nyomor a parasztság nagy tömegeit a városba űzi.

A mezőgazdaság kapitalista gépesítése nyomán falun a munkaerőkereslet abszolút mértékben is csökken. Lenin kimutatta, hogy sokmillió a proletár ott is, ahol nincsenek gyárkémények. A szegényparaszt egy ideig még ragaszkodik apró parcellájához, de ha munkaalkalom kínálkozik, jobb életkörülményeket remélve, a városba megy. A munkanélküliségnek ez a formája az *úgynevezett agrártúlnépesedés rejtett formája*. Hogy ez a falusi munkanélküliség milyen nagymértékű, az csak akkor válik láthatóvá, ha az ipar munkaerőszükséglete kivételesen megnő, és így képes az agrárproletárok felszívására.

A fölös munkásnépesség, a *munkanélküliek serege a tőkés felhalmozás súlyos következménye, és ugyanakkor létfeltétele is*. A tőkés osztálynak érdeke a munkanélküliség. A tőkés termelés folyamán ugyanis megélénkülés, fellendülés, súlyos válság, majd pangás követik egymást. A tőkések munkaerőszükségletei változnak, amikor új kizsákmányolási lehetőség nyílik — a gazdaság megélénkülése és fellendülése idején —, akkor a termelést hirtelen ki kell tágitani. A fölös népesség, a munkanélküliek serege teszi lehetővé, hogy a tőke változó munkaerőszükségletei számára kellő mennyiségű kizsákmányolásra alkalmas emberanyag álljon rendelkezésre. Ha azután a válság éveiben a tőkésnek nincs szüksége többé munkásokra, tömegesen dobja az utcára őket.

A dolgozó munkások állandó bizonytalanságban élnek, nem tudják, hogy nem kerülnek-e holnap ők is az utcára.

A munkanélküliek tartalékseregének többek között az is rendeltetése, hogy nyomást gyakoroljon a munkaerőpiacra és így igen olcsó munkaerőt biztosítson. A munkásosztálynak a tartalékhad-sereg ólomsúlyával a lábán kell a tőke ellen munkabérért küzdenie. Ezt a harcot segítik elő a szakszervezetek, amikor tervszerű együttműködést szerveznek a foglalkoztatott és a munkanélküli munkások között, közös harcra tömörítik őket a párt irányításával. A munkásosztály így sikeresebben szállhat szembe a tőke zsarnokságával.

A munkanélküliség a kapitalizmus minden szakaszára jellemző. A hivatalos angol statisztika kimutatja, hogy Angliában az utolsó száz esztendő folyamán minden évben volt munkanél-

külsőség. A munkanélkülség méretei a kapitalizmus fejlődése során megnövekednek. A kapitalizmus általános válságának korszakában (amely az első világháborúval és a Szovjetunió létrejöttével kezdődött meg) a tömeges munkanélkülség állandó jellegűvé, krónikussá válik. 1933 elején a kapitalista országokban a munkanélküliek száma elérte a 30—40 milliót, vagyis ha a családtagokat is számítjuk, a burzsoa rend által éhezésre kárhozott összes „főlösoles” emberek száma 100—130 millió között volt. Az 1929—33-as válság idején a munkanélküliek száma az USA-ban meghaladta a 15 és félmilliót és 1940-ig sohasem csökkent 8 millió alá. Még a háború sem tudta a munkanélkülséget eltüntetni. 1944-ben, mikor legalacsonyabb volt a munkanélküliek száma, a hivatalos statisztika 1 millió munkanélkülit mutatott ki. A kapitalista Magyarországon az 1928—36-os években a szakszervezeti tagok 18,5%-a, tehát megközelítőleg egyötöd része volt munkanélküli.

A második világháború után a kapitalista országokban megnőtt a teljes és részleges munkanélküliek száma, és ez a szám a haditermelés fokozódása ellenére is növekszik. Olaszországban és Nyugat-Németországban nagyobb a munkanélkülség, mint az 1929/33-as gazdasági világválság legsúlyosabb éveiben. Olaszországban több mint kétmillió teljes munkanélküli és még több részleges munkanélküli van. Nyugat-Németországban a teljes és a részleges munkanélküliek száma majdnem hárommillió. Japánban mintegy 10 millió teljes és részleges munkanélküli van. Az Egyesült Államokban legalább hárommillió a teljes munkanélküliek és tízmillió a részleges munkanélküliek száma. Fokozódik a munkanélkülség Angliában is, ahol a munkanélküliek száma már meghaladja a félmilliót. Olyan kis országban, mint Belgium, több mint 300 000 munkanélküli van.

A kapitalizmus fejlődése napról napra igazolja a tőkés felhalmozás törvényét: a proletárok száma (a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együtt) egyre nő és helyzetük egyre bizonytalanabb. Marx azt mondja: „*A munkát kérő magasba nyújtott karok erdeje mind sűrűbb lesz, a karok maguk pedig mind soványabbak lesznek.*”

A munkásosztály a kapitalista országokban a kommunista pártokkal az élen harcot folytat a munkanélkülség megszüntetéséért. A harc során a munkások felismerik, hogy *a munkanélkülség megszüntetéséhez meg kell dönteni a kapitalizmust, meg kell teremteni a munkásosztály hatalmát és fel kell építeni a szocialista társadalmat.* Ezt mutatják a Szovjetunió tapasztalatai és már a népi demokráciák eredményei is, ahol végképp legyőzték a munkanélkülséget.

A munkásosztály helyzete a kapitalizmus fejlődésével egyre rosszabb, a munkások mind nagyobb nyomorba süllyednek. A munkásosztály elnyomorodása keltős: viszonylagos és abszolút elnyomorodás.

A viszonylagos elnyomorodás azt jelenti, hogy a tőkés országokban a nemzeti jövedelemből a munkásosztályra jutó rész egyre csökken. Az évente növekvő értékből a munkásosztály — amely ezt az értéket előállította — mind kisebb részt kap. Így a munkásosztály és a tőkésosztály közötti távolság egyre nagyobb Sztálin elvtárs azt mondja, hogy a nemzeti jövedelem osztályok közötti elosztása alapvető kérdés a munkások és parasztok anyagi és kulturális helyzete szempontjából.

A burzsoázia az amerikai kapitalizmus „kivételességéről”, az amerikai munkások „magas életszínvonaláról” beszél. A valóság az, hogy az USA-ban, a kapitalizmus fellegrvárában óriási és egyre nagyobb a távolság a munkások bére és az általuk termelt értékmenyiség között. 1899-től 1946-ig a bérek aránya a nemzeti jövedelemben 31%-kal csökkent. Az USA monopóliumainak nyeresége 1938-tól 1951-ig még a kisebbitett hivatalos adatok szerint is tizenháromszorosára emelkedett. Ugyanakkor a dolgozók nyomora egyre nő. Az Egyesült Államokban a megélhetési költségek 1939-hez viszonyítva majdnem háromszorosra emelkedtek. Franciaországban és Olaszországban a munkások reálbére 1952-ben alig a fele volt a háborúelőttinek, Angliában 20%-kal volt alacsonyabb a háborúelőttinél, ugyanakkor, amikor a nagytőkések óriási hasznokat zsebeltek be.

A munkásosztály helyzete a tőkés társadalomban *abszolút* mértékben is rosszabbodik. Egyre hiányosabban táplálkozik, többet éheznek, nem képes ruházati szükségleteit fedezni, rossz lakásban lakik stb. — egyszóval életszínvonala csökken.

Mi mutatja a munkásosztály abszolút elnyomorodását?

Mindenekelőtt a munkanélküliség, amely a kapitalizmus általános válsága idején a munkások tízmilliói számára krónikusává, hosszantartóvá válik. Ez a munkásosztály elnyomorodásának legfőbb tényezője.

Másrészt a reálbérek (a pénzbeli bérért vásárolható létfenntartási cikkek mennyisége) csökkenése. Az ellenforradalmi Magyarországon 1928 és 1936 között a reálbérek 7,5%-kal csökkentek. A vezető kapitalista országokban 1900 és 1940 között 5—25%-kal estek a bérek (Angliában 4%-kal, Németországban 14%-kal és az USA-ban 26%-kal). A második világháború után, mint már láttuk, a munkások reálbére a kapitalista országokban jelentősen csökkent. Burzsoa — tehát kisebbitett — adatok szerint az USA-ban egy átlagos munkáscsalád évi jövedelme 422

dollárral kevesebb annál, mint amennyi a kormány által hivatalosan megállapított, igen szűkös létminimum. Az Egyesült Államok lakosságának egyötöde, legalább 32 millió ember, éhezik, nyomortanyákon lakik. Amerikai kormánysszervek kénytelenek voltak elismerni, hogy az amerikai családoknak legalább 65%-a sohasem lakhat jól.

Igen jelentős tényező a munkásosztály helyzetének rosszabbodásában *a munka intenzitásának nagymértékű fokozása*. A munkaerő egyre nagyobb fokú kirablása, a munkás egészségének leromlása, élettartamának megrövidítése: ez jellemzi a kapitalista termelést. Az USA-ban 1929 és 1934 között alig vezettek be új gépet, az egy munkásra eső termelés mégis mintegy másfélszeresére nőtt, vagyis a termelés növekedését csak a munkaintenzitás növelésével érték el. A második világháború után a Ford-műveknél hasonló feltételek mellett 25%-os volt a termelés növelése, ami azt jelenti, hogy a munkaerőt még jobban kiszipolyozták. A kapitalizmus állandóan pusztítja a legfőbb, legértékesebb termelőerőt, a munkaerőt.

Az életkörülmények rosszabbodása száz meg száz formában táasztja mind nagyobb nyomorba a munkásosztályt. Engels 1845-ben leírta az angol gyárvárosok szörnyű lakásviszonyait. Egy mai angol író megvizsgálta ugyanazokat a városokat, lakónegyedeket és megállapította, hogy Engels ideje óta — egy évszázad óta — semmit sem javultak a lakásviszonyok. Az USA-ban a népesség egyharmadrésze nyomortelepeken lakik és a lakbér ezeken a helyeken a munkabér 25—40%-a. Az USA-ban igen elmaradott a társadalombiztosítás. Ha munkás vagy családtagja beteg és így rendkívüli költségei vannak, azt a családnak hónapokig kell megkoplaltatnia.

Ha mindehhez számításba veszünk olyan döntő körülményeket, mint az egyre súlyosabb, egyre hosszabb ideig tartó válságok, pusztító háborúk, politikai elnyomás és üldözés — akkor látjuk, mit jelent a munkásosztály elnyomóródása a tőkés társadalomban.

Marx a tőkés fejlődés, a tőkés felhalmozás törvényéről fő művében, „A tőké”-ben összefoglalólag a következőket írja: „Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a működő tőke ... annál nagyobb az ipari tartaléksereg... az állandósult túlnépesség... a hivatalosan elismert pauperizmus.* Ez a tőkés felhalmozás feltétlen érvényű általános törvénye... Ez a törvény idézi elő a tőke felhalmozásának megfelelő nyomor felhalmozását. A *gazdagság felhalmozása az egyik oldalon, egyúttal a nyomor, kinzó munka, szolgaság, tudatlanság, erőszak, erkölcsi lealacsonyítás felhalmozása a másik oldalon*, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely saját termékét, mint tőkét termeli.”

* Elszegényedés, tömegnyomor.

Összefoglalóan: Milyen következtetéseket vonhatunk le a tőkés felhalmozás törvényéből?

A tőke történelmileg úgy keletkezett, hogy megszüntette a saját munkán nyugvó kis magántulajdont, megfosztotta a néptömegeket a földtől, a létfenntartási és munkaeszközöktől. A tőkés termelési mód az egyéni szétaprózott termelési eszközöket társadalmilag koncentrált termelési eszközökké változtatta át.

A kialakult tőkés termelési rendszer arra épül fel, hogy állandóan rendszeresen elsajátítja a munkás munkájának nagyrészét, sőt kisajátít ezenfelül kistermelőket és kisebb tőkéseket is.

A tőkés felhalmozás eredménye: mind kevesebb és gazdagabb nagytőkés az egyik oldalon és egyre nagyobb nyomor, szolgaság, lesüllyedés a másik oldalon a munkásosztály, a dolgozók oldalán.

A tőkés fejlődés azonban nemcsak ezt eredményezi. Ugyanakkor „nő a mind nagyobbra duzzadó és maga a tőkés termelőfolyamat szerkezete által iskolázott, egyesített és szervezett munkásosztály felháborodása is. *A tőkemonopólium bilincsevővé válik a termelőmódnak*, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan fokra hágnak, hol már nem férnek meg tőkés burkukban. A burkot szétrepesztik. *Útött a tőkés magántulajdon végőrája, a kisajátítókat kisajátítják*“ (Marx.)

Látnunk kell a gyökeres különbséget a kétféle kisajátítás között. A kapitalizmus keletkezésekor és fejlődése során *néhány bitorló sajátította ki a néptömegeket* és a kizsákmányolás új formája alakult ki. Ezzel szemben most, a szocializmus megteremtése idején a munkásosztály hatalmának alapján a *néptömegek sajátítanak ki néhány bitorlót*. Társadalmi tulajdonba veszik a termelési eszközöket, megszüntetik a kizsákmányolást és új, szocialista társadalmat építenek fel.

A Szovjetunió megoldotta ezt a nagy történelmi feladatot és a Szovjetunió segítségével megoldják a népi demokratikus országok, így megoldja a mi hazánk is.

10. ÁTLAGPROFIT ÉS TERMELESI ÁR

Eddigi tanulmányaink során már foglalkoztunk azzal az igen fontos kérdéssel, hogy hogyan keletkezik az értéktöbblet, és megállapítottuk, hogy az értéktöbblet a proletariátus kizsákmányolásából ered. A most sorra következő négy téma feladata annak megvizsgálása, hogy hogyan oszlik meg az értéktöbblet a kizsákmányolók különböző csoportjai között.

Egyelőre azonban tekintsünk el attól, hogy az ipari tőkés-
 ken kívül a kizsákmányolóknak még más csoportjai is vannak,
 akik szintén részesülnek az értéktöbbletből. Álljunk meg az ipari
 tőkéséknél és vizsgáljuk meg, hogyan oszlik meg az ipari tőkés-
 sek különböző csoportjai között a munkásosztály által előállított
 összértéktöbblet-mennyiség.

Értéktöbblet és profit. Értéktöbbletráta és profitráta

Az első kérdés, amivel foglalkoznunk kell, hogy a probléma
 megértéséhez közelebb kerüljünk: a profit.

A profit az értéktöbblet módosult formája. Miben rejlik en-
 nek a módosulásnak lényege?

Az értéktöbblet, mint már tanultuk, kizárólag a változó tőkés-
 nek a termelésben résztvevő eleven munkának a terméke. Éppen
 ezért, ha a kizsákmányolás fokát, azaz az értéktöbblet rátáját ki
 akarjuk számolni, az állandó tőkét figyelmen kívül kell hagy-
 nunk. *Az értéktöbblet rátáját (a kizsákmányolás fokát) az érték-
 többletnek a változó tőkéhez való aránya határozza meg: $\frac{m}{v}$.*

A tőkés azonban nemcsak munkaerőbe fekteti tőkéjét,
 hanem termelési eszközökbe is. A tőkés úgy gondolkodik, hogy
 az ő számára teljesen mindegy, hogy tőkéjének melyik része szol-
 gáltat hasznot. A tőkés a termelésbe fektetett minden egyes dol-
 lárja után hasznot akar kapni, függetlenül attól, hogy munka-
 erő, gép vagy nyersanyag megvásárlására fordította azt. Éppen
 ezért az értéktöbbletet az egész tőkéhez viszonyítja, nem csupán
 a változó tőkéhez, amely az értéktöbbletet valóban létrehozza.

*Az értéktöbblet profitá módosulása abban áll, hogy az érték-
 többletet úgy tekintik, mintha nemcsak a változó tőke (v), hanem
 az egész tőke (c + v) hozta volna létre. Azt az arányt pedig,
 amelyben az értéktöbbletet az előlegezett osztő tőkéhez viszonyít-
 juk, profitrátának nevezzük.*

A profitrátát a következő képlettel fejezzük ki: $p' = \frac{m}{c + v}$
 (amelyben a profitrátát p' -vel jelöljük, az értéktöbbletet m -mel
 és az osztót $c + v$ -vel). A profitráta a tőkés számára rend-
 kívül fontos. Ez mutatja meg vállalkozásának előnyös voltát és
 tőkéjének gyarapodási fokát.

Az értéktöbblet és profit mennyiségileg egyenlők. Azonban
 az értéktöbbletráta és a profitráta mennyiségileg nem azonosak.
 A profitrátának mindig kisebbnek kell lennie, mint az érték-
 többletrátának. Ez nyilvánvaló — hiszen az értéktöbbletráta ki-
 számításnál az értéktöbbletet egyedül a változó tőkével osztjuk
 $\left(\frac{m}{v}\right)$, míg a profitráta kiszámításánál az értéktöbbletet a változó

tőkéhez és az állandó tőkéhez viszonyítjuk. Nézzük ezt meg egy példán keresztül: $c = 100$, $v = 25$, $m = 25$. Ebben az esetben az értéktöbbletráta, a kizsákmányolás foka $= 100\%$ ($m' = \frac{25}{25}$), a profitráta pedig 20% ($p' = \frac{25}{100 + 25}$).

Tehát a profitráta elleplezi a kizsákmányolás valódi nagyságát. A profit mint az egész tőke terméke jelenik meg, elrejtve azt a tényt, hogy az értéktöbbletet egyedül csak a változó tőke hozza létre, vagyis hogy *értéktöbblet csakis a munkásosztály kizsákmányolásából keletkezhet.*

A profitrátának igen nagy szerepe van a tőkés termelésben. Megmutatja a tőkés számára tőkéje jövedelmezőségét. Márpedig, ahogy tudjuk, a tőkés számára nem a társadalom szükségleteinek kielégítése, hanem tőkéje jövedelmezőségének biztosítása, a minél nagyobb profit elérése a döntő. A profitszerzésnek rendeli alá minden tevékenységét.

„A tőke — idézi Marx — irtózik a profit hiányától, vagy a nagyon kicsi profittól, mint a természet az ürességtől. Megfelelő profit esetén a tőke merész lesz. Tízszázalékos biztos haszon és mindenütt alkalmazható; 20 százaléknál élénkké válik; 50 százaléknál kifejezetten vakmerő lesz; 100 százaléért minden emberi törvényt lábba tipor; 300 százalék és nincs olyan büntetés, amelyet meg ne kockáztatna...”

Milyen tényezőktől függ a profitráta magassága?

a) *A profitráta nagysága elsősorban a kizsákmányolás fokától, vagyis az értéktöbblet rátájától függ.*

Amint az előző fejezetben láttuk, a profit nem más, mint az egész tőkéhez viszonyított értéktöbblet. Nyilvánvaló, minél nagyobb az értéktöbblet tömege adott tőkére, annál nagyobb profitot kap a tőkés minden egyes befektetett dollárja után.

Az értéktöbblet tömege pedig mindenekelőtt a kizsákmányolás fokától függ. Így megállapíthatjuk, minél magasabb a kizsákmányolás foka, annál nagyobb — egyébként azonos körülmények között — az értéktöbblet tömege és vele a profitráta.

Vegyünk egy példát $c = 900$, $v = 100$, értéktöbbletráta $= 100\%$. Ekkor a profitráta: $\frac{100}{1000} = 10\%$.

Ha az értéktöbbletráta 200% -ra emelkedik, tehát az értéktöbblet tömege 200% -ra nő, akkor a profitráta 20% -os lesz.

Mindazok a tényezők, amelyek növelik az értéktöbblet rátáját, mint pl. a munkanap meghosszabbítása, a munka intenzitásának, termelékenységének emelése stb., ugyanakkor (azonos feltételek mellett) a profitrátát is emelik.

b) *A profitráta emelkedését előidéző tényező az állandó tőke alkotórészeivel való takarékoskodás.*

Ha a tőkés az állandó tőke alkotórészeivel takarékoskodik, nyilvánvalóan kisebb összeget fordít az állandó tőke elemeire. Az értéktöbblet azonban — bár az előlegezett osztóke csökkent — változatlan marad. Ezért a profitráta emelkedik. Az állandó tőkével való takarékoskodásnak különböző módzatai közül ki kell emelnünk, mint egyik legfontosabbat és legelterjedtebbet, amikor *a tőkés a munkások rovására takarékoskodik a munka feltételeivel.* Az ipari tőkés igen takarékosan bánik az épületekkel gépekkel, nyersanyaggal. „Ezzel szemben — írja Marx A tőke III. kötetében — minden más termelőmódnál sokkal inkább pazarolja el az embereket, az eleven munkát, nemcsak a húst és a vért, hanem az idegeket és az agyvelőt is.“

Ennek a marxi tételnek az igazságát a tények nap mint nap megerősítik. A gyárosok szűk épületben dolgoztatják a munkásokat. A bányászok rosszul felszerelt, nem kielégítően szellőztetett tárnákban dolgoznak. A gyárakban és üzemekben igen gyakran a legelemibb védőberendezések is hiányoznak. Mindez azért van, hogy a tőkések csökkenthessék kiadásait vagy kevesebb tőkével minél nagyobb értéktöbblet jussanak. Az eredmény — a munkások megrendült egészségi állapota, a szaporodó balesetek és a megnövekedett halálozási arányszám a tőkés országok munkáslakosságának körében.

c) *A profitráta magassága függ a tőke szerves összetételétől.*

Miután értéktöbbletet csak a változó tőke termel, ezért természetes, hogy magas szerves összetételű tőkénél (tehát ahol a változó tőkerész aránylag kisebb) a profitrátának alacsonyabbnak kell lennie, mint az alacsony szerves összetételű tőkénél (tehát ahol a változó tőke aránylag nagyobb) — egyébként azonos körülményeket véve alapul.

Így például vegyünk két tőkét; mindegyik össz nagysága legyen 1000 és az értéktöbbletrátájuk egyaránt 100%. De tételezzük fel, hogy az I. tőke szerves összetétele 800 c + 200 v, míg a II. tőkée 500 c + 500 v. Ebben az esetben az I. tőke profitrátája (ahol magas a tőke szerves összetétele) így alakul:

$$P_1' = \frac{200}{1000} = 20\%$$

Míg a II. tőkénél, ahol a tőke szerves összetétele alacsony, a profitráta magasabb lesz

$$P_2' = \frac{500}{1000} = 50\%$$

Így, amint látjuk, *a profitráta magassága fordított arányban áll a tőke szerves összetételével.*

d) A profitrátára befolyást gyakorol a tőke megtérülési gyorsasága.

Minél gyorsabban térül meg a tőke, annál több értéket és értéktöbbletet termelnek. Ennek oka, hogy a tőke megtérülése egyben a munkaerő, a változó tőke megtérülését is jelenti, amely az értéktöbblet forrása. Ebből következik, ha a tőkés ugyanazon összeg segítségével gyakrabban vásárol munkaerőt, akkor nagyobb lesz az értéktöbblet, és magasabb lesz a profitráta.

Ha pl. a befektetett osztőke 200 c + 100 v, a kizsákmányolás foka 100% és a változó tőke egy évben egyszer térül meg, akkor az évente megtermelt értéktöbblet 100, és a profit évi rátája $\frac{100}{300}$, vagyis $33\frac{1}{3}\%$. Viszont, ha egyébként változatlan körülmények mellett a változó tőke háromszor térül meg egy év alatt, akkor az egy év alatt termelt értéktöbblet 300, és a profit évi rátája $\frac{300}{300}$ vagyis 100%.

Tehát a tőke megtérülésének gyorsítása lehetővé teszi, hogy a tőkés ugyanazon összeggel több értéktöbbletet, tehát több profitot szerezzen

Az átlagprofitráta kialakulása a különböző iparágak között

Az előbbi fejezetben láttuk, hogy minél magasabb a tőke szerves összetétele, vagyis minél magasabb az állandó tőke aránya a változó tőkéhez viszonyítva, annál alacsonyabb — hasonló feltételek között — a profitráta. Azonban a tőke szerves összetétele szempontjából igen nagy különbségek vannak a különböző iparágak között. A gépiparban pl. magasabb a tőke szerves összetétele, mint az élelmiszeriparban, vagy az elektromos áramfejlesztő telepeken, mint a bőriparban. Általában magasabb a tőke szerves összetétele a nehéziparban, mint a könnyűiparban és még nagyobb a különbség az ipar és a mezőgazdaság között.

A tőke szerves összetételének különbözőségéből az következik, hogy más és más a profitráta az egyes iparágakban. Magasabb profitrátát kell elérniök a könnyűipar tőkéseinek, mint azoknak a tőkéseknek, akik a nehéziparba fektették pénzüket.

Vizsgáljuk ezt meg egy példán keresztül.

(Lásd a 102. oldal táblázatát.)

Ha figyelmesen megnézzük a példát, azt látjuk, hogy minél magasabb a tőke szerves összetétele, annál alacsonyabb a profitráta. Így a magas szerves összetétellel dolgozó iparágakban 16,6%-os profitrátát érnek el a tőkések példánk szerint, míg az alacsony szerves összetételű tőkével rendelkező tőkések profitrátája 50 százalék.

Belenyugszanak-e ilyen helyzetbe a magas szerves összetételű tőkék tulajdonosai, például a gépgyártóipar tőkései? Semmi-

	Ál- landó tőke c	Vált. tőke v	Érték- többlet m	Profitráta P ₁
a) Magas szerves összetétellel dolgozó iparágak (pl. gépgyártóipar)	500	100	100	$\frac{100}{600} = 16,6\%$
b) Átlagos szerves összetétellel dolgozó iparágak (pl. textilipar)	300	100	100	$\frac{100}{400} = 25\%$
c) Alacsony szerves összetétellel dolgozó iparágak (pl. élelmiszeripar)	100	100	100	$\frac{100}{200} = 50\%$

esetre sem, Mi történik tehát? Mivel a magas profitráta hatalmas csábítóerő a tőkések számára, a tőkék egy része át fog áramlani a magas szerves összetételű iparágakból az alacsony szerves összetételű iparágakba. A magas szerves összetételű iparágak tőkéseinek egy része leállítja üzemét, illetőleg csökkenti az ide irányuló tőkebefektetéseket és ehelyett valamelyik magas profitot biztosító alacsony szerves összetételű iparágba helyezi tőkéjét, itt létesít új üzemet. Ennek következtében a magas szerves összetételű iparágakban csökken a termelés és vele a kínálat — így az árak az érték fölé emelkednek; az alacsony szerves összetételű iparágakban pedig a tőkebeáramlás következtében növekedni fog a termelés, és a kínálat magas lesz a kereslethez viszonyítva, így az árak értékük alá fognak csökkenni.

A tőkék átáramlása az egyik iparágból a másikba mindaddig tart, amíg olyan árak nem alakulnak ki, amelyek mellett a profitráta minden termelési ágban egyenlő lesz. Az így kialakuló profitrátát átlagprofitrátának hívják.

Az átlagprofitrátát megkapjuk, ha az összértéktöbblet mennyiségét elosztjuk az egész társadalmi tőkével. Jelen esetben:

$$\text{az egész tőke } 900 \text{ c} + 300 \text{ v} = 1200$$

$$\text{összértéktöbblet: } 300 \text{ m}$$

$$\text{Tehát az átlagprofitráta: } \frac{300}{1200} = 25\%.$$

Így az átlagprofitráta példánk szerint a textilipar és a szerves összetétel szempontjából vele hasonló más iparágak profitrátájának felel meg. Tehát az átlagprofitráta az értéktöbbletnek az egyes iparágak között újraelosztása alapján alakul ki. Térjünk vissza példánkhoz. (Lásd a 103. oldal táblázatát.)

Tehát a magas szerves összetételű tőkével dolgozó iparágak tőkései több értéktöbbletbe jutnak, mint amennyit az ezekben az iparágakban dolgozó munkások munkája előállít. Ugyanakkor az alacsony szerves összetételű tőkével dolgozó iparágak tőkései

	Az egész tőke	Az érték- többlet összege	Átlag- profit	Plusz vagy minusz az értéktöbblet- hez képest
a) Magas szerves összetételű tőkével dolgozó iparágak	600	100	150	+ 50
b) Átlagos szerves összetételű tőkével dolgozó iparágak	400	100	100	egyenlő
c) Alacsony szerves összetételű tőkével dolgozó iparágak	200	100	50	— 50

kevesebb értéktöbblet-*hez* jutnak, mint amennyit a munkások az ő iparágukban megtermelnek.

Eddig feltételeztük, hogy egy iparágban vagy egy üzemben az előállított értéktöbblet-mennyiséget annak az iparágban a tőkései vagy annak az üzemnek a tőkés tulajdonosa vágja zsebre, ahol azt megtermelték. De mint látjuk, a valóságban más a helyzet.

A tőkések egymás közötti versenye előidézi az értéktöbblet újraelosztását. Ebből a szempontból az egész tőkés társadalom olyan, mint egy óriási részvénytársaság, amelynek minden tőkés részvényese. Úgy foghatjuk fel, mintha a különböző szerves összetételű tőkések tulajdonosaitól ennek a részvénytársaságnak óriási kasszájába ömlene be az összes értéktöbblet, amelyet az egész befektetett tőke arányában osztanak szét.

Mindez megmutatja, hogy a munkást nemcsak az a tőkés zsákmányolja ki, akinek gyárában dolgozik, nemcsak az illető iparág tőkései, hanem az egész tőkésosztály.

Az átlagprofitráta törvénye feltárja az egymással szembenálló két osztály: a burzsoázia és a proletariátus közötti legmélyebb ellentmondások gyökerét. Ez a törvény beh bizonyítja, hogy a tőkés társadalomban nem az egyes munkás áll szemben az egyes tőkés-sel, hanem a burzsoázia mint osztály a maga egészében áll szemben az egész proletariátussal.

Ebből az a fontos következtetés ered, hogy a munkás csak akkor vetheti le magáról a tőkés jármát, ha az egész tőkésosztályt megdönti, ha megsemmisíti a tőkés rendszert. Ilyen mély forradalmi tartalma van a Marx által felfedezett átlagprofitráta-törvénynek.

A termelési ár kialakulása

Mint ahogy a tőkések nem abban az arányban jutnak az értéktöbblet-*hez*, ahogyan a vállalataikban keletkezik, hanem befektetett tőkéjük után átlagprofitot kapnak, úgy az áruk sem értékükön kelnek el, hanem az úgynevezett termelési áron.

A termelési ár két részből áll:

a) a tőkés termelési költségei ($c + v$),

b) átlagprofit.

A tőkés viszonyok között a termelési ár alkotja azt a középpontot, amely körül a piaci árak ingadoznak.

Amikor az egyszerű árugazdaság törvényei között tanulmányoztuk az értéktörvényt, arra a megállapításra jutottunk, hogy az érték az a középpont, amely körül az árak ingadoznak. Most pedig a kifejlett kapitalizmus viszonyait tanulmányozva, az derül ki, hogy az átlagprofit kialakulásával ez a középpont megváltozik és a piaci árak a termelési ár körül fognak ingadozni. A termelési ár pedig a legtöbb esetben nem azonos az értékkel. A magas szerves összetételű iparágakban a termelési ár magasabb, mint az érték, mivel a tőkések több értéktöbbletnek jutnak, mint amennyit az ezekben az iparágakban foglalkoztatott munkások előállítanak, az alacsony szerves összetételű iparágakban pedig alacsonyabb, mivel ezen iparágak tőkései nem jutnak hozzá az ezekben az üzemekben előállított összértéktöbbletnek. Csupán az átlagos szerves összetételű iparágakban esik egybe a két mennyiség.

A termelési ár nem más, mint az érték módosult alakja. A termelési ár ugyanazokból az alkotóelemekből áll, mint az érték. Az állandó tőke és a változó tőke megegyezik. A harmadik tényező, az átlagprofit összességében szintén ugyanaz a nagyság, mint az értéktöbbletmennyiség. A különbség csupán abban áll, hogy az értéktöbbletet újra elosztották a különböző szerves összetételű tőkékkel dolgozó tőkések egymás között tőkéjük arányában.

Mindez azt bizonyítja, hogy az érték és termelési ár között egyenes összefüggés áll fenn. Az átlagprofit és termelési ár fogalmát csak az értéktörvény alapján lehet megmagyarázni.

A profitráta csökkenő tendenciája*

Ennek a témának befejezéséül vizsgáljunk meg még egy kérdést: hogyan alakul az átlagprofitráta magassága a kapitalizmus fejlődése során. Tapasztalati tény, hogy a kapitalizmus fejlődése során a profitráta csökkenő tendenciát mutat. Ennek döntő oka, hogy a tőkés társadalom fejlődésével növekszik a tőke szerves összetétele. A tőkések a versenyharc következtében kénytelenek üzemeiket modernebb technikával felszerelni. Nagvobb mértékben alkalmaznak gépeket, mint régebben. Így tőkéjüknek viszonylag mind nagyobb részét fordítják az állandó tőke alkotórészeinek megvásárlására. Az állandó és változó tőkerészek közötti

* Irányzata.

arány eltolódik. A tőke szerves összetételének emelkedése pedig a profitráta süllyedését vonja maga után.

Ugyanakkor azonban meg kell állapítani, hogy vannak olyan tényezők is, amelyek a profitráta süllyedő tendenciájának ellenében hatnak.

A legfontosabb tényező a munkásosztály fokozott kizsákmányolása — a munkanap meghosszabbítása, a munka intenzitásának és termelékenységének emelkedése, asszonyoknak és gyermekeknek a termelésbe való bevonása, a munkabér leszorítása a munkaerő értéke alá. Mint már tanultuk: az értéktöbblet rátájának, a kizsákmányolás fokának az emelkedése a profitráta emelkedését eredményezi.

Az átlagprofitráta csökkenése ellen hat a termelési eszközök (gépek, nyersanyagok stb.) olcsóbbodása is. Az állandó tőke ugyan a tőke szerves összetételének növekedése folytán egyre nagyobb részt foglal el a tőkés termelésben, de ezzel egyidejűleg, mivel a munka termelékenysége emelkedik, az állandó tőke elemei olcsóbbá válnak.

Azonban ezek a tényezők csupán lassítják az átlagprofitráta süllyedését a kapitalizmus fejlődésével, de véglegesen meggátolni nem tudják.

Felmerülhet az a kérdés, vajjon az átlagprofitráta süllyedési irányzata azt jelenti-e, hogy évről évre csökken a tőkések haszna? Nem. Hiszen csupán a profitráta mutat süllyedő irányzatot, de a profit tömege nem. Ellenkezőleg! a profit tömege egyre inkább nő. Egyrészt mivel állandóan emelkedik az értéktöbbletráta és másrészt, mivel nő a változó tőke tömege is, függetlenül attól, hogy viszonylagosan az állandó tőkéhez viszonyítva csökken.

Például egy tőkés össz-tőkéje azelőtt $500 c + 500 v$ -ből állott, az értéktöbblet pedig 100%-os kizsákmányolás mellett szintén 500 volt. Ekkor a profitráta nagysága 50 százalék volt $\frac{500}{500 + 500}$

A későbbiek során új technikát alkalmaz a tőkés, fejleszti üzemét. Ekkor — tételezzük fel — tőkéje $1800 c + 640 v$ lesz, a kizsákmányolás foka pedig 150%-ra emelkedik. Ebben az esetben az értéktöbblet mennyisége 960, a profitráta pedig $\frac{960}{1800 + 640} = 40\%$. Tehát a profitráta 50%-ról 40%-ra csökkent és ugyanakkor egyidejűleg a profit összege 500-ról 960-ra emelkedett.

Igy a tőkést a profitráta süllyedéséért búsán kárpótolja a profit tömegének emelkedése.

II. KERESKEDELMI TŐKE ÉS KERESKEDELMI HASZON

Eddigi tanulmányaink során a tőkéről mint ipari tőkéről beszéltünk. Tőke és ipari tőke eddig számunkra azonos fogalmak

voltak. Az egyszerűség kedvéért ideiglenesen feltételeztük azt is, hogy az egész megtermelt értéktöbblet átlagprofit formájában az ipari tőkésnek kezebe kerül.

Azonban a valóságban a tőkének az ipari tőkén kívül más fajtái is vannak. Mégpedig a kereskedelmi tőke és a pénztőke. Az ipari, kereskedelmi és pénztőkésnek közös forrása a bér munkások által megtermelt értéktöbblet.

A kereskedelmi tőke a kapitalizmus előtt

A kereskedelmi tőke a tőke egyik önálló fajtája. Feladata az áruk forgalmi folyamatának, adás-vételének lebonyolítása. A kereskedő pénzért (P) árut vásárol (Á) és az pénzért (P') az előlegezett tőkénél magasabb összegért adja el. A kereskedelmi tőke mozgási formája — $P - \bar{A} - P'$ — vásárolni, hogy eladni lehessen (mégpedig drágábban eladni).

Honnan származott a kereskedelmi tőkés haszna a kapitalizmus előtti társadalmi formákban?

A kereskedő haszna mindenekelőtt a parasztok, kisiparosok kizsákmányolásából eredt, akiktől olcsón vásárolt és akiknek drágán adott el. Tehát becsapta őket az egyenlőtlen cserével. Ehhez hozzájárult még a kistermelők uzsora révén való kiszípolozása. Minthogy a pénztőke a kereskedők kezében összpontosult, módjukban állt magas uzsorakamatra pénzt kölcsönözni.

Ezenkívül haszonra tettek szert a kereskedők a rabszolgáltatók, illetve hűbérurak rovására. Így a kereskedelmi tőkés megszerezte az akkori uralkodó osztályok által kisaiátított termék-többlet egy részét. Mindez végső fokon nyilvánvalóan a rabszolgák és jobbágyok fokozottabb kizsákmányolását eredményezte.

A kereskedelmi tőke működése a kapitalizmus előtt minde-nütt a csalás, becsapás rendszerét jelentette, amely gyakran nyílt rablással, kalózkodással járt együtt.

A kereskedelmi tőke a kapitalizmusban. A kereskedelmi haszon mint az értéktöbblet egy része

A kapitalista fejlődés kezdetén az ipari tőkés még maga foglalkozik áruai értékesítésével. A kézművesekből lett ipari tőkésnek rendszerint maguk adták el a vásárokon áruikat. A kereskedőkből lett ipari tőkésnél szintén ez volt a helyzet. Sőt az első időben még a kereskedelem volt fontosabb számukra. A fejlődés azonban külön ipari és külön kereskedelmi tőke kialakulásához vezetett.

A kereskedelmi tőke lényege egyrészt abban áll, hogy az ipari tőkétől elkülönülve, a forgalom területén működik; másrészt —

és ez igen fontos — *a kereskedelmi tőkés pénzt előlegez.* Ha nem volna tőkéje, akkor kereskedelmi utazó lenne, nem tőkés, hanem alkalmazott.

A következő kérdés, amit alaposan meg kell vizsgálnunk: *honnan ered a kereskedelmi tőkés haszna a tőkés társadalomban?* Mindjárt le kell szögezni, hogy magából a forgalomból nem eredhet, hiszen az áruk vétele és eladása sem értéket, sem értéktöbbletet nem alkot. Az áruk vételével és eladásával az értékek egy szemernyi sem gyarapodnak.

Tehát, ha a kereskedelmi tőkés haszna nem a forgalomból származik, akkor csak a termelésből eredhet. *A kereskedelmi haszon az ipari tőkések gyáraiban előállított értéktöbblet egy része.* Ez annyit jelent, hogy a termelés során előállított értéktöbbleten az ipari tőkések és a kereskedelmi tőkések osztozkodnak. Ez úgy történik, hogy az ipari tőkés érteken alul adja el áruját a kereskedőnek. Mennyivel adja érteken alul, mennyi értéktöbbletet enged át az ipari tőkés a kereskedelmi tőkésnek? Általában annyit — és ez az ipari és kereskedelmi tőkések versenyharcától függ — *hogy a kereskedelmi tőkés is megkapja előlegezett tőkéje után az átlagprofitot.* Abban az esetben, ha a kereskedelmi tőkések nem kapják meg az átlagprofitot, átmennek az ipar területére, tőkéjüket az iparba fektetnék. Viszont, ha a kereskedelmi tőkések haszna lenne magasabb, akkor az ipari tőkék egy része áramlana át a kereskedelembe.

Vizsgáljuk meg számokkal egy példán keresztül, hogyan részesül a kereskedelmi tőkés a profitból

Tételezzük fel, hogy a társadalom egész ipari tőkéje $720\text{ c} + 180\text{ v}$ -ből áll, az értéktöbbletráta pedig 100%-kal egyenlő. Tegyük fel továbbá, hogy az egész állandó tőke értéke egy év alatt teljesen átmegy az új termékekbe. Ebben az esetben az egész termék értéke:

$$720\text{ c} + 180\text{ v} + 180\text{ m} = 1080\text{ lesz; a profitráta pedig } \frac{180}{900} = 20\%.$$

Az áruk értékesítéséhez azonban még egy 100-as nagyságú kereskedelmi tőke is szükséges, amelynek segítségével a kereskedők — többször megtorgatva tőkéjüket — megvásárolják az ipari tőkésektől az árukat. Ebben az esetben az össztársadalmi tőke 1000-et ($900 + 100$) tesz ki. Az imént szó volt arról, hogy a kereskedelmi tőkések is átlagprofitot kapnak, így hát az értéktöbbletet az ipari és kereskedelmi tőkéhez együttesen kell arányítani. Ebben az esetben az átlagprofitráta nem 20%, hanem:

$$p' = \frac{180}{1000} = 18\% \text{ lesz.}$$

Az ipari tőkések áruikat ipari termelési áron, de értéken alul fogják eladni a kereskedelmi tőkéseknek. Példánk szerint:

$$720 c + 180 v + 162 p = 1062.$$

A kereskedők pedig az árukat a fogyasztóknak értéken (az értékkel egybeeső társadalmi termelési áron) adják el, vagyis:

$$720 c + 180 v + 162 p + 18 h = 1080,$$

ahol p = ipari profit, h = kereskedelmi haszon.

Az egész értéktöbblet 162 ipari profitra és 18 kereskedelmi haszonra oszlott szét. Ily módon a kereskedelmi tőke megjelenésével az áru értéke a következő részekből áll: állandó és változó tőke (termelési költség) + ipari profit + kereskedelmi haszon.

Vonjuk le ebből a következőket:

1. *A kereskedelmi tőkés haszna nem a forgalomból, hanem a termelésből származik.*

2. *A kereskedelmi tőkés tőkéje arányában átlagprofitot kap, és így részt vesz az átlagprofitráta kialakításában.*

Ezek után felmerülhet a kérdés, miért engedik át az ipari tőkések a kereskedelmi tőkések számára az értéktöbblet egy részét? Miért nem marad az ipari tőkés továbbra is saját áruinak kereskedője és miért nem tartja meg az egész értéktöbbletet magának?

Mindenekelőtt azért, mert ha az ipari tőkések maguk foglalkoznának a termelt áruk eladásával, akkor mindegyiknek külön-külön fenn kellene tartania egy forgalmi apparátust. Egy-egy kereskedő azonban sok ipari tőkés áruját értékesíti és így viszonylag kisebb kiegészítő tőkére, kevesebb épületre, berendezésre, munkaerőre, vagyis összességében kisebb tőkére van szüksége a forgalom lebonyolításához. Ezenkívül a kereskedelmi tőkés, aki az áruk eladására specializálta magát, ebben nagy jártasságra tesz szert, jobban ismeri a piacokat, az áralkulási és eladási lehetőséget és így gyorsabban adja el az árukat. Ezzel meggyorsul a tőke körforgása és emelkedik a profitráta. Tehát a kereskedelmi tőke, bár sem értéket, sem értéktöbbletet nem alkot, azonban azáltal hogy megrövidíti a forgalmi időt és lehetővé teszi, hogy kisebb tőkét kelljen befektetni az áruforgalom lebonyolításába közvetett módon elősegíti az ipari tőke által előállított értéktöbblet növekedését.

A kereskedelemben foglalkoztatott munkások és alkalmazottak közsákmányolása

A kereskedelmi munkások és kereskedelmi alkalmazottak sajátos, a forgalom területén végzett munkájukkal — az áruk

adás-vételével — nem termelnek sem értéket, sem értéktöbbletet, de a tőke (kereskedelmi tőke) őket is kizsákmányolja. Miért? A kereskedelmi alkalmazottak is proletárok, akik munkaerejükön kívül semmi egyébbel nem rendelkeznek, így munkaerejük eladásából élnek. *Munkaerejük értékét épúgy, mint az ipari munkásokét, az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg.* A kereskedelmi munkások is tovább tudnak dolgozni — és dolgoznak is — mint a munkaerejük újratermeléséhez szükséges munkaidő.

Így megállapíthatjuk, hogy a kereskedelmi munkások is kizsákmányoltak, akár csak az ipari proletariátus. A különbség csupán az, hogy míg az ipari proletariátust az ipari tőkés a termelés területén, a termelt értéktöbblet kisajátításával zsákmányolja ki, addig a kereskedelmi munkást a kereskedelmi tőkés a forgalom területén zsákmányolja ki azzal, hogy a szükséges munkaidőn túl dolgoztatja.

A kereskedelmi munkások valamikor a bérmunkások jobban fizetett rétegéhez tartoztak. A kapitalizmus fejlődésével azonban helyzetük fokozatosan romlott. A kereskedelmi üzemen belül is létrejött a specializálódás, ami szükségtelenné teszi a kereskedelmi alkalmazottak sokirányú szakképzettségét. Így ezeknek az egyszerűbb munkáknak elvégzésére mind nagyobb mértékben alkalmazhattak alacsonyabb bérért betanított munkásokat a kereskedelmi tőkésék. Ezzel együtt nőtt a kereskedelmi alkalmazottak száma. A kereskedelmi alkalmazottaknál is kialakult a tartaléksereg. Így a kereskedelmi tőkéséknek ez úton is lehetőségük nyílt a munkabér leszállítására. *A kereskedelmi munkások és alkalmazottak a bérmunkások egyik legrosszabbul kereső rétegévé váltak.* Eközben a kereskedelmi tőkésék profitja hatalmasan megnőtt, pl. az USA-ban 1909—27-ig a kereskedelemről nyert profit 2188 millió dollárra emelkedett.

A kistermelők és fogyasztók kizsákmányolása a kereskedelmi tőke által

A kereskedelmi tőke nemcsak a kereskedelmi alkalmazottakat zsákmányolja ki, hanem különböző formában a kisárutermelőket és fogyasztókat is.

1. Közvetlenül kizsákmányolja a kisárutermelőket a megrendelésre való dolgoztatás rendszerével. Ezek a kisárutermelők (varrónők, szőnyegszövőők, csipkekészítők stb.) a maguk műhelyében dolgoznak, de kizárólag egy-egy kereskedő vagy áruház részére, így azoktól teljes függőségbe kerülnek. Ezt a helyzetet használják ki a kereskedők, amikor a maguk számára kedvező feltételeket diktálnak nekik.

2. Kizsákmányolják a kisárutermelőket azzal, hogy *árúikat rendkívül olcsón vásárolják meg tőlük.* (Gondoljunk csak a Horthy-rendszer gabona-, borfelvásárlására stb.) A kistermelő reszesedése árujának kiskereskedelmi árában mindinkább csökken, a közvetítő tőkések haszna pedig nő. Így pl. 1929-ben Amerikában a városi fogyasztók élelmiszervásárlására fordított minden dollárból csak 47 cent jutott a kistermelőnek (a farmernek) és 1938-ban már csak 40 cent.

3. *A kisárutermelőt mint vevőt is kizsákmányolják.* A kisárutermelő, mivel kevés a pénze, kénytelen a számára szükséges munkaeszközöket és nyersanyagot a magasabb kicsinybeni eladási áron beszerezni.

4. *A kereskedelmi tőkések kiszípolozza a lakosság proletár és félproletár tömegeit is.* Résztint kihasználja, hogy sok esetben nincs a környéken hasonló bolt, résztint pedig, hogy a nyomorgó tömegek rá vannak utalva az általa nyújtott hitelre. Így drágán rossz minőségű, nem egyszer hamisított árut ad hitelbe a dolgozóknak.

A kereskedelmi tőke szerepe a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződésében

Az eddigiek során már megállapítottuk, hogy a kereskedelmi tőke azzal, hogy az ipari tőkétől elkülönülve lebonyolítja az áruk hatalmas tömegének forgalmát, elősegíti az ipari tőke újratermelési folyamatának meggyorsulását. Egyúttal azonban ki is élezi a kapitalizmus ellentmondásait. Azzal, hogy a kereskedelmi tőke a forgalom területén önállósul, lehetővé válik, hogy bizonyos mértékig függetlenítsdjk az ipari termeléstől. A kereskedelmi tőke spekulációs tevékenységével feleslegesen nagy árumennyiséget halmoz fel. Növekszik a közvetítők száma, az út a termelőtől a fogyasztóig mind hosszabbá válik. Így a kereskedelmi tőke látszólagos keresletet hoz létre, ami arra sarkalja a tőkéseket, hogy még jobban kiszélesítsék a termelést. Ennek következtében aztán még inkább elmélyül a termelés és fogyasztás közötti ellentmondás.

Összefoglalva — *a kereskedelmi tőke, amely működésével elősegíti az újratermelési folyamat meggyorsulását és kiszélesülését, ugyanakkor ezzel a tevékenységével hozzájárul a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződéséhez.*

12. KÖLCSÖNTŐKE ÉS HITEL

Azt a tőkét, amely tulajdonosa bizonyos időre kamat ellenében kölcsön ad, kölcsöntőkének nevezzük. A kölcsöntőkés a határidő letelte után a kölcsönadott pénzösszeznél többet kap vissza.

Ez a többletpénzösszeg a kamat. A kölcsöntőke a kapitalizmus előtti osztálytársadalmakban is megvolt éppen úgy, mint a kereskedelmi tőke. A kölcsöntőke őseit uzoratókének nevezzük (Megjegyezzük: az uzoratóke megtalálható az imperializmus időkában is, elsősorban a gyarmati és félgymati országokban.)

A kölcsöntőke a kapitalizmus előtt

Az uzoratóke megjelenésének előfeltétele a termékek egy részének áruvá válása, valamint a pénz különböző funkcióinak kialakulása. Az uzoratóke a kapitalizmus előtti kereskedelmi tőkének édestestvére. Miért? A pénzügyeletek fejlődésével létrejön egy különleges tőkefajta — a pénzzel kereskedő tőke — amely a pénzzel kapcsolatos technikai műveletek lebonyolítására (pénzváltás, a pénz megőrzése, kifizetése stb.) specializálja magát. A pénzzel kereskedő tőkének ezekből a pusztán technikai műveleteiből fejlődik ki a pénzkölcsönzés. A pénzzel kereskedő tőke uzoratókévé válik.

Kik kölcsönöztek pénzt az uzorástól? Kétségkívül vettek fel kölcsönt a kereskedők is, de nem ez volt a jellegzetes. Az uzoratókés mindenekelőtt az előkelő pazarlóknak (rabszolgatartó, hűbérúr) és a kistermelőknek nyújtott kölcsönt.

Miért volt szükségük pénzre a rabszolgatartóknak és a hűbéruraknak? Ezeknél az előkelő pazarlóknál a luxus térhódítása, karöltve a pénzgazdálkodás fejlődésével egyre nagyobb pénzügyi szükségletet idézett elő. Így fokozatosan az uzoratókés kezei közé kerültek. Természetesen a rabszolgatartók és hűbérurak által fizetett kamat nem volt más, mint a rabszolgáktól és jobbágyoktól kisajátított többlettermék egy része.

A pénzgazdálkodás fejlődésével mindinkább az uzoratóke karmai közé kerültek a kistermelők, elsősorban a jobbágyok. A kisáru-termelők helyzete rendkívül bizonytalan alapon nyugszik. Gazdaságilag gyengék, valamilyen szerencsétlenség, rossz termés elegendő ahhoz, hogy tönkretegye őket. Továbbá az áru-termelés fejlődése rétegezi a kisáru-termelőket, és nagyobb részüket nyomorba süllyeszti. Így ezek az állandó bizonytalanságban élő, a lesüllyedéstől fenyegetett nyomorgó kisáru-termelők nagy kizsákmányolási lehetőséget nyújtottak az uzoratókés számára.

Az uzoratóke jellegzetessége a kamatláb rendkívüli magassága. A kapitalizmus előtti társadalmi formákban, a hűbéri és rabszolgatartó társadalomban az uzorás úgyszólván a pénz monopolista birtokosa, és így a kamat nagyságát szinte semmi nem korlátozza. Marx ezzel a kérdéssel kapcsolatban írja, hogy Nagy Károly idején a 100%-on, aluli kamat nem is számított uzorának és hogy pl. a XIV. században egy, a Bódeni-tó mellett lévő város polgárai 216%-os kamatot szedtek. Természetesen az ilyen

magas kamat azt jelentette, hogy az uzsorások a kisárutermelőnek nemcsak a többtermékét sajátították ki, hanem a kölcsönvevők szükséges munkájának egy részét is, és végül azokat a kisárutermelőket, akiket hitellel magukhoz láncoltak, megfosztották minden tulajdonuktól.

A kölcsöntőke a kapitalizmusban

Eddig a kölcsöntőke kapitalizmus előtti formájának, az uzoratókének a sajátosságaival foglalkoztunk. Mennyiben különböznek ezektől a sajátosságoktól a kapitalizmus kölcsöntőkéjének jellegzetes vonásai?

Először különböznek a kölcsönvevők személyében, akik más társadalmi osztály tagjai. A kölcsönvevők a hűbéri és rabszolgatartó társadalmakban az előkelő pazarlók vagy a kisárutermelők. A kapitalista társadalomban a működő tőkések, az ipari, a kereskedelmi, a mezőgazdasági tőkések.

Ebből következik a második, döntő különbség, az, hogy a kapitalizmusban sokkal *alacsonyabb a kamatláb*, mint az a megelőző két társadalomban volt. A rabszolgatartónak, a hűbéruraknak a pénz a luxuséletmód folytatásához kellett, a kistermelőknek azért volt szükségük pénzre, hogy életüket fenntartsák. A *működő tőkés viszont azért vesz fel kölcsönt, hogy profitot kapjon, és profitjának, az átlagprofitnak csak egy részét hajlandó átengedni a kölcsöntőkésnek, kamat formájában.*

A kamatláb viszonylagos alacsonyysága mindamellett csak puszta vágya maradt volna a működő tőkéseknek, ha nem sikerült volna megtörni az uzoratókések monopolhelyzetét. Ezt a folyamatot magának a kapitalizmusnak fejlődése végezte el. Hogyan ment végbe ez a folyamat?

A tőkés újratermelés során az ipari tőke egy része pénztőke formájában szabaddá válik.

A munkaeszközök értéke ugyanis csak részletenként, fokozatosan megy át az új termékbe, és így értéke csak hosszabb idő alatt térül meg. A munkaeszközök felújítására szánt pénzüsszegeket fel kell halmozni mindaddig, amíg ez a pénz olyan nagyságú összeget nem ér el, hogy az elhasznált álló tőke egyes részeit vagy egészét fel lehet belőle újítani.

Bizonyos ideig pénztőke formájában kell maradnia az érték-többség azon részének is, amelyet felhalmozásra szántak; vagyis el kell érnie egy bizonyos minimális nagyságot ahhoz, hogy termelőtőkeként lehessen befektetni.

Ezenkívül általában a forgótőke egy része is időlegesen szabaddá válik. Pl. az áru eladása után befolyó pénzzel nem vásárolnak azonnal nyersanyagot, a munkabéreket is csak hetente vagy havonta folyósítják stb. Különösen az idényiparoknál az a hely-

zet, hogy a forgótőke pénz alakjában hosszú időn keresztül marad szabad.

Így magának a tőkés újratermelésnek során jönnek létre az *ideiglenesen szabad pénztőkék*, amelyek tulajdonosaik (akiknél parlagon hever) kölcsön adhatnak és természetesen kamat fejében kölcsön is adnak azoknak a működő tőkéseknek (ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági tőkéseknek), akiknek erre szükségük van. Tehát a tőkés termelés alapján kialakuló hitelrendszer az, amely alapvetően megtöri az uzsoratóke monopóliumát. A kölcsöntőke most is kölcsöntőke, de *származását és rendeltetését* tekintve egészen más, mint rabszolgatartó és hűbéri társadalmakban volt.

Amint már az előbb említettük, *a működő tőkés azért vesz fel kölcsönt, hogy a kölcsönzött pénz segítségével profithoz jusson. A pénznek, mint tőkének használati értéke a kölcsönvevő tőkés számára abban áll, hogy segítségével profitra tud szert tenni. A kölcsöntőke használatáért fizetett díj a kamat.*

A kamat

A kölcsöntőke mozgása $P - P + p$. Vagyis a kölcsöntőkés pénzt kölcsönöz és több pénzt, a kamattal több pénzt kap vissza.

Honnan származik a kamat? Az nyilvánvaló, hogy maga a pénz nem fiadzik pénzt. Ha így állna a helyzet — és a tőkések „tudós” lakájai ezt szeretnék elhívetni — akkor a pénztőkésnek nem lenne más dolga, minthogy időnként megnézné a szekrénybe rakott pénzét és örömmel tapasztálná, hogy az megszorodott. Persze, a helyzet egészen más. A kölcsöntőkés haszna épúgy, mint a kereskedőé és ipari tőkésé, a termelésben a bérmunkások által előállított értéktöbbletnek egy része. Tehát a $P - P + p$ a kölcsönügylet képlete, vagyis, hogy pénzt adnak oda és több pénzt kapnak vissza, elrejti a termelő folyamatot, annak az értéktöbbletnek a termelési folyamatát, amelyből a kölcsöntőkés kamata ered. Ez a tény (mármint az, hogy a pénz kikölcsönzése és visszadása között meghúzódik a termelő folyamat) a felületes szemlélő számára rejtve marad. A látszat az, hogy a pénz pénzt fiadzik. Éppen ezért *a kölcsöntőke a tőke leginkább elleplezett alakja*, mert a mögötte meghúzódó emberi viszonyokat, a tőkés termelési viszonyokat eltakarja.

Mitől függ a kamat nagysága? Az előbb már megállapítottuk, hogy a kamat az átlagprofit egy része. Kérdés azonban, hogy mekkora része?

Nyilvánvaló, hogy a kamatlábnak általában alacsonyabbnak *kell lennie* az átlagprofitrátánál, hiszen, ha az átlagprofitrátánál magasabb lenne, akkor az ipari vagy kereskedelmi tőkéseknek

nem lenne hasznuk. Másrészt a kamatlábnak nullánál magasabbnak kell lennie, mert ingyen egyetlen tőkés sem ad kölcsönt. A kamatláb tehát két határ közt mozog: kisebb mint az átlagprofitráta, és magasabb a nullánál. Mi határozza meg ezen belül a kamatláb magasságát? *A kamatláb nagysága az átlagprofitrátán belül kizárólag a kereslettől és kínálattól, vagyis a pénztőkék keresletétől és kínálatától függ.*

A banktőke és bankprofit

A tőkéstársadalomban az ideiglenesen felhasználatlan pénztőkék összegyűjtését és kikölcsönzését a bankok végzik el. A bankár nem egyszerűen kölcsöntőkés abban az értelemben, hogy a saját szabad tőkéjét adja kölcsön (bár a banknak kell, hogy saját tőkéje is legyen). A bankár szerepe abban áll — és ez a bankügy lényege — hogy *összpontosítja a kölcsönadókat és kölcsönvevőket*, és közvetít közöttük. Tehát közvetít — természetesen megfelelő haszon ellenében — azok között, akiknek szabad pénztőkéjük van és azok között, akiknek pénztőkére van szükségük.

Milyen nagy a bankár haszna? Az előző fejezetben leszögeztük, hogy a kamatláb az átlagprofitnak csak egy része. Most felmerül a kérdés — kevesebb-e a bankár jövedelme saját tőkéje után, mint az átlagprofit? Nem. Mégpedig azért nem, mert a bankár nemcsak saját, hanem idegen tőkével is dolgozik. Így saját tőkéje után megkapja a szokásos kamatot, és — ami ennél lényegesebb — a saját tőkéjénél többszörösen nagyobb idegen tőke után megkapja azt a kamatkülönbözetet, amely a kölcsönadói és a kölcsönvevői kamatláb között fennáll. Ez pedig együttvéve nemcsak, hogy eléri az átlagprofitot, hanem általában a monopolkapitalizmus korában rendszeresen meg is haladja. Például tételezzük fel, hogy Amerikában az évi átlagprofitráta 20%; továbbá, hogy a bankár a betett pénzösszeg után évi 3%-ot fizet, és a kölcsönadott pénz után 6%-ot kap. Ha a bankár 100 000 dollár saját és 600 000 dollár idegen tőke felett rendelkezik, akkor saját 100 000 dollár tőkéje után évi 6000 dollár kamatot kap, míg az idegen tőke után a kamatkülönbözet (600 000 dollár 3%-a) 18 000 dollár. Így a bankár évi haszna 24 000 dollár, ami évi 24%-os haszonnak felel meg.

Részvénytársaságok

A kölcsöntőke és hitel egyes kérdéseinek vizsgálatánál beszélnünk kell a részvénytársaságokról. A részvénytársaságok a tőkés vállalatok új formáját jelentik. A XIX. század második felében szaporodtak el, és indultak komoly fejlődésnek. Ennek az oka, hogy nő a tőke szerves összetétele, és egy-egy vállalat

létrehozásához olyan hatalmas tőkére van szükség, amit külön-külön egy-egy tőkés nem tud összehozni, mert rendszerint túlhaladja pénzügyi erejét. Így például a múlt században lehetetlen lett volna a vasutak építése, ha nem jött volna létre a vállalatok részvénytársasági formája, vagyis, ha nem lett volna meg annak a lehetősége, hogy széles körben bevonjanak olyan tőkéket, amelyek nagyszámú tőkés birtokában vannak. Ezért a vállalatok alapításához szükséges tőkét (alaptőkét) részvények kibocsátásával szerzik meg. Ezeket a részvényeket mindenekelőtt tőkések vásárolják meg, és így sok tőkés egyesül egy vállalatban.

A részvény értékpapír, amely tulajdonosának jogot ad a vállalatból eredő jövedelemre, úgynevezett *osztalékra*. A részvényes azonban csak jogilag társtulajdonosa a vállalatnak, gyakorlatilag nem az. Pl. befektetett tőkéjét csak úgy vonhatja ki, hogy részvényt a piacon, az értéktőzsdén eladja. Továbbá: elvileg a részvénytársaságot irányító legfelsőbb szerv a részvényesek közgyűlése, de gyakorlatilag az a helyzet, hogy a kisérszvényesek számára ez a jog csak formális, mert a tulajdonképpeni irányító a kevés számú nagytőkés, akiknek birtokában van az értékpapírok jelentős többsége.

Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a részvénytársasági formát a tőkések arra használják fel, hogy segítségével a kezükbe kaparintsák a kistőkések, a középrélegek, sőt esetleg a jobban fizetett munkások megtakarított pénzét. Hogyan?

A gyakorlatban a részvénytársaságok fölötti uralomhoz, a rt. ügyeinek irányításához elégséges a részvények 30—40, sőt gyakran ennél sokkal kevesebb százaléka. Ennek oka az, hogy általában a részvények nagy tömege sok kis részvényes között oszlik meg, akik közül sokan el sem mennek a részvénytársaság közgyűlésére, és akik általában nem képesek egységesen fellépni. Ilyen körülmények között elegendő, hogy a vezető fináncitőkés csoport a részvények néhány százalékának legyen birtokában, mert így is úgy érvényesítheti a maga érdekeit a részvénytársaságon belül, ahogy az neki a legjobban megfelel.

A kisérszvényesek kijátszásának másik módja — és ezenkívül még más módokat is meg lehet említeni — hogy a nagyrészvényesek önmagukat választják be a részvénytársaságok igazgatóságába és mint igazgatósági tagok, anélkül, hogy bármit is csinálnának, hatalmas összegeket vágnak zsebre. Ezzel természetesen a kiosztásra kerülő osztalékot csökkentik.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kereskedelmi tőkésök és a bankárok, mint a tőkéseknek az ipari tőkétől elkülönült csoportjai részt kapnak a proletariátus által megtermelt értéktöbbletből. Hasznuk a munkásosztály kizsákmányolásából származik. Ha vannak is ellentétek a tőkések különböző csoportjai között,

ezek csak arra vonatkoznak, hogy melyiküknek jusson a nagyobb rész. De *minden ellentét megszűnik köztük, ha a proletariátus kizsákmányolásáról van szó.* A proletariátus ezért nemcsak az ipari tőkések ellen harcol, hanem a tőkések minden fajtája, az egész tőkésosztály ellen, a kapitalizmus megdöntéséért.

13. A FÖLDJÁRADÉK ÉS A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE A MEZŐGAZDASÁGBAN

A tőkés mezőgazdaság kialakulása

Az előző fejezetekben megismerkedtünk azzal, hogy a munkásosztály által termelt értéktöbblet hogyan oszlik meg a gyárosok, kereskedők és a bankárok között. A kapitalizmusban azonban a kizsákmányolók e csoportjain kívül vannak még más kizsákmányolók is. Itt van a mezőgazdasági tőkések csoportja és a földbirtokosok osztálya. A földbirtokosok és a mezőgazdasági tőkések kizsákmányolók, és ezért jövedelmük nem származhat másból, mint a munkások által megtermelt értéktöbbletből.

A földbirtokosok osztálya a feudalizmusban jött létre. A feudális társadalom egyik alapvető osztályát a hűbérurak alkották. A másik alapvető osztály a jobbágyosság volt. A föld, a mezőgazdaság fő termelési eszköze a hűbérúr tulajdonában volt, a jobbágy-paraszt pedig a föld tartozéka. A földbirtokosok osztálya a kapitalizmusban is megmaradt, és a föld most is az ő kezükben van, csak most már nem hűbéri tulajdonban, hanem kapitalista tulajdonban.

Mivel a föld a kapitalizmusban a földbirtokos kezében van, a tőkések csak úgy tudják tőkéjüket a mezőgazdasági termelésbe fektetni, ha földet *bérelnek* a földbirtokosoktól.

A tőkés mezőgazdaságnak tehát három főszereplője van (szemben az iparral, ahol csak kettő: a tőkés és a munkás):

a) *A földbirtokos*, akinek tulajdonában van a föld, és azt bérbe adja. Az általa beszedett bérleti díj a földjáradék.

b) *A mezőgazdasági tőkés*, vagyis a bérlő, aki tőkéjét mezőgazdasági termelésbe fekteti be, és a bérelt földet bér munkásokkal művelteti meg.

c) *A mezőgazdasági bér munkás*, a közvetlen és tényleges földművelő, aki a földet megmunkálja, és akit a mezőgazdasági tőkés és földbirtokos kizsákmányol.

Természetesen az is előfordul, hogy a földtulajdonos és a mezőgazdasági tőkés egy személy. Ha a földbirtokos maga folytat *tőkés gazdálkodást* a földjén, ezáltal tőkéssé is válik, mint ahogy földbirtokossá is válik az a tőkés, aki földet vásárol, és azt bér-

munkásokkal művelteti. Ez esetben egy személy teszi zsebre mind a kétfajta jövedelmet, vagyis a profitot és a földjáradékot, de ez nem változtat azon, hogy a két jövedelem között különbség van.

Mivel a kapitalizmusban a földjáradékot a tőkés-bérlő fizeti a földbirtokosnak, így a bérlőnek a maga átlagprofitján felül — amiről természetesen nem hajlandó lemondani — még valami értéktöbbletre kell szert tennie, mert másképp nem tudna miből fizetni földjáradékot. Hogyan jön létre a tőkés-bérlő értéktöbblet feleslege, hogyan kerül ez a felesleg a földbirtokosok zsebébe, és milyen szerepet játszik a kapitalista mezőgazdaság fejlődésében? Ezekre a kérdésekre a feleletet Marx *különbözeti és abszolút földjáradékról* szóló elméletében találjuk meg.

Különbözeti földjáradék

A tőkésipar termelési viszonyainak tanulmányozásánál azt láttuk, hogy *valamely iparágban a termékek társadalmi termelési árát* — ami körül a termékek piaci árai ingadoznak — *az átlagos termelési feltételekkel dolgozó üzemek szabják meg.*

Ha valamely ipari üzemnek sikerül ugyanazon iparág más üzeméhez viszonyítva jobb termelési eszközöket alkalmazni és azzal a munka termelőerejét növelni, úgy az a tőkés üzem *külön értéktöbblet*hez jut. Az iparban azonban ilyen helyzet nem tarthat soká, mivel a verseny folytán hasonló termelékenységgű új vállalatokat alapítanak, és így idővel a munka termelőereje kiegyenlítődik, és a külön értéktöbblet eltűnik.

A mezőgazdaságban másképp áll a dolog. Itt *a földek különböző minőségűek, és a különböző minőségű földek mennyiségileg korlátozottak.* A korlátozott mennyiségű földet pedig elfoglalták a mezőgazdasági üzemek, vagyis nem lehet tetszés szerint új üzemeket alapítani. A korlátozott mennyiségű földön a már gazdálkodó üzemek bizonyos monopóliumra tettek szert és pedig *a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliumára.* Miután minden föld el van foglalva, a jobb földet bérlők olyan kedvezőbb termelési feltételekkel rendelkeznek, amilyenek a rosszabb földet bérlők számára nincsenek meg.

Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termékek olyan piaci ára alakul ki, amelyet nem az átlagos, hanem a szükségletek kielégítésére még művelés alatt álló legrosszabb földeken termelt termékek termelési ára határoz meg. Ugyanis, ha azok a tőkések, akik a legrosszabb földekbe fektették be tőkéjüket, nem kapnák meg befektetett tőkéjükre az átlagprofitot, abbahagynák a termelést. A rosszabb földek művelésének abbahagyásával azonban a mezőgazdasági termékek, például a gabona kínálata a kereslet alá csökken, s ennek következtében az árak felemelkednek úgy, hogy a rosszabb földek ismét művelés alá kerülhetnek.

Mivel pedig a rosszabb földön termelt, tehát a drágábban termelő bérlő gabonája is szükséges még a kereslet kielégítésére, ez a drágábban termelt gabona határozza meg a gabona piaci árát.

A mezőgazdaságban tehát a termékek piaci árát nem az állag, a közepes termelési feltételekkel dolgozó üzemek termelési ára, hanem a legrosszabb, még művelés alatt álló földön termelt termékek termelési ára határozza meg. Ez azt jelenti, hogy mindazon tőkés-bérlőknek a munkásai, akik ennél jobb földön dolgoznak, külön értéktöbbletet termelnek. És ezek a külön értéktöbbletek viszonylag tartósak (szemben az iparral, ahol csak időlegek), mert a föld minőségét nem könnyű megváltoztatni.

A külön értéktöbbletet azonban nem a tőkés-bérlő, hanem a földbirtokos teszi zsebre. A földbirtokos jól ismeri földjének minőségét, és mennél jobb minőségű a föld, annál nagyobb bérleti díjat követel a föld használatáért, úgy, hogy a tőkés-bérlőnek csak az átlagprofitot hagyja meg. A bérlő kénytelen ezt a bérleti díjat megfizetni, különben a verseny következtében akad egy másik bérlő, aki a kívánt díjat megfizeti.

Így áll elő a különböző minőségű földeken a különbözeti földjáraadék, amely a földbirtokosok zsebébe vándorol. A földjáraadék természetesen nem a föld külön ajándéka — mint ahogy azt a nagybirtokosok és tőkések közgazdászai állították — hanem a mezőgazdasági bér munkások munkája nyomán áll elő, akik a földet megművelik. Nem a föld adja a járaadékot, hanem a munka. A különbözeti földjáraadék forrása tehát a jobb minőségű földeken termelt külön értéktöbblet. A különbözeti földjáraadék oka viszont a földnek — mint a gazdálkodás tárgyának — tőkés monopóliuma. Lenin szavai szerint a különbözeti földjáraadék a kapitalizmusban „... a föld korlátozott voltának és tőkés gazdaságok által való elfoglaltságának eredménye, függetlenül attól, létezik-e földmagántulajdon és milyen a földművelés formája”.

De milyen minőségi különbségek vannak a földek között, melyek alapján a különbözeti földjáraadék kialakul? Számításba jön itt:

1. az egyes földek termelékenységé közt mutatókozó különbség;
2. az egyes földek piachoz viszonyított fekvése közti különbség, hogy közel vagy távol van-e a piachoz, a városhoz.

Nézzük meg egy számszerű példán, hogyan alakul ki a különbözeti földjáraadék. Vegyük például három különböző termelékenységű földnek egy-egy holdját, és tegyük fel, hogy mindegyik hold megművelésére 300—300 pengő tőkét fektetnek be. E tőkebefektetések eredményeként terem:

- A) földön 10 q búza holdanként,
- B) földön 8 q búza holdanként,
- C) földön 6 q búza holdanként.

Tételezzük fel, hogy az átlagprofitráta 20%. Ilyen feltételek mellett mennyi lesz 1 q búza termelési ára? A termelési árat a termelési költségek, plusz az átlagprofit határozzák meg. A termelési ár különbözni fog aszerint, hogy azt az 1 q búzát melyik földön termelték. A legjobb minőségű A) földön termelt 1 q termelési ára alacsonyabb lesz, hiszen kisebb költséggel termelték, mint a C) földön termelt 1 q búzáé. Ezt a tényt mutatja az alábbi táblázat:

Termelt búzamennyiség	Összes termelési költség	Átlagprofit	Össz. búza-mennyiség term. ára	1 q búza termelési ára
A) föld 10 q	300,— P	60,— P	360,— P	36,— P
B) föld 8 α	300,— α	60,— α	360,— α	45,— α
C) föld 6 α	300,— α	60,— α	360,— α	60,— α

E különböző egyéni termelési árak közül a legrosszabb földön termelt búza termelési ára határozza meg a piaci árat. Egy mázsa búza piaci ára tehát 60,— pengő lesz. Nézzük meg, milyen különböző földjáradék alakul ki ilyen körülmények között?

	Bérlő bevétele a búza eladásából	Ebből termelési költség + átlagprofit	Marad tehát különbözeti járadékra
A) föld	$10 \times 60 = 600$ P	360	240
B) föld	$8 \times 60 = 480$ α	360	120
C) föld	$6 \times 60 = 360$ α	360	0

A legjobb minőségű A) föld egy holdján tehát a különbözeti földjáradék 300 pengő tőkebefektetés mellett 240 pengő, a B) földön 120 pengő, míg a legrosszabb minőségű C) föld különbözeti járadékot nem hoz, hanem éppen csak lehetővé teszi, hogy a bérlő átlagprofithoz jusson.

Hasonlóképpen különbözeti földjáradék keletkezik a földek különböző fekvése alapján is. Az a tőkés-bérlő, aki például Párizstól 20 km-re fekvő földről szállít a párizsi piacra főzeléket vagy gyümölcsöt, sokkal kevesebb szállítási költséget visel, mint akinek termékeit 100 km távolságról kell odaszállítania. A 20 km-re fekvő föld tehát épúgy „jobb” a távolival szemben, mintha termékenyebb volna.

A kapitalizmus fejlődésével a különbözeti földjáradék növekszik. A művelés alá vett földterület bővülésével nő a termékenységi járadék és ezen belül nő a földek termékenységének különbözősége. Még jobban nő a fekvésszerinti járadék. Nagyipari köz

pontok, városok alakulnak, ahol a kedvező fekvésű telkek iránti kereslet hallatlanul megnövekszik, és felferi e telkek fekvésbeli járadékát. A fekvésbeli földjáradékot a földbirtokosok nagyméretű spekulációkra használják ki. Hiszen ehhez nem kell más, mint-hogy a régebben teljesen félreeső föld vasúti összeköttetéshez, országúthoz jusson, vagy esetleg ipartelep épüljön a közelében, máris „jó fekvésűvé” válik, és földjáradéka gyorsan emelkedik. A városokban lévő telkek magas földjáradékát a tőkés háztulajdonosok természetesen a lakókra, a dolgozókra hárítják magas lakbérek formájában.

Az abszolút földjáradék

A különözeti földjáradék tanulmányozásánál feltételeztük, hogy a legrosszabb, még művelés alá vető földek, amelyek a mezőgazdasági termékek piaci árát szabályozzák, rendszerint nem hoznak földjáradékot. *A földtulajdonosok a legrosszabb földeket sem adják oda ingyen használatra.* A tapasztalat mutatja, hogy ezekért is bérleti díjat követelnek, földjáradékot szednek értük. Tehát a legrosszabb földek tulajdonosai is földjáradékhoz jutnak. Ezt a járadékot abszolút földjáradékna hívjuk. Az abszolút földjáradék azonban szintén nem lehet levonás a bérző átlagprofitjából, mert ha így lenne, senki sem fektetné be tőkéjét a legrosszabb földbe. De hogyan jön létre az abszolút földjáradék?

A mezőgazdaság olyan termelési ág, amelyben a tőke szerves összetétele alacsonyabb, mint az iparban. A tőkés termelési viszonyok között a mezőgazdaság fejlődése elmarad az ipar fejlődése mögött. Ennek egyik döntő oka a föld magántulajdona.

Mivel a mezőgazdaságban viszonylag alacsony a tőke szerves összetétele, *aránylag több értéktöbbletet termelnek, mint az iparban.* Ez azt jelenti, hogy például 100 pengő befektetett tőke (állandó és változó tőke együtt) a mezőgazdaságban több értéktöbbletet hoz, mint az iparban, mivel az értéktöbbletet csak a változó tőke termeli.

Különböző iparágakban sem egyforma a tőke szerves összetétele. De az iparban a különböző arányú értéktöbblet-termelés ellenére a tőkék áramlása következtében átlagos profitráta alakul ki.

A mezőgazdaságban azonban az a körülmény, hogy a föld magántulajdonban van, megnehezíti tőkék beáramlását, és megakadályozza az átlagprofitrátán felüli értéktöbblet-felesleg felosztását a többi termelési ágak tőkései között. Nézzük ezt meg egy számszerű példán. Tegyük fel, hogy valamely iparágban a tőke szerves összetétele $80 c + 20 v$. Ebben az iparágban 100%-os kizsákmányolás esetén a termék értéke $80 c + 20 v + 20 m = 120$, a profitráta pedig 20% lesz. Egy másik iparágban, ahol a

tőke szerves összetétele alacsonyabb, a kizsákmányolás azonos foka mellett a termék értéke így alakul: $50 c + 50 v + 50 m = 150$, a profitráta pedig 50% lenne. Tudjuk azonban, hogy a tőkék áramlása a profitrátákat kiegyenlíti, és ezért a két iparágban átlagos profitráta alakul ki. Ez az átlagos profitráta egyenlő a két iparágban megtermelt összérték-többslet osztva a két iparágban befektetett össztőkével, vagyis $\frac{70}{200} = 35\%$.

Ezzel szemben hogyan alakul a helyzet a mezőgazdaságban? Itt a tőke szerves összetétele alacsony, és ezért a termék értéke mondjuk a következőképpen tevődik össze: $20 c + 80 v + 80 m = 180$, a profitráta pedig 80%. Ha a tőke a mezőgazdaságba is szabadon áramlana be, akkor az iparnak az előbb számított 35%-os profitrátája és a mezőgazdaságnak most számított 80%-os profitrátája kiegyenlítődne, és létrejönne a mezőgazdaság és az ipar között egy átlagos profitráta, ami a példa szerint 50%-ot tenne ki. A profitrátának ez a kiegyenlítődése azonban a földmagántulajdon miatt nem mehet végbe. A mezőgazdaságban megtermelt értéktöbbslet a mezőgazdaságban marad, és ott realizálódik, mégpedig úgy, hogy a bérlők megkapják befektetett tőkéjükre az átlagos profitot (példánkban a 35%-ot), az értéktöbbslet többi része pedig abszolút földjáradék formájában a földtulajdonosok zsebébe kerül.

Az abszolút földjáradék forrása tehát a mezőgazdasági munkások által termelt értéktöbbslet. Alapja az alacsony szerves tőkeösszetétel, létrehozó oka a föld magántulajdona. Bár a többi termelési ágban is magántulajdonban vannak a termelési eszközök, a föld magántulajdona különbözik ezektől, mivel a föld tetszés szerint nem szaporítható.

A kapitalizmus fejlődésével az abszolút földjáradék is növekszik. Növekszik azért, mert a mezőgazdaság gépesítése, amely a kapitalizmusban is fejlődik — és így a mezőgazdasági tőke szerves összetétele is emelkedik — sokkal lassúbb folyamat, mint az iparban végbemenő fejlődés. A kapitalizmusban a mezőgazdaság fejlődése lemarad az ipar mögött, és ezért a mezőgazdasági és az ipari tőke szerves összetétele közötti különbség állandóan nő. Ez pedig az abszolút földjáradék növekedését idézi elő.

Összefoglalva:

A földbirtokosnak azt a jövedelmét, amelyhez az értéktöbbslet elosztása során jut, földjáradéknak nevezzük.

1. Az abszolút földjáradék létrehozó oka, hogy a földet a földbirtokosok másokat kizáró magántulajdonukban tartják, oka tehát a földmagántulajdon monopóliuma. Ezért kérhetnek és kérnek a földbirtokosok bérleti díjat annak fejében, hogy a bérlőt

földjükre egyáltalán odaengedik. A föld magántulajdona gátja a tőkebefektetéseknek a mezőgazdaságban.

A *különbözeti földjáradék oka*, hogy a különböző minőségű és korlátozott mennyiségű földeket mezőgazdasági üzemek tartják elfoglalva, vagyis oka *a földnek, mint gazdálkodás tárgyának a monopóliuma*. Az abszolút földjáradékot és a különbözeti földjáradékot tehát más és más monopólium hozza létre.

2. Az *abszolút földjáradék* a mezőgazdasági termékek társadalmi értékének azt a részét képviseli, *amely a társadalmi termelési ár* (termelési költség + átlagprofit) *felett van*. Hogy ilyen érték rész van, annak magyarázata *a tőke alacsony szerves összetétele a mezőgazdaságban*.

Ezzel szemben *a különbözeti földjáradék* a mezőgazdasági termékek *egyéni termelési ára* és a legsilányabb földön folyó termelés feltételei által megszabott *társadalmi termelési ár közötti különbségből adódik*.

3. Sem az abszolút, sem a különbözeti földjáradék nem a föld külön ajándéka, hanem *mindkettő a mezőgazdasági munkások kizsákmányolásából származik*.

4. A kapitalizmus fejlődésével *mind az abszolút, mind a különbözeti földjáradék növekedik*, s ily módon a földesurak parazita osztálya mindjobban megsarcolja a társadalmat.

A föld ára

A kapitalista országokban a földet adják-veszik, a földnek tehát ára van. Viszont ugyanakkor értéke nincs és nem is lehet, mivel értéket csak a munka teremt, a földet pedig nem munkával állították elő. Ahhoz azonban, hogy a kapitalizmusban valaminek ára legyen nem kell más, mint hogy monopólizálható legyen, és akadjanak olyanok, akik meg akarják azt vásárolni.

Mivel *a földnek értéke nincs, ára viszont van*, felmerül a kérdés, hogy mi határozza meg a föld árát? Vegyük a következő példát: egy földbirtokosnak van egy darab földje, amelyet bérbead. A bérlő évenként 1000 pengő bérleti díjat fizet. Tegyük fel azt, hogy a bérlő eléggé meggazdagodott, meg akarja venni a földbirtokostól a bérelt földet. Miből indul ki a földtulajdonosa, amikor a föld árát meghatározza? A következőképpen gondolkodik: ha bérlik tőlem a földet, akkor évenként 1000 pengő járadékot kapok. Ha tehát el akarom adni, olyan összeget kell kapnom érte, amely a bankba betéve 1000 pengő kamatot hoz évenként. Ha tehát eladja a földet, oly összegért fogja eladni, amely, ha azt a bankban kamatoztatja, meg hozza neki az évi 1000 pengőt. Tegyük fel, hogy a bank-kamatláb 5%. Minden különösebb nehézség nélkül kiszámítja a földbirtokos, hogy földjéért mennyit kell kérnie. Olyan árat kér, amely 5%-os évi kamatláb mellett

évenként 1000 pengő kamatot hoz. Ez pedig 20 000 pengő. (Mert 20 000 pengő 5%-os kamatláb mellett évi 1000 pengő kamatjövedelmet biztosít számára.) Ebből a példából látható, hogy *a föld árát nem az értéke határozza meg* — mivel a földnek nincs értéke — hanem *először is a földjáradék nagysága, másodszor a kamatláb magassága*. A föld ára tehát nem valamilyen érték pénzbeli kifejezése, hanem *a meghatározott kamatláb mellett tőkésített földjáradék*.

A kapitalista mezőgazdaság fejlődését akadályozó tényezők : a föld mint magántulajdon és a földjáradék

A föld-magántulajdon a földjáradékot a földbirtokos zsebébe juttatja, aki azt parazita módon elkölti és elfecsérli.

A földbirtokosok a mezőgazdaságban a munka termelékenységének minden emelését a különbözőzeti földjáradék emelésére használják fel. Minthogy a bérleti idő lejártá után a *földbe fektetett állótőke a földbirtokos tulajdonába megy át*, ez elveszi a bérlő kedvét a tőkebefektetésektől. A bérlők nem a föld javítására törekcszenek, hanem arra, hogy a bérleti idő alatt a legtöbbet préseljék ki belőle. Sokszor rablőgazdálkodást folytatnak a földdel, kiuzsorázzák, ami a föld leromlásához vezet.

A föld magántulajdona miatt annak, aki saját földet akar szerezni, és így kívánja tőkéjét befektetni a mezőgazdaságba, *a földet drága áron kell megvásárolnia*. A kapitalizmusban ugyanis a föld ára — melyet a földjáradék nagysága és a kamatláb magassága határoz meg — a különbözőzeti és az abszolút földjáradék növekedése és a kamatláb csökkenése következtében gyorsan emelkedik. Az Amerikai Egyesült Államokban pl., ha egy acre (kb. 0,7 kat. hold) föld 1912—14-ig évi árát száznak vesszük, az átlagos földárak a következőképpen alakultak (a világ gazdasági válság idején a földárak átlagban véve estek, de azután rohamosan emelkedtek) :

1935—39 (átlagosan)	—	—	—	83
1941	—	—	—	85
1943	—	—	—	99
1944	—	—	—	114
1945	—	—	—	126
1946	—	—	—	142

A nagybirtokos és nagytőkés Magyarországon a földárak szintén gyors emelkedést mutattak. A földárak emelkedése azonban elsősorban a dolgozó parasztságot sújtotta. 1938-ban pl. Magyarországon a földárak a Földművelésügyi Minisztérium kimutatása szerint, országos átlagban, birtoknagyság szerint a következőképpen alakultak:

1—	5
10—	20
50—	100
500—	1000
1000—	

870—	1260
710—	1010
600—	840
550—	730
480—	620

A földarag növekedése hatalmas összegeket von el a befektetésre kerülő tőkéből. *A föld vételára ugyanis nem tőkebefektetés, hanem levonás a befektetésre szánt tőkéből.*

A föld-magántulajdon elősegíti a *kizsákmányolás féljobbágyi formáinak fennmaradását*. Eddig a bérlőről, mint tőkés vállalkozóról beszéltünk. Gyakran azonban a földbirtokostól dolgozó parasztok bérelnék földet, akik azt saját maguk művelik meg. A földbirtokos ebben az esetben a földjáradékot a haszonbér és vele kapcsolatos egyéb természetbeni járandóságok, sőt gyakran robot formájában kapja meg. Itt a földjáradék nem bér munkából származik, hiszen bér munkást nem alkalmaznak. Ebben az esetben a földjáradék forrása a paraszti munka kizsákmányolása. A paraszt földjáradék formájában saját munkája termékének egy részét adja oda a földtulajdonosnak. A nagybirtokos és nagytőkés Magyarországon pl. a 30-as években a földbérlő paraszt a holdankénti termés egyharmadát a földtulajdonos nagybirtokosnak volt kénytelen leadni. Vagyis a haszonbérlő kisparaszt minden harmadik esztendő egész termését a földtulajdonos magtárába szállította.

A föld-magántulajdon a *nagyüzemi termelés térhódításának is akadálya*. A mezőgazdasági nagygépek kihasználásához ugyanis megfelelő terület kell. A traktort például nem lehet kisparcellákon használni. Annak pedig, aki mezőgazdasági nagyüzemet akar létesíteni, sok esetben egy sereg kisebb darab földet kell megvásárolnia, vagy magas, abszolút földjáradékot kell fizetnie, ami a termelést szintén hatalmas kiadásokkal terheli. Mindez azt jelenti, hogy a mezőgazdaság a föld-magántulajdon következtében viszonylagosan nagyobb költségekkel termel.

A föld magántulajdon tehát a legfőbb akadálya a mezőgazdaság fejlődésének.

A földjáradék a kisparaszti gazdaságban

A kapitalista mezőgazdaságban nemcsak tőkés mezőgazdasági üzemek vannak, hanem jelentős számban kisárutermelő üzemek, paraszti üzemek is. Hogy áll itt a földjáradék kérdése?

A kisparasztok is különböző minőségű földeken gazdálkodnak, és így munkájuk a rosszabb földön kevésbé termelékeny, míg a jobb földön termelékenyebb. A jobb minőségű földeken nagyobb a termés, mint a rosszabb minőségű földeken, így a

jobb földeken a kisparaszti gazdaságban is van *különbözeti földjára*dék.

Van-e abszolút földjáradék a kisparaszti gazdaságban? A kisparaszt saját földjén, „saját tőkájével“ és munkaerejével folytatja a termelést. Mint ilyennek, földje után földjáradékhoz, „tőkéje“ után átlagprofithoz és munkája után munkabérhez kellene jutnia. A kisparaszti birtokon azonban a földműves nemcsak hogy földjáradékhoz és átlagprofithoz nem jut hozzá, hanem a kapitalista kizsákmányolás következtében sokszor még a munkabérnek megfelelő szükséges termékhez sem. De akkor miért nem hagyja abba a föld művelését? Azért, mert a kisparaszt nem tőkés vállalkozó. Számára a föld a megélhetés alapja, és így minden erejével, körömmel és foggal ragaszkodik hozzá. A tőkés addig nem fektet be tőkét a mezőgazdaságba, amíg nem látja biztosítva az átlagos profitot. A földbirtokos addig nem adja bérbe földjét, míg legalább abszolút földjáradékot nem kap érte. A kisparaszt számára ilyen határok nincsenek. A kisparaszt megműveli a földjét akkor is, ha abból szűkösen, nyomorogva, éppen hogy meg tud élni. Ezért a kapitalizmusban a kisparaszt általában legfeljebb a szükséges termékhez jut hozzá, ami a munkabérének felel meg, de ehhez is ritkán. Nyomor és kínlődás az élete. Hogy valamennyire is fenntartsa gazdaságát, kénytelen magát és családját is mértéktelenül nehéz munkára fogni. A kisparaszt terméktöbbletét pedig a legkülönfélébb formákban a földesúr, a kulák, a kereskedő, a bank, az ipari kartell stb. sajátítja el. A kisárutermelő paraszt tehát a kapitalizmusban nem jut abszolút földjáradékhoz.

A parasztság kapitalista, kulák rétege az, amelynek nem kisárutermelő, hanem tőkés gazdasága van. A *kulákság* a tőkés állam politikája, támogatása, de mindenekelőtt *idegen bérmunka kizsákmányolása révén átlagprofithoz és azonfelül abszolút földjára*dékhoz jut. Ennek a kapitalista, kulák rétegnek módjában áll földtulajdonát földjáradék formájában realizálni.

A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban

a) A kisüzem kiszorulása és tönkremenetele

A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének vizsgálata során alapvető jelentőségű kérdés a nagyüzem és a kisüzem problémája. A marxizmus-leninizmus a nagyüzem fölényét mutatja ki a kisüzemmel szemben. A munkásosztály árulói és ellenségei azt igyekeznek bizonyítani, hogy a mezőgazdaság különleges feltételeinél fogva a nagyüzem a mezőgazdaságban nincs fölényben a kisüzem felett, és a kisüzem életképes, „stabil“, a kisüzemek nem mennek tönkre. Miért hirdették ezt? A kapitalizmus védelemzése érdekében azt akarták és akarják bebizonyí-

tani, hogy a falun nincs osztályharc. Azt állították, hogy a dolgozó parasztság tömegei a kapitalizmusban nem mennek tönkre, hanem gyarapodnak, és így nem a munkásosztállyal, hanem a tőkésekkel tartanak. Mivel a kisüzemek szerintük életképesek és virágoznak, a munkásosztály nem talál szövetségesre falun, nem lehetséges a munkás-paraszt szövetség. Ha pedig a munkásosztálynak nincs szövetségese a falun — mondták a munkásosztály árulói — nem lehet a kapitalizmust proletárforradalom útján megdönteni. Elméletükkel tehát tagadták a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének és a proletárforradalomnak lehetőségét. Így szolgálták a burzsoáziát, és így akarták lefegyverezni a munkásosztályt.

A munkásosztály nagy tanítómesterei: Marx, Engels, Lenin és Sztálin rámutatva az adatok halmazára, világosan és egyértelműen bebizonyították, hogy *a kapitalista termelési mód tért hódít a falun is, és a falut is a kapitalista osztályharc porondjává változtatja*. A munkásosztály forradalma csak a falusi kizsákmányolt tömegek támogatásával győzhet, így a nagyüzem-kisüzem problémája a legszorosabb kapcsolatban van a proletárforradalom kérdésével és a munkásosztálynak a hatalom kivívásáért és megszilárdításáért vívott harcának feladataival.

Min alapul a tőkés nagyüzem fölénye a kisüzem, a kisparaszti gazdaság felett?

Ez a fölény azon alapul, hogy *szemben a nagyüzemmel, a kisüzem természeténél fogva nem képes a modern technikát és a tudomány egyéb vívmányait felhasználni*, illetve gazdaságosan felhasználni. Marx A tőke c. munkájának III. kötetében írja: „A parcellatulajdon természeténél fogva kizárja a munka társadalmi termelőerőinek fejlődését, a munka társadalmi formáit, a tőkék társadalmi összpontosítását, a nagyban való állattenyésztést, a tudománynak egyre nagyobb mértékben való alkalmazását.”

Ismeretes az, hogy *a nagy mezőgazdasági gépek csak nagyüzemben használhatók*. Traktort, arató-cséplőgépet, teherautókat, cukorrépa-, gyapot- vagy krumpliszedőgépeket lehetetlen kisparcellákon alkalmazni. A kisgazdaságokban csak a legegyszerűbb, alacsonyteljesítményű mezőgazdasági szerszámokat lehet használni.

A nagyüzem fölényét biztosítja a kisüzemmel szemben az is, hogy *a nagyüzem sokkal nagyobb mértékben hasznosítja a munkamegosztást, a munka kooperációját*. A nagyüzem jobban tudja kihasználni a rendelkezésre álló munkaerőt.

A mezőgazdasági nagyüzem *jobban használja ki a területet is*, mivel az összefüggő nagy területen esznek a meggyék, a megművelés alá nem eső határbarázdák.

A nagyüzemi termelés *jelentős megtakarításokat tesz lehetővé*. Csökkennek a termékegységre eső épület, fűtés stb. költségei, jobban ki tudja használni a felszerelést is.

Főként van a nagyüzem a kisüzemmel szemben *a kereskedelem területén is*. A dolgozó parasztok a kapitalizmusban szükségképpen a felvásárló kereskedő hálójába kerülnek, akik alacsony áron veszik meg termékeiket. Ugyanakkor a dolgozó parasztok kénytelenek szükségleteiket drága, a közvetítő kereskedelem hasznával felemelt áron beszerezni. Sokszor hitelre kell vásárolniuk kis mennyiségben munkaeszközöket, anyagot és ezért drága árat fizetnek. Ezzel szemben a nagyüzem, amely nagyban ad el és vásárol, melynek termékei egységes minőségűek stb., sokkal kedvezőbb helyzetben van, még a piaci áringadozásokat is kihasználhatja.

A *hitel terén* is jóval előnyösebb helyzetben van a nagyüzem a kisüzemnél. A nagyüzem kedvező feltételekkel, olcsó kamatra kap hosszúlejáratú hitelt a bankoktól, míg a kisparasztok magas kamatot kénytelenek fizetni, sokszor rövidlejáratú hitelt kell igénybevenniük, vagy egyenesen az uzsorások karmaiba kerülnek.

A nagyüzem főlénye a mezőgazdaságban *az egyik oldalon a főke koncentrációjához és centralizációjához, a másik oldalon a paraszti kistermelők fokozódó elszegényedéséhez*, gazdasági pusztulásához, elnyomorodásához vezet. Ha például megnézzük a földbirtokmegoszlás adatait az Amerikai Egyesült Államokban, akkor a következőket látjuk. A nagybirtokosok kezében összpontosul a földeknek nagyobb és a legjobb minőségű része. 1945-ben az összes gazdaságok 58,1 százalékát kitevő 40 hektáron aluli gazdaságok csak a földterület 11,4 százalékával rendelkeztek. Ugyanakkor az összes farmok 1,9 százalékát képező 400 hektáron felüli gazdaságok rendelkeztek a földterület 40,3 százalékával.

A *kapitalizmusban a kisgazdaságok tönkremenetele elkerülhetetlen*. A kapitalista mezőgazdaságban a gépek alkalmazása nem a dolgozó parasztság javát szolgálja, hanem a dolgozó parasztság elnyomorodására, tönkremenésére vezet. Az Egyesült Államok kapitalista mezőgazdaságában például a gépek nagyarányú alkalmazása a kisparasztok tömeges tönkremeneteléhez vezet, 1930—1940-ig 300 000 kisbérletet üztek el földjéről. Az egyik déli (Oklahoma) államban 1935—40. között naponta 18 kiserőművet kergettek el földjéről. Azon a földterületen, amelyet a múltban négy család művelt meg, a gépesítés következtében már csak két család maradt. Az adatok szerint minden újabb traktor 3—35 családot szorít ki a bérletből.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kapitalista viszonyok között a nagyüzem főlénye megmutatkozik a kisüzemmel

szemben. A kapitalista nagyüzemek jobban bírják a versenyt. De éppen a verseny következtében a parasztság széles tömegeinek elszegényedését, tönkremenését idézik elő. A dolgozó parasztság helyzete így a kapitalista fejlődés során állandóan rosszabbodik. *A dolgozó parasztság csak, a munkásosztállyal szövetségben és a munkásosztály vezetésével, a kapitalizmus ellen harcolva, és azt megdöntve tud az elszegényedés elől megmenekülni, és a felemelkedés útjára lépni.*

b) A város és falu növekvő ellentéte a kapitalizmusban

A kapitalizmus fejlődésének jellegzetessége *a mezőgazdaság visszamaradása az iparhoz képest, továbbá a város és a falu növekvő ellentéte.* A mezőgazdaság természetesen nem áll egyhelyben, az is fejlődik, de üteme a kapitalizmus általános fejlődésének ütemétől jelentékenyen és egyre nagyobb mértékben visszamarad. Tehát az iparral szemben a mezőgazdaság viszonylag egyre nagyobb arányú elmaradása állapítható meg. Mi az oka a mezőgazdaság viszonylagos elmaradásának? A legfőbb oka a föld magántulajdona és a földnek, mint tőkés gazdálkodás tárgyának monopóliuma.

A kapitalista országok statisztikái azt mutatják, hogy a tőkés országokban a mezőgazdaság elmaradottsága az iparhoz képest egyre fokozódik, és a város és a falu ellentéte egyre inkább elmélyül. A kapitalizmusban a parasztság tömeges tönkremenésének oka nemcsak a kapitalista nagyüzemek versenye, hanem a városi burzsoázia által történő kizsákmányolás is. A város és falu közötti ellentét alapja az — tanítja Sztálin elvtárs — „hogy a kapitalizmusban a város kizsákmányolja a falut, a parasztságot kisajátítják, és az ipar, a kereskedelem és a hitelrendszer fejlődésének egész menete tönkreteszi a falusi lakosság többségét“.

E kizsákmányolás egyik alapvető módszere *a nem egyenértékű csere.* A paraszt kénytelen magas monopólista áron megvásárolni az ipari kartellek, trösztök termékeit, ugyanakkor, mikor a felvásárló kereskedelmi hálózat kihasználva a paraszt szorult helyzetét, potom áron veszi át termékeit. Így alakul ki az úgynevezett *agrárrolló*, ami nem más, mint az *ipari és mezőgazdasági termékek árviszonyainak kedvezőtlen alakulása a parasztokra nézve.*

A dolgozó parasztok kizsákmányolásának egy másik formája a *hitel.* A pénzzavarral küszködő dolgozó parasztok kénytelenek hiteleket felvenni, és jelzálogkölcsonnel megterhelni földjüket, vagy pedig kénytelenek váltó-hitelt venni igénybe. A parasztok így eladósodnak, és a paraszt földjének igazi tulajdonosai a bankok lesznek, amelyek a magas kamatok formájában

nemcsak a paraszti többlettermekét, de sokszor a szükséges termékének tekintélyes részét is elveszik. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a Horthy-fasizmus uralma idején Magyarországon a mezőgazdaság adósságterhei 1932-ben meghaladták a 2 milliárd 200 millió pengőt. Ennek az összegnek az évi kamatterhei 167 millió pengőt tettek ki. Az eladósodott birtokosok 79 százaléka az 5 kataszteri holdon aluli birtokcsoportból, 20 százaléka az 5—100 kataszteri holdig terjedő birtokcsoportból és mindössze 1 százaléka került ki a 100 holdon felüli nagybirtokosok közül. A becslések szerint 1932-ben az adós gazdák teljes évi pénzbevételének kb. 60 százalékát emésztette fel a kamatterh, és ezen belül is a kisebb birtokosok adósság- és kamatterhe messze meghaladta nagyobbakét.

A falu dolgozó parasztságát nagymértékben zsákmányolja ki a tőkések és a földesurak állama az egyre súlyosbodó *adóterhekkel* is. Ezek a terhek is természetesen nem a nagybirtokot, hanem a kisparasztokat sújtják. Magyarországon a nagybirtok holdanként 8—10 aranykorona tiszta jövedelem után fizetett földadót, a parasztbirtok pedig általában 18—20 aranykorona után. Természetesen az óriási kamat- és adóterheket a dolgozó parasztság képtelen volt fizetni, és földje dobra került. A Horthy-fasizmus idején Magyarországon évi 16—18 ezer dolgozó paraszti birtokot árvereztek el. A végrehajtási, zálogolások, másszóval foglások száma pedig a 30-as években, a válság éveiben, meghaladta évenként a 130 ezer esetet.

A városi burzsoáziának módiában van a falu, mint az *olcsó munkaerő kimeríthetetlen tartalékát* is felhasználni. A gépek benyomulása a mezőgazdaságba a kisparasztok tömegeit kergeti el a földről, és a falun rejtett munkanélküliség jön létre, a nyomorgó emberek tömege, akik bármely adódó alkalommal hajlandók a városba menni dolgozni. Lenin figyelmeztet arra, hogy a munkanélküli tartalékhadereghez tartozóknak kell számítani azokat a kisparcella-birtokkal rendelkező parasztokat is, akik nem tudnak megélni nyomorúságos gazdaságukból, és az életük fenntartásához szükséges eszközök megszerzésére bér munkára volna szükségük, de nem kapnak bér munkát. A falun létrejött munkanélküliek tömegét a tőkések és nagybirtokosok felhasználják arra, hogy az ipari munkások és a mezőgazdasági bér munkások béreit csak nyomorúságos tengődést biztosító színvonalra szorítsák le.

A szocialista mezőgazdaság megteremtésének szükségessége

Látjuk, hogy a kapitalizmus tejiódése a mezőgazdaságban hogyan megy végbe. A kapitalista mezőgazdaságban kifejlődött ellentmondásokat csak a szocializmus, a szocialista mezőgazda-

ság megteremtése szünteti meg. A szocialista mezőgazdaság mentes mindazoktól az ellentmondásoktól, melyek a kapitalista mezőgazdaságot jellemzik. A szocialista nagyüzem döntő előnye, mint Sztálin elvtárs az első öt éves terv eredményeiről szóló beszámolójában mondotta: „Abban áll, hogy kihúztuk a talajt a parasztságnak kulákokra és szegényparasztokra való rétegződése alól, és ezzel kapcsolatban megszüntettük a falun az elszegényedést és a nyomort.”

A kapitalista nagyüzem, mint tudjuk, a parasztság elnyomódását okozza, és a falut az elszegényedés útjára szorítja.

A szocialista nagyüzem a technika és a tudomány vívmányainak felhasználása terén nemcsak a kisgazdaságokkal, hanem a kapitalista nagyüzemekkel szemben is hatalmas fölényben van. A Szovjetunió szocialista mezőgazdaságának csodálatos eredményei, a szovjet parasztság jó módú, boldog élete mutatja a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségét mindenféle kapitalista rendszerű és mindenféle kisparcellás gazdálkodás felett. A szocialista nagyüzem kialakulása *a kisgazdaságok önkéntes társulása útján* az utóbbiak eltűnéséhez vezet, de nem úgy, mint a tőkés országokban, nem a kisparasztgazdaságok tönkretétele és elpusztítása útján, hanem egyesítésükkel és átalakításukkal. A kapitalista mezőgazdasági nagyüzem kizsákmányolja, tönkreteszi a falut, mindjobban kiélezi az ellentétet a nagy- és a kisüzem között. A falu nem évtizedekkel, de századokkal elmaradt a város fejlődése mögött. Ezzel szemben a szocializmus a kisüzemeket azok egyesítése útján szocialista nagyüzemmé alakítja át, ily módon *megszünteti a nagy- és kisüzem közötti harc alapját*, és a társas nagyüzemi szocialista mezőgazdaság kifejlesztése *elvezet a város és a falu közötti ellentétek, majd a lényeges különbségek megszűnéséhez.*

A szocialista nagyüzemi mezőgazdaság jó módú, gondtalan életet biztosít a dolgozó parasztság számára. A magyar dolgozó parasztság tömegei is mindjobban megértik, hogy a régi kapitalista utat, az elszegényedést, a tönkremenést csak úgy tudják véglegesen elkerülni, és maguk és családjuk számára csak úgy tudnak jó módú és boldog életet teremteni, ha a Szovjetunió példája nyomán rálépnek a szocialista mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek útjára.

14. TŐKÉS ÚJRATERMELÉS ÉS VÁLSÁGOK

A tőkés újratermelés kérdései

A kapitalizmusban bővített újratermelés folyik. Erre kényszeríti a tőkéseket, mint láttuk, a verseny, a magasabb profit utáni hajsza. Tehát a tőkések a kisajátított értéktöbblet egy részét

gépek, nyersanyag megvásárlására, új gyárápületek építésére és munkabérre költik. Növelik gazdaságukat. Könnyen tehetik ezt, hiszen a tőkésnek haszna olyan magas, hogy noha hasznuk egy részét a termelés bővítésére fordítják, még mindig hatalmas összeg felett rendelkeznek személyes szükségleteik kielégítésére. Az ő rendelkezésükre állnak a kényelmes paloták, a legfinomabb élelmiszerek, a közép- és főiskolák, a hazai és külföldi üdülők, szórakozóhelyek. A kapitalizmusra jellemző, hogy ugyanakkor, amikor a dolgozók életszínvonala állandóan csökken, a tőkésnek jövedelme állandóan növekszik.

A kapitalizmusban a bővített újratermelés eredményeképpen a termelés méretei növekednek. A bővített újratermelés *zavartalan* folyamatához két feltétel lenne szükséges:

a) *A gazdaság különböző ágainak arányosan kellene fejlődnie.*

Abból kell kiindulnunk, hogy az egyes tőkés vállalatok nem egymástól függetlenül termelnek. Ezer szállal fonódnak össze. Az egyik üzem gépeket gyárt, viszont szüksége van nyersanyagra, üzemanyagra. A másik üzem viszont a gépgyárak számára szükséges üzemanyag egy bizonyos részét termeli, pl. kenőolajat, de szükséges, hogy ehhez a termelőfolyamathoz megfelelő gépek álljanak rendelkezésére. A harmadik üzem közszükségleti cikkeket gyárt, például ruhát vagy kenyeret, és a gyár termékeiből az előbb említett két vállalat munkásai és tőkései elégítik ki szükségleteiket. Amikor az egyes tőkés üzemében folyó újratermelési folyamatot vizsgáltuk, akkor figyelmen kívül hagytuk, hogy az említett üzemben mit termelnek, gépet, nyersanyagot vagy közszükségleti cikket. Feltételeztük, hogy az üzemben termelt árut el is tudják adni, és ugyanakkor a piacon meg tudják vásárolni mindazt, amire a termelés zavartalan folytatásához szükségük van. A társadalmi tőke újratermelésének vizsgálatánál mindezt nem tételezhetjük fel. Ha meg akarjuk tudni, hogy hogyan biztosítható a termelés zavartalan menete, akkor pontosan kell tudnunk, hogy például mennyi és milyen fajta gépet, nyersanyagot és segédanyagot állítanak elő, ki fogja azokat megvásárolni, és milyen üzemek termelésében lesz ezekre szükség. Tudnunk kell azt is, hogy mennyi pénz fog a társadalom tagjainak, munkásoknak és tőkésnek rendelkezésére állni, hogy az üzeletekben vásárolhassanak. Tehát a termelési folyamat különböző ágazatainak tekintettel kell lenniük egymásra, arányosságok kell, hogy fennálljanak az egyes ágazatok között, és figyelembe kell venniük a felmerülő igényeket.

A társadalmi termelést két nagy csoportba oszthatjuk:

I. A termelési eszközöket termelő ágra. Ez állítja elő a gépeket és nyersanyagokat.

II. Fogyasztási cikkek gyártó ágra, amely a társadalom tagjai számára szükséges cikket, kenyeret, ruhát, cipőt stb. állít elő.

A zavartalan újratermeléshez arra lenne szükség, hogy a termelési eszközöket gyártó iparág pontosan annyi termelési eszköz gyártson, amennyire mindkét iparágnak szüksége van. A fogyasztási cikkek gyártó iparág pedig pontosan annyi közszükségleti cikket termeljen, amennyire mindkét iparág munkásainak és tőkéseinek szüksége van. Természetesen a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek arányán belül még egy sor feltételt kellene figyelembe venni. Például nem mindegy, hogy milyen gépet gyártanak. A társadalomnak nemcsak esztergapadra, hanem többek közt olvasztókemencére és fonógépre is szüksége van. Nem elegendő kizárólag ruhákat varrni, a társadalom tagjainak cipőre és ingre is szükségük van.

b) A termelés állandó bővítéséhez arra lenne szükség, hogy a dolgozók életszínvonala, jövedelme arányosan emelkedjék, hogy a növekvő termelés a piacon fogyasztóra találjon. Mert a személyes fogyasztás növekedése vagy csökkenése határozza meg végső fokon a termelés mértékét. Ellenkező esetben a kibővített termelési folyamat során előállított áruk eladhatatlanokká válnak, és így, mint látni fogjuk, nem biztosított a kapitalista újratermelési folyamat zavartalansága.

-A marxi-lenini válságelmélet

A fentiekben megvizsgáltuk a tőkés társadalmi újratermelés zavartalan menetét biztosító feltételeket. A következőkben látni fogjuk, hogy a kapitalista társadalom jellegénél fogva képtelen ezeket a feltételeket betartani. Mi ennek az oka?

A bővített újratermelés zavartalan menetének biztosításához

a) *a termelés központi irányítása* lenne szükséges, amely meghatározná azt, hogy miből, mennyit, milyen minőséget termeljenek. A termelés tervszerű irányítása azonban a kapitalizmusban lehetetlen. Csak a kapitalizmusnál magasabbrendű szocialista gazdaság képes ennek megteremtésére. A szocializmusban a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye érvényesül. Nálunk Magyarországon is, ahol ötéves tervünk végrehajtásával a szocializmus alapjait rakjuk le, éberén őrködünk a tervben megszabott arányosságok betartásán, melyek a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének követelményeit tükrözik.

b) szükséges lenne a növekvő tömegnyomor felszámolása, aminek megvalósítása a kapitalizmusban szintén lehetetlen, hiszen a tőkés hűvített újratermelés törvényszerűen a tömegek elnyomódásához vezet.

A kapitalizmusban tehát képtelenek a zavartalan újratermeléshez szükséges feltételek betartására.

Ez a tény időszakonként gazdasági, túltermelési válságokban jut kifejezésre. A termelt áruk nagy mennyisége eladhatatlan. Azonban nem azért, mert a társadalom minden tagja kielégítette minden irányú szükségletét, hanem mert a dolgozó, kizsákmányolt százmilliók, elsősorban a nyomorgó munkások és dolgozó parasztok nem tudják megvásárolni a létfenntartásukhoz legfontosabb szükségleti cikketket sem. A kapitalizmusban eddig lezajlott válságok története azt bizonyítja, hogy a dolgozók nyomora mindig a válságok idején volt a legmélyebb, ugyanakkor, amikor a vállalatok, üzemek, kereskedelmi vállalatok raktárai zsúfolva voltak mindazzal az áruval, amire a dolgozóknak szükségük lett volna.

Természetesen a túltermelési válság tényét a tőkések és védelmezőik sem hagyhatják figyelmen kívül. A polgári közgazdászok a legkülönbözőbb elméletekkel próbálják a válságokat magyarázni. Azt magyarázták, hogy a válságokat a napfoltok változásai idézik elő. Arra azonban már nem tudnak választ adni, hogy a napfoltváltozás 1929-ben miért csak a tőkésvilágban okozott válságot. Tudjuk, hogy a Szovjetunió éppen ezekben az esztendőekben szilárdította meg válságmentes gazdaságát, hajtotta végre az első sztálini ötéves tervet.

Mások szerint a válságok létrejöttenek a gépek, a technika fejlődése az oka. Ezek az urak azt állították, hogy a technika gátlás nélküli fejlődése hallatlan szégyene a kultúrának. Ennek értelmében azt követelték, hogy meg kell akadályozni a tudományok fejlődését, és csak azokat a tudománvokat kell fejleszteni, amelyek gyilkolásra alkalmas fegyverek előállításával foglalkoznak. A Szovjetunió és a népi demokráciák gyakorlata ezeket az „elméleteket” is megcáfolja. A szocialista társadalomban a gép nem veszélyes vadállat, hanem hűséges társa és segítője a felszabadult embernek. Mennél több feltaláló, újító, sztahanovista észszerűsíti a gépi berendezést, annál könnyebb, annál örömtelibb feladat lesz az öntudatos dolgozók számára a munka. Ezért a Szovjetunióban és a szocializmust építő népi demokráciákban becsülik és szeretik a gépet, és soha nem látott mértékben támogatják az igazi tudomány embereit. Más polgári elméletek azt tűzték ki céljukul, hogy meggyógyítsák a „súlyosan beteg” kapitalizmust. Gyógyvizet ajánlanak a válság ellen. Ilyen gyógyszernek szánták a Marshall-tervet is. A Marshall-terv azonban nem enyhítette, hanem súlyosbította a nehézségeket, mind az USA-ban, mind a „megsegített” országokban, amelveket úgy segít a Marshall-terv — Rákosi elvtárs szavai szerint — mint akasztott embert a kötél.

A sokféle polgári magyarázatás egyben megegyezik, mégpedig abban a törekvésben, hogy elpalástolja, meghamisítja a túltermelési válság igazi okát. Tagadja azt, hogy a válság oka magában a kapitalista rendszerben rejlik. Pedig a válságot megszüntetni, kiküszöbölni csak egy módon lehet, — ahogy ezt Sztálin elvtárs tanítja — meg kell semmisíteni a kapitalizmust, mert a válság oka magában a kapitalista rendszerben keresendő.

A válság alapja a tőkés társadalom alapvető ellentmondása, a társadalmi termelés és egyéni kisajátítás közötti ellentmondás. Hogyan vezet ez az alapvető ellentmondás a válságokhoz?

Az alapvető ellentmondás egyik megnyilvánulása az üzemben belüli szervezettség és az üzem kívül uralkodó szervezetlenség (anarchia) között fennálló ellentmondás. A tőkés üzem szervezett. „Uralkodója“ az üzem tulajdonosa, aki „vezérkara“ (mérnökök, osztályvezetők, hajcsárok) segítségével irányítja „birodalma“ munkáját. Ő az üzem tulajdonosa, és nem tűr beleszólást abba, hogy munkásai mit és milyen minőségben termeljenek. Célja, hogy minél nagyobb hasznot érjen el, és hogy versenytársait ugyanakkor kiszorítsa a piacról. Ennek érdekében megszervezteti az egyes osztályok, üzemszervezetek munkájának összehangolását. De a tőkés nemcsak termeltetni akar, hanem úgy akarja áruját eladni, hogy eladás után haszonhoz jusson. Az üzemében termelt árujára tehát vevőt kell találnia. Ez azonban általában nem könnyű feladat. Ugyanis egy-egy országban — de világméretekben tekintve is — számtalan vállalat dolgozik egymás mellett, de egymástól függetlenül. Ugyanakkor egyetlen tőkés sem tűr beleszólást üzeme vezetésébe. Így mindegyik tőkés olyan árucikket termeltet, amely a legnagyobb haszonnal kecsegteti. Azt azonban nem tudja, hogy rajta kívül még hányan gyártják ugyanazt az árucikket. Azt sem tudja, hogy a társadalomnak egyáltalán szüksége van-e az árura, és milyen mennyiséget képes a piacon felvásárolni belőle. A szervezett üzemeken uralkodó tőkésék, amikor árujukat el akarják adni, a piac szervezetlenségével találják magukat szemben. Itt egyes árucikkekből túlsok áll rendelkezésre, más, a termeléshez vagy a fogyasztáshoz szükséges termékekből viszont nem termeltek eleget. Tehát a tőkés egyrészt nem talál vevőt eladandó árujára, másrészt a piacon nem találja meg mindazt a gépet, nyersanyagot, amelyre az újratermeléshez szüksége van.

A tőkés rendszer alapvető ellentmondása, a társadalmi termelés és az egyéni tőkés kisajátítás között fennálló ellentmondás így egyrészt kifejezésre jut a kapitalista termelés szervezetlenségében. Mennél szervezettebbé, társadalmibbá igyekeznek tenni a munkát a tőkés üzemeikben, annál inkább fokozódik az

üzemen kívüli szervezatlenség. A tőkés termelés szervezatlensége lehetetlenné teszi a bővített újratermeléshez szükséges arányok betartását, és aránytalanságokhoz vezet.

Ezen aránytalanságok között döntő *a termelés és a fogyasztás aránytalansága, ellentmondása.* Ez az ellentmondás a válságok közvetlen oka. A termelés határtalan bővítésére való törekvés jellemző a kapitalizmusra. Erre kényszeríti és készteti a tőkéseket a nagyobb profit utáni hajsza, továbbá a verseny farkastörvénye. A tőkés nem azért fejleszti az üzemét, hogy személyes szükségleteit kielégítse. Ehhez nem lenne szükséges üzemének, a termelésnek állandó fejlesztése. Akármilyen mohó is, személyes fogyasztásának viszonylag szűk határai vannak. De a nagyobb haszonra való törekvése, a nagyobb profit utáni hajszája határtalan.

Miközben a tőkések termelésüket, üzemüket állandóan bővíteni igyekeznek, újabb meglepetés éri őket: A fogyasztás, a fizetőképes kereslet nem növekszik, sőt állandóan lemarad, a termelés növekedéséhez viszonyítva. Hiszen a kapitalizmus fejlődése nyomán fejlődnek az üzemek, új, hatalmasabb gépeket állítanak be a termelésbe. Az üzemek tulajdonosai egész tőkéjüknek mindig kisebb és kisebb részét fordítják munkabérre és mindig nagyobb részét gépekre, épületekre és nyersanyagokra. A tőkés felhalmozás törvénye következtében pedig állandóan növekszik az ipari tartalékhadsereg, nő a munkanélküliek száma, akik kereset nélkül tengődnek, és így nincs pénzük vásárlásra. Különösen jellemző az imperializmusra a tartós munkanélküliség és a tartós koldusszegénység. A kapitalista országokban ezek alkotják az ipari tartaléksereg nyomorgó millióit. Miből és hol élnek hát ezek a milliók? — veti fel a kérdést Sztálin elvtárs: „Az úri asztalok silány hulladékaiból rothadt ételmaradékokat kaparnak ki a szemétládákból, élnek nagyvárosok sikátoraiban, vagy még gyakrabban a városokon kívül ládadeszkákból és fakéregből sebtében maguk-összetákolta kunyhókban.“ Csökkenő munkabér — növekvő munkanélküliség. Mindez azt eredményezi, hogy *a fogyasztás növekedése elmarad a termelés növekedése mögött.* A termelés zavartalansága azonban csak akkor biztosítható a társadalomban, ha a termelés és fogyasztás összhangban állanak. Azonban ez az összhang a kapitalizmusban tartósan nem lehetséges, csak a szocialista gazdasági rendszerben valósítható meg. „Nálunk — tanítja Sztálin elvtárs — a Szovjetunióban a tömegek fogyasztásának (vásárlókéességének) növekedése állandóan túlhaladja a termelés növekedését, előrehajtva ezzel a termelés növekedését, nálunk pedig, a kapitalistáknál, fordítva, a tömegek fogyasztásának (vásárlókéességének) növekedése sose növekszik együtt a termelés növekedésével, folyton lemarad, előidézve a termelés

válságait." Az alapvető ellentmondásnak ez a megnyilvánulása az újratermelés akadályozójává, a válság okozójává válik

Hogyan zajlik le a válság?

A kapitalizmusban tehát az újratermelés nem folyik zavartalanul, időszakonként megszakad. A termelés fejlődését hullámvonalhoz lehetne hasonlítani, amely kiindul egy pontból, és fölfelé haladva, eléri a fejlődés legmagasabb pontját. Ettől kezdve lefelé görbül, és áthalad a kiindulópont szintjén, míg végül a mélypontra áthaladva, újból felfelé ível. Engels, a tudományos szocializmus egyik lángeszű megteremtője, Marx Károly hűséges munkatársa, a tőkés termelésnek ezt a hullámvonalú mozgását a következőképpen írta le már 1877-ben: „Valóban 1825 óta, amikor az első általános gazdasági válság kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, valamennyi civilizált nép és azok többb-kevésbé barbár függelékeinek termelése és cseréje körülbelül minden tíz esztendőben kifordul a sarkából. A kereskedelem megakad, a piacok túlszűfoltak, a termékek éppoly tömegesen, mint eladatlanul hevernek, a készpénznek se híre, se hamva, a hitel eltűnik, a gyárak megállnak, a dolgozó tömegeknek nincsenek élelmiszereik, mert túlsok élelmiszert termeltek. Egyik csőd a másikat éri. Egyik kényszereladás követi a másikat. Évekig tart a pangás, termelőerőket és termékeket tömegesen pazarolnak el és semmisítenek meg, míg a felhalmozott árutömegek nagyobb vagy kisebb elértéktelenedése után végre leapadnak és elkelnek. Lassanként megindul a menet. Átcsap ügetésbe, az ipari ügetésből vágatás lesz, és az imént a teljes ipari, kereskedelmi, hitelbeli és spekulációs akadályverseny féktelen hajszájáig fokozódik, hogy azután végre nyaktörő ugrások után újra megérkezzen az összeomlás árkába.“

A tőkés termelés tehát négy szakaszon halad keresztül: válság, pangás (depresszió), megélénkülés, fellendülés (prosperitás) időszakain.

A válságot közvetlenül fellendülés előzi meg. A termelés méretei ilyenkor a legnagyobbak. A termelésbe bevont munkások száma viszonylag igen magas. Minthogy megnövekedett a kereslet a munkáskéz iránt, a munkabérek is viszonylag magasak. Mindennek következtében a fizetőképes kereslet is ilyenkor a legnagyobb. Ezek a kedvező jelek ösztönzik a tőkéseket a termelés további bővítésére. De a fizetőképes kereslet növekedése sohasem éri utól a termelés növekedését. A mesébe illő haszontól megreszegedett tőkések azonban nem látják a közeledő válságot, tovább fokozzák a termelést, míg végül áruikat nem tudják eladni, a fizetőképes kereslethez viszonyítva túltermelés áll be.

Kitör a válság. Ilyenkor a tőkések leállítják gyáraikat, vagy

csökkentik a termelést 1948 második felétől kezdve például az USA-ban és ezt követőleg — más és más időponttól kezdve — valamennyi tőkés országban csökkenni kezdett az ipari össztermelés. Egy év alatt, 1948 októbertől 1949 októberig, amíg a Szovjetunióban az ipari termelés 20 százalékkal emelkedett, az USA-ban 22 százalékkal csökkent. Ilyenkor szélnek eresztik az üzemek dolgozóinak jó részét. A termelés csökken, a munkanélküliség, az ipari tartaléksereg növekszik. A tőkéseknek újból alkalmuk nyílik a kizsákmányolás fokozására, csökkentik a béreket. Jelszavuk: akinek nem tetszik, elmehet. Százával és ezrével várnak a munkanélküliek munkára. Mindezek a körülmények még jobban lesújtják a keresletet a megnövekedett árukészletek iránt. A válság még mélyebb lesz. A dolgozók nyomora nő, de nem azért, mert keveset termeltek, mert nincs elegendő fogyasztási cikk szükségleteik kielégítésére, hanem azért, *mert túlsokat termeltek*, mert hatalmas árukészletek halmozódtak fel, hevernek eladatlanul, és nincs szükség a dolgozók munkájára. Természetesen lenne megoldás és kiút ebből a helyzetből, amely enyhítené a dolgozók nyomorát: „Ha a kapitalizmus meg tudná azt tenni, hogy a termelést ne a maximális haszonszerzés érdekében, hanem a néptömegek anyagi helyzetének rendszeres javítása érdekében szervezze meg, ha meg tudná azt tenni, hogy a profitot nem az élődsi osztályok szeszélyeinek kielégítésére, ne tőke kivételre, hanem a munkások és parasztok anyagi helyzetének rendszeres javítására fordítsa, akkor nem lennének válságok. Akkor azonban a kapitalizmus sem volna kapitalizmus. Hogy megszüntessük a válságokat, meg kell semmisíteni a kapitalizmust.” (Sztálin.)

A tőkések nem hajlandók olcsón, ráfizetéssel eladni áruikat, azonban a felhalmozott áruk tömegétől mégis csak meg kell szabadulni. Ezért elpusztítják a gépek és az áruk tekintélyes részét. A gépeket leállítják, ezek berozsdásodnak, tönkremennek. A kenyér egy részét elrothasztják, elégetik, csak a kenyérárak maradjanak magasak. A búzát megfestik eozinnal, így az ember számára élvezhetetlenné válik, és a jószágot hizlalják vele. Amerikában búzával fűtötték a gőzhajókat. Milliós zsák- és bálaszámra égették el vagy szórták a tengerbe a kávé és a gyapotot. A cukrot petróleummal öntötték le, így egy csapással két legyet akartak agyonütni: kiküszöbölni a cukor és a petróleum túltermelését, és tartani az árakat is.

De a gépeken, a termelt árukon túl pusztul a mi számunkra a legnagyobb érték, az ember is. Míg az első világháborúban évente átlag 2,5 millió ember pusztult el, addig a válság egyetlen évében, 1934-ben az egész világon 2,4 millió ember halt éhen, és 1,2 millió volt azoknak a száma, akiket nyomoruk az öngyilkosságba kergetett.

A válságot — sokszor hosszú évekig tartó — pangás követi. Nyenkor már ugyan nem mélyül a válság, de a gazdasági élet még a pangás állapotában van. Az üzemek még mindig csak kis mértékben használják ki a termelési kapacitásukat, a gépek és a felhalmozott áruk még tovább pusztulnak, az árak még mindig a válságban kialakult alacsony színvonalon állanak. Óriási tömegű a munkanélküliség és ebből következőleg is igen alacsonyak a bérek. De lassan, egyrészt alacsony árakon elkelnek, másrészt elpusztulnak az árukészletek. A válságból győztesként kikerülő tőkések, akik bekebelezték a vesztes kisebb tőkéseket, átszervezik üzemeiket. A pangás gyengül, és fokozatosan élénkülésbe megy át. Kezdetét veszi a válságból való kilábolás. A legmerészebb vállalkozók megindítják a termelést, fejlettebb gépeket kezdenek gyártani, hogy a fejlettebb technika felhasználásával a termelési költségek ne haladják meg a piacon kialakult árakat. Új munkásokat vonnak be a termelésbe, akik végre hosszú esztendőök koplalása után újra jövedelemhez jutnak és vásárolni kezdenek. Újra „célszerűnek“ látszik a közszükségleti cikkek tömegesebb gyártása, ehhez azonban újabb, fejlettebb gépekre van szükség. Így a nehézipar ismét növeli termelését és munkásainak létszámát, aki további fogyasztóként jelentkezik. A megélénkülést újra fellendülés váltja fel, „az ügletésből vágatás“ lesz, míg végre újra elérkezünk a válsághoz, és a körforgás kezdődik elől-ről.

A válság szerepe és hatása

A válság jelentős szerepet tölt be a kapitalizmus fejlődésében. Engels ahhoz a biztosítószелеphez hasonlítja, amelyet a gőzkazánokra szoktak szerelni. Ezeknek az a feladatuk, hogy önműködően megnyíljanak akkor, amikor a kazánt túlfűtötték, és a biztosítószелеpen keresztül eltávozhassék a felesleges gőz. Ha nem lenne a kazánon ez a szelep, ha nem tudna eltávozni a felesleges gőz, akkor szétfeszítené a kazán falait, megsemmisítené a kazánt. *A válság, mint a kapitalizmus belső ellentmondásainak terméke, akkor tör ki, amikor a belső ellentmondások a legjobban kiéleződtek. Időlegesen megteremti a termelés és fogyasztás összhangját úgy, hogy még súlyosabb, még mélyebb válságnak veti meg az alapját.*

A válság különböző következményekkel jár a kapitalista rendszer különböző osztályaira: a válság eredményeképpen növekszik a tőke koncentrációja, centralizációja az iparban, a kereskedelemben és bankok életében egyaránt. A közepes és kisüzemek tömegesen mennek tönkre, és azokat szinte ingyen vásárolják fel a nagy és a legnagyobb tőkések. Csak az USA-ban 1949 első felé-

ben 4600 közép- és kisvállalat ment tönkre, amelyeket a soha ki nem elégíthető mohóságú monopóliumok felfaltak, s ezek közül például a három legnagyobb amerikai acéltröszt 1949—50-ben nyereségét 50 százalékkal emelte.

A tőke koncentrációja és centralizációja következtében megnövekedett monopóliumok alárendelik maguknak az államot. Ennek eredményeképpen az állam meginkább az imperialista rablőháborúk szolgálatában áll. Az így folytatott háborús politika a monopóliumok számára eddig nem ismert nyereséget biztosít, de lényegében még jobban mélyíti a válságot. Sztálin elvtárs arra tanít: „A gazdasági élet hadiútra terelése azt jelenti, hogy az iparnak egyoldalú háborús irányt adnak, hogy mindenképpen kiszélesítik a háború céljaira szükséges cikkek termelését, amelyek nem függnek össze a népesség fogyasztásával, mindenképpen szűkítik a népesség fogyasztására szükséges cikkek termelését és különösen piacra bocsátását — vagyis csökkentik a népesség fogyasztását, és gazdasági válság felé viszik az országot.” A hadigazdaságra való áttérés tehát — mint ezt az imperialista nagyhatalmak nagyarányú fegyverkezése ma is bizonyítja — nem semmisíti meg a válság alapjait, hanem legfeljebb elodázza a válság kibontakozását. De a hadigazdaság következtében az ellentmondások még jobban kiéleződnek, és így még súlyosabb válság felé sodorják a kapitalizmust.

A válság tönkreteszi a városi és falusi középrétegeket, kisiparosokat és a kis- és középparasztságot is. Ezek a rétegek természetesen nem rendelkeznek olyan tartalékokkal, mint a nagytőkések, és a verseny pusztulásra ítéli őket. Igen súlyosan érinti a gazdasági válság a kis- és középparasztságot. Válság idején még nehezebb feladat a mezőgazdasági termékek értékesítése a nagybirtokok versenye és a piacon kialakult alacsony mezőgazdasági árak következtében. Ugyanakkor a monopolvállalatok az ipari cikkek, a mezőgazdasági gépek árát viszonylag magasan tudják tartani. A kis- és középparasztokat fokozottan nyomja a nagybankok és a kulákok uzsorája. Egyre gyorsabban árverezik el az egész gazdaságukat. Az 1929—33-as válság idején tízezerrel vált földönfutóvá kis- és középparasztságunk. A válság idején fokozottabban mutatkozik meg, mint bármikor máskor, hogy a dolgozó középrétegeket is kirabolják a monopóliumok, és világossá válik, hogy a munkásosztály megnyerheti őket szövetségesül az imperialisták elleni harcában.

A válság következményeit, terheit azonban döntő részben a munkásosztály viseli. Mindenekelőtt rohamosan növekszik a munkanélküliség, ahogy azt az előzőek során láttuk. Csökken a még dolgozók keresete is. A dolgozók egyre kisebb mértékben tudják megvásárolni a számukra szükséges létfenntartási cikkeket.

A gazdasági válságok, mint láttuk, a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kifejezői, és tovább élezik és fokozzák ezt az ellentmondást. A kapitalista társadalomban nem lehet kikerülni a válságot. A válságok, mint valami krónikus betegség kiújuló esetei, egyre gyakrabban ismétlődnek. A kapitalista társadalom válságról válságra haladva, növeli a gazdagok vagyonát és a dolgozó százmilliók nyomorát. A válságokban erőszakosan tör ki a társadalmi termelés — egyéni kisajátítás közti ellentmondás. Ilyenkor megmutatkozik, hogy a kapitalizmusban a fejlődés csak a termékek tömegének időnként való elpusztításán keresztül valósul meg. A válságok tehát félreérthetetlenül megmutatják a kapitalizmus történelmileg átmeneti jellegét, azt hogy a kapitalista rendszer nem örök.

- Egyben „a válság megmutatja — írja Lenin — hogy a munkások nem szorítkozhatnak olyan harcra, amely a tőkésektől bizonyos engedményeket akar elérni. A megélénkülés fázisában ilyen engedményeket ki lehet harcolni. Azonban beáll a csőd és a tőkések nemcsak az adott engedményeket vonják vissza, hanem a munkások rászorultságát kihasználva, még alaposabban lenyomják a munkabérüket. Ez mindaddig elkerülhetetlenül így lesz, amíg a szocialista proletariátus hadserege végleg el nem törli a tőke és a magántulajdon uralmát“. A tőkés országok munkásosztályai a kommunisták vezetésével harcolnak azért, hogy a válságból forradalmi kiutat teremtsenek. Harcolnak annak a megakadályozásáért, hogy a burzsoázia a válság terheit a dolgozók vállaira rakja, és az e téren elért minden győzelmet arra használnak fel, hogy szélesítsék a harcot a tőke és a magántulajdon uralmának végleges eltörléséért.

A válságokról szóló marxi-lenini elmélet az egyetlen tudományos elmélet, amely feltárja a válságok keletkezésének és fejlődésének okát. Sztálin elvtárs tudományos előrelátással mutatta meg például jóelőre az 1929-ben bekövetkezett világválságot, amikor az amerikai burzsoa „tudósok“, még néhány héttel a válság kirobbanása előtt is soha nem látott konjunktúrával kecsegtették gazdáikat. Ez az elmélet éles fegyver a munkásosztály kezében a hatalomért folytatott harcban, és éles fegyver a mi számunkra is, mert ennek az elméletnek a segítségével jobban tudunk tájékozódni a kiélezett nemzetközi helyzetben. Jobban felismerjük a monopóliumok háborús politikáját, és keményebben tudunk rájuk újabb és újabb csapásokat mérni. Jobban megismerjük az ezen országokban élő proletariátus harcát, és még nagyobb felelősséget érzünk harcuk támogatására. A még fel nem szabadult országok munkásosztálya számára is döntő segítség,

ha még eredményesebben fejlesztjük a Szovjetunió iránvtmutató tapasztalatai alapján válságmentes gazdasági rendszerünket.

15. AZ IMPERIALIZMUS

**Lenin »Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb fokak«
c. munkájának történelmi jelentősége**

Az előző anyagokban foglalkoztunk a kapitalizmus kialakulásával és a tőkés társadalmi rendszer törvényszerűségeivel, amelyeket a proletariátus nagy tanítómesterei, Marx és Engels fedeztek fel. Marx és Engels a kapitalizmusnak abban a korszakában éltek, amikor a tőkés termelés az előrehaladott országokban még felfelé ívelt. A 19. század utolsó évtizedeiben, a termelőerők rohamos fejlődése következtében, a kapitalista társadalom gazdasági és politikai szerkezetében jelentős változások következtek be. A tőkés rendszer ellentmondásai egyre jobban kiéleződtek. A tőkéssztaály és a munkássztaály egymással vívott harca egyre élesebb lett. A kapitalista országok egymás közötti versenye a piacokért és a nyersanyag-forrásokért az egész világra kiterjedő imperialista háborúhoz vezetett. A kapitalisták egyre jobban fokozták a gyarmati népek elnyomását, de a gyarmatok népei már megkezdtek harcukat kizsákmányolóik ellen.

Marx és Engels halála után Leninre, a munkásmozgalom nagy vezérére várt az a feladat, hogy feltárja a kapitalista rendszer gazdasági és politikai szerkezetében beállott változások alapvető okait és következményeit. Lenin *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* c. munkájában összegezte kutatásainak eredményeit. Ebben a művében Lenin, feltárva a kapitalizmus újabb törvényszerűségeit, rámutatott arra, hogy a szabadversenyes kapitalizmus átfejlődött monopólikapitalizmussá, a kapitalista rendszer fejlődő szakaszából hanyatló szakaszába érkezett. Kimutatta a tőkés rendszer élödsi és rothadó jellegét, rávilágítva arra, hogy a tőkés rendszer a társadalom fejlődésének akadályává vált és megérett a pusztulásra. Lenin behizonyította, hogy az imperializmus új korszakot jelent a munkásmozgalom történetében is. Az imperializmus a szocialista forradalom előestéje — tanítja Lenin — ami azt jelenti, hogy az imperializmus korában a végsőki kiéleződnek a kapitalizmus ellentmondásai, amelyek a szocialista forradalomhoz vezetnek. A proletariátusnak forradalmi úton kell megdöntenie a tőkések hatalmát, ehhez a küzdelemhez pedig harci vezérkarra, forradalmi pártra van szüksége.

Lenin hatalmas művét Sztálin elvtárs fejlesztette tovább. Feltárta a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényét, és a Nagy

Októberi Szocialista Forradalom győzelme után beállt új helyzetben mélyrehatóan elemezte a rohamosan pusztuló kapitalizmust. Kimutatta, hogy a létrejött új rendszer — a szocializmus — győzelme elkerülhetetlen a végnapjait élő kapitalizmus felett. Az imperializmus lenini-sztálini elmélete tehát a kizsákmányolók elleni harc világos távlataival fegyverzi fel a proletariátust, és felébreszti benne a hitet saját erejében. A továbbiakban Lenin és Sztálin tanításai alapján megvizsgáljuk az imperializmus kifejlődésének körülményeit.

A szabadversenyos kapitalizmus átalakulása monopolkapitalizmussá

Az imperializmus a kapitalizmus új korszakát jelenti, amely a kapitalizmus szabadversenyos korszakából fejlődött ki.

A 19. század közepén a vállalatok óriási többsége egyes tőkések tulajdonában volt, akik ádáz harcban állottak egymással a piacok megszerzéséért. Minden egyes tőkés arra törekedett, hogy a termelést olcsóbbá tegye, hogy ezáltal saját áruit olcsóbban vihesse a piacra és kiszoríthassa onnan versenytársait. Ezt az időszakot, amikor úgyszólván minden tőkés önállóan harcolt a többiek ellen, a kapitalizmus szabadversenyos korszakának nevezzük. Azonban a technika gyors fejlődése, a nehézipar előtérbe nyomulása, a kisipari módszerekről a nagyüzemi termelésre való áttérés egyre nagyobb tőkék befektetését tette szükségessé. A fokozódó éles versenyben csak az a tőkés állhatta meg a helyét, aki képes volt áttérni a fejlettebb termelési módszerek alkalmazására.

A 19. század utolsó harmadában a technika hatalmas fejlődésnek indult. Új iparágak, új termelési módszerek jelentek meg. Mint ismeretes, a modern ipar alapja a nehézipar és ezen belül a vaskohászat és az acélgyártás. A technikai fejlődést gyorsította az elektromos erő alkalmazása. A legfejlettebb tőkés országokban számos rendkívül nagy vállalat jött létre. Ezzel párhuzamosan nőtt a munkásnépesség száma is. A világ ipari termelése 1870—1900-ig háromszorosára, 1900—1913-ig pedig ötszörösére emelkedett. A termelés és a tőke koncentrációjának rohamos fokozódása következtében a tőkés társadalom gazdasági szerkezetében komoly változások következtek be: létrejöttek a monopóliumok, amelyek a század végére uralkodóvá váltak. Ilymódon a szabadversenyos időszak a századforduló idején véget ért.

A vállalatok egyre nagyobb mérete miatt mind hatalmasabb tőkebefektetésre volt szükség az újabb vállalatok létesítéséhez. Gondoljunk olyan óriási vállalatokra, mint pl. a „United States Steel Corporation“ nevű amerikai acéltröszt, amelyhez több mint száz nagyüzem tartozik, s amely kezében tartja az Egyesült Államok acéltermelő képességének közel 50%-át és az Egyesült Álla-

mök egész vasérc tartalékának csaknem háromnegyedét. Az ilyen nagyvállalatok között könnyebb volt különböző megegyezésekre jutni a nagyobb haszon biztosítása érdekében, mint a szétszórta, egymás ellen harcoló kisebb tőkés vállalatok között. A monopóliumok révén a trösztökbe, kartellekbe tömörült tőkések könnyebben számbavehették egy ország, sőt esetleg egész világ részek nyersanyagkészletét. Feloszthatták a piacokat egymás között. Birtokukba vehették a fontosabb közlekedési eszközöket, és ezzel biztosíthatták áruik olcsó szállítását. Az ilyen szövetségekbe tömörült tőkések közösen diktálhatták az árakat, hogy ezzel kiszorítsák a piacról a monopóliumon kívüli versenytársakat. Mindez növelte a monopóliumokba tömörült tőkések profitját. A monopóliumok elterjedése ugyanakkor a dolgozók számára fokozottabb kizsákmányolást, a munkanélküliség növekedését jelentette. Mert a monopóliumok létrejöttével a tőkés országok gazdasági életében egynéhány tőkés csoport uralkodik, és az ő profitéhségüknek, a maximális (lehető legnagyobb) profit biztosításának van kiszolgáltatva az egész termelés „... a korszakú monopolista nyomása a lakosság többi része számára százszor súlyosabbá, érezhetőbbé, elviselhetetlenebbé válik” — állapította meg Lenin.

A monopóliumok kialakulása Magyarországon is a századforduló idejére esik.

Már az első világháború előtt Magyarországon az ipari munkások 30 százaléka a száz munkáson felüli üzemekben dolgozott. 1938-ban a gyári munkásság kb. 72 százaléka — mintegy 210 ezer fő — dolgozott a száz munkáson felüli üzemekben. Ezek az üzemek rendelkeztek az erőgépek 72%-ával, és ők adták a termelési érték 66%-át. Ennek megfelelően jöttek létre Magyarországon is a monopóliumok.

A monopóliumok formái

A kapitalizmus imperialista korszakára elsősorban az jellemző, hogy a tőkés országok gazdasági és politikai életében egyaránt a monopóliumok uralkodnak. A monopóliumok azoknak a tőkéseknek az egyezményei vagy egyesülései, akiknek kezében egyik vagy másik áru termelésének legnagyobb része összpontosul. Egy-egy termelési ág leghatalmasabb vállalatai megegyeznek vagy egyesülnek egymással a verseny kiküszöbölésére, hogy így a piacon uralkodva, minél nagyobb profitot biztosítsanak a maguk számára.

A monopóliumoknak különböző formái vannak, de a különböző formájú monopóliumoknak közös a céljuk: megegyezés a maximális profit biztosítására.

A monopolszervezetnek egyik legelterjedtebb formája a *kartell*. A kartell olyan vállalatok megegyezése, amelyek megtartják szervezeti és pénzügyi önállóságukat. A kartellbe belépő tőkések pl. megállapodást kötnek arra, hogy egy bizonyos áron

alul nem adják el áruikat, és hogy egy általuk meghatározott áron felül nem vásárolnak. Ez az árkartell. Ehhez hasonlóan megállapodást köthetnek a piac felosztására, a nyersanyag beszerzésére stb. Igen gyakoriak a bérkartell is. Ezek a tőkések arra kötnek egymással szerződést, hogy közös erővel lenyomják és alacsonyan tartják a munkások bérét. Magyarországon is igen sok kartell létesült. 1933-ban már 256 különböző kartell uralkodott Horthy-Magyarországon.

A kartellnél szorosabb monopolszervezet a *szindikátus*. A vállalatok itt még megtartják formai önállóságukat, de közös központi irodát létesítenek, amely ellenőrzi a megállapodások betartását, és a megegyezés értelmében lebonyolítják a termékek eladását vagy a nyersanyagok beszerzését stb.

A monopolszervezetek legfejlettebb formája a *tröszt*. A trösztben az egyes vállalatok már teljesen elvesztik önállóságukat. A vállalat vezetése a tröszt igazgatóságának kezében van. Az egyes vállalatok tulajdonosai egyszerűen a tröszt részvényesei, akik részvényeik értékének megfelelően hasznot, úgynevezett osztalékot kapnak. A trösztök felölelnek egy-egy iparágat, szabályozzák annak termelését, megállapítják az árakat, diktálják az áruk eladási feltételeit. Ilven pl. az USA olajtrösztje, a Standard Oil Company, amely több mint 1 milliárd dollár tőkével rendelkezik. Hatalmas olajmezői vannak az USA-n kívül Venezuelában, Holland-Indiában, Kolumbiában, Peruban, Kanadában, a Közel-Keleten és egyebütt. Ez a monopólium adta el a két világháború között az amerikai piacon az ásványolajtermékek felét. Vannak olyan trösztök is, amelyekben az egyes vállalatok más-más iparágakhoz tartoznak, és a trösztön belül folyik a nyersanyag kitermelésétől a készáru legyártásáig az egész termelési folyamat.

A monopóliumok uralma

A tőkés monopolszervezetek uralkodnak valamennyi kapitalista ország gazdasági élete felett. Különösen szembeötlő ezeknek a tőkés egyesüléseknek az uralma az Egyesült Államokban.

Az amerikai vaskobászat hét óriási monopólium kezében összpontosul. Már említettük a hatalmas amerikai acél- és olajtrösztöket, amelyek ezen iparágakban uralkodnak. Az Egyesült Államok egész vasúthálózata néhány milliárdos kezében van. A vegyi-termékek előállításának legnagyobb részét a Du Pont vegyi-tröszt tartja kezében. Az alumíniumipar a Mellon-csoport ellenőrzése alatt áll. Az autóiparban két nagy monopolszervezet uralkodik: a General Motors és a Ford Művek. Angliában, Franciaországban, Olaszországban stb. az iparágak ugyancsak egy pár milliárdos tőkéscsoport kezében vannak. A nagy monopolszervezetek a munkások százazreit foglalkoztatják, és azok kizsákmányolása révén milliárdos hasznokat szednek be. Pl. 1944-ben a General Motors autótrösztnek több mint 500 ezer munkása és alkalmazottja volt. Az amerikai acéltröszt 350 ezer, a Ford Művek több, mint 200 ezer munkás bérét nyúzza.

A monopóliumok a mesterségesen magasra tartott árakkal kifosztják a fogyasztók százmillióit, a nyersanyagárak mesterséges leszorításával pedig kirabolják a kistermelőket. A monopolszervezetekbe tömörült kereskedő nagytőkések olcsó áron felvásárolják a parasztok termékeit, és felemelt drága áron adják a fogyasztóknak. Mindezek következtében a monopóliumok mérhetetlen haszonra tesznek szert, és ugyanakkor egyre jobban fokozódik a tömegek nyomora.

Monopólium és verseny

A munkásosztály árulói, a jobboldali szociáldemokraták azt állították, hogy a monopóliumok létrejöttével megszűnik a verseny a tőkések között. A monopóliumok — mondták — megszervezik a piacok elosztását, a nyersanyagok beszerzését stb., tehát csökken a termelés anarchiája, és a kapitalizmus imperiálista szakaszában egyre tervszerűbbé, szervezettebbé válik, és fokozatosan átnő a szocializmusba. Eszerint nincs szükség a kapitalista társadalmi rendszer megdöntésére. A valóság azonban egészen más. A monopóliumok uralma nemcsak, hogy nem küszöböli ki a versenyt, hanem ellenkezőleg, sokkal élesebbé és hevesebbé teszi, mint amilyen az a kapitalizmus előző szakaszában volt.

Először éles a verseny a monopóliumokon belül, hiszen ezek az egyezmények hosszú harcok eredményei, amely harcokban a legerősebbek és legagyafurtabbak rákényszerítik akarataikat a többi tőkéstre.

Másodszor állandóan éles harc folyik a monopóliumon belüliek és a monopóliumon kívülállók között is. Különösen a kevésbé koncentrált iparágakban. Úgyszólván, minden iparágban tömegével vannak olyan egyéni vállalkozók, akik nem akarják feladni önállóságukat. Ilyenkor a monopolista tőkések nem válogatnak eszközeikben. A monopóliumon kívülieket nyersanyagmegvonással, a piac elzárásával, a szállítási eszközök megvonásával, tervszerű árlenyomással stb. igyekeznek tönkretenni, illetve a monopóliumokba való beolvadásra kényszeríteni. Lenin megállapította, hogy a monopólium, amely a versenyből nőtt ki, a végsőig fokozza és kiélezi a versenyt. „A monopóliumok, amelyek a szabadversenyből nőnek ki, nem küszöbölik ki a szabadversenyt, hanem felette és mellette léteznek, s ezzel egész sor különösen éles és merev ellentétet, súrlódást, összeütközést szülnek.”

Harmadszor rendkívül éles harc dűl az egyes monopolóriások között. Ennek a harcnak is az a célja, hogy megsemmisítsék a versenytársat. A kapitalista országok minden új iparág elterjedése, új nyersanyagok feltalálása a monopolóriások közötti harc élesedéséhez vezet. Az egyes monopóliumok harcolnak egymással a „fogyasztók kegyeiért” is. Óriási reklámkampányo-

kat indítanak, amelyben egekig magasztalják saját áruikat, és ócsárolják a versenytárs készítményeit. Mindez sok-sok milliós felesleges kiadást jelent, amelyet a fogyasztó tömegekkel fizettetnek meg.

Negyedszer a legélesebb harc dúl világméretekben is az óriási monopóliumok között, mint pl. az amerikai és angol olajtrösztök harca a közel-keleti olajforrások birtokáért stb. Ezek a harcok kiélezik az imperialista hatalmak ellentéteit. Mint látjuk, a verseny az imperializmusban kiéleződik, és minden eddigi harcnál brutálisabbá válik. A verseny kiéleződése fókuszba hozza a termelés anarchiáját, növeli a termelés és fogyasztás közötti ellentmondást. A tőkés rendszer periódikus gazdasági válságai egyre mélyebbek lesznek, s mindezt a dolgozó tömegek szenvedik meg.

A „szervezett” kapitalizmusról szóló opportunisták elmélet célja az, hogy elkendőzze a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződését, hogy a proletariátus figyelmét elterelje a tőke uralmának megdöntéséért vívott forradalmi harcról, és ezzel meghosszabbítsa a kapitalizmus létét. A tőkés rendszer megdöntése csak a szocialista forradalom útján lehetséges, amelynek, mint később látni fogjuk, éppen az imperializmus korában teremtnének meg a feltételei.

A bankok új szerepe. A finánc-tőke kialakulása

Lenin már említett művében leszögezte, hogy nem lehet teljes elképzelésünk a mai monopóliumok erejéről és jelentőségéről, ha nem vesszük figyelembe a bankok szerepét.

A termelés kibővülésével és a tőkekoncentrációval egyidejűleg a bankokban is egyre nagyobb tőkék gyűltek fel. A bankok közötti verseny nagy mértéket öltött. A versenyben a nagyobb bankok felfalták kisebb versenytársaikat, a kisbankok tőkéi ezek tulajdonába mentek át. A bankok száma csökkent, de méreteik megnöttek, páncélszekrényeikben hatalmas pénztőkék gyűltek össze. A tőke koncentrációja a banktőke vonalán is erőteljes iramot vett. Nagy bankmonopóliumok jöttek létre, amelyek az egyes országok bankhálózatának jelentős többségével rendelkeztek. A bankmonopóliumok kialakulásával gyökeresen megváltozott a bankok szerepe, az ipari tőke és a banktőke egymáshoz való viszonya.

A bankok eredeti szerepe az volt, hogy összegyűjtötték a paragon heverő pénztőkéket, és azokból rövidlejáratú hiteleket nyújtottak a tőkéseknek. Pénzt adtak és vettek kölcsönbe, ami számukra igen busásan jövedelmező üzlet volt. A nagy banktőkék felgyülemelése maga után vonta, hogy a bankok már nagyméretű és hosszúlejáratú hiteleket adtak az ipari tőkéseknek. Ezzel a nagyméretű hitelnyújtással, amelyre az ipari vállalatoknak a ter-

meles kibővítése miatt volt szükségük, a bankok szorosra fűzték kapcsolataikat az ipari vállalatokkal. A bankok egyre inkább betekintést nyertek a vállalatok belső ügyeibe, hiszen a hosszúlejáratú és nagy hiteleket nyújtó bankoknak érdekükben állt a vállalatok fizetőképességének ellenőrzése. Ugyanakkor az iparvállalatok kénytelenek voltak alávetni magukat az óriásbankok ellenőrzésének, mert másképpen nem juthattak hitelhez. Ilyenformán a bankok egyszerű pénzközvetítőkből mindenható pénzügyi központokká fejlődtek. Most már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a bankok közvetlenül is befektessék tőkéiket az ipari termelésbe, hogy önállóan alapítsanak vállalatokat. A termelésbe bevont banktőke egyre jobban összefonódott az ipari tőkével, és a bankok az egyes tőkés országok gazdasági életében uralkodó szerephez jutottak.

A bankok tehát már maguk is alapítottak vállalatokat, azonkívül az egyes vállalatok részvényeit felvásárolták. Ugyanakkor az ipari nagytőkések a bankok részvényeiben részesedtek. Így az óriásbankok szoros kapcsolatba kerültek a nagy ipari szövetségekkel. *A banktőke és az ipari tőke összefonódásából keletkezett tőkét finánc-tőkének nevezzük.* Lenin megállapításai szerint a finánc-tőke uralma a kapitalizmus imperialista szakaszának egyik legfőbb ismertetője.

Az ipari- és bankmonopóliumok vezetőinek személyi összefonódásából alakul ki a fináncoligarchia, azaz minden kapitalista országban a pénztejedelmek egy-egy kis csoportja, mely az ország egész gazdasági életét hatalmába keríti. Az Egyesült Államok 145 milliós népe által felépített nemzetgazdaság döntő része már csak néhány leggazdagabb fináncoligarcha család tulajdonában van. Franciaországban a hirhedt „200 család”, a kétszáz leggazdagabb bankár, gyáros és egyéb tőkés uralja az egész gazdasági életet. Az ellenforradalmi Horthy-Magyarországon 50 család kezébe összpontosult hazánk szinte egész gazdasága. Hazánk gazdag földje, dús természeti kincseink, a nép verejékes munkájának eredménye a gazdasági élet koronázatlan királyainak (Eszterházyak, Weisz bárók, Chorinok, Vidák, Dréherek, Fellnerek, Wolfnerek stb.) tulajdona volt. A magyar népi demokrácia, a földreform és az államosítások révén, megfosztotta a földbirtokosokat, bankárokat és iparmágnásokat a kizsákmányolás lehetőségétől, s a dolgozó nép maga vette kezébe sorsának iránváltását.

Az államapparátus alárendelése a monopóliumoknak

A finánc-tőke kezében összpontosult gazdasági hatalom egyben politikai hatalmat is jelent. A tőkés országokban az állam a monopóliumok állama. Sztálin elvtárs azt tanítja, hogy a monopóliumok urai alárendelik maguknak az államot, és felhasználják azt a lehető legnagyobb profit biztosítására, a dolgozók elnyo-

mására. Az államnak ez az alárendelése és felhasználása az államhatalom és a fináncoligarchia úgynevezett „személyi unióján” keresztül valósul meg. Ez a „személyi unió” azt jelenti, hogy a finánciókések és a kormányok között igen erős személyi kapcsolatok alakulnak ki. Ha megnézzük az imperialista országok úgynevezett „politikusaikat”, azt látjuk, hogy szoros kapcsolatban vannak a monopóliumokkal, és maguk is nem egy esetben egyik vagy másik hatalmas vállalat társtulajdonosai. Az USA jelenlegi elnökét — Eisenhower tábornokot — a legnagyobb trösztök juttatták az elnöki székbe. Az új elnök hálás is nekik. Az általa kinevezett új kormány 9 tagja közül 8 milliomos. Joggal mondhatjuk, hogy ez a kormány „a milliárdosok” kormánya. „Eisenhower hadügyminiszterré Wilsont, a General Motors Company elnökét, külügyminiszterré John Foster Dullest, a hírhedt háborús uszítót, a legnagyobb trösztök bizalmi emberét nevezte ki. De nemcsak a miniszterek, hanem a tábornokok, a nagykövetek stb. mind a Wall Streetnek — az amerikai monopolisták new-yorki központjának — emberei. Hasonlóan alárendelik maguknak a monopóliumok az államot a többi imperialista országban is.

A fináncióke uralma a dolgozó tömegek számára diktatúrát, elnyomást jelent. Az imperialista országok demokráciája csak papirosjogot nyújt a dolgozó tömegek számára. A választójog korlátozott. A dolgozók tömegeit megfosztják szavazati joguktól. Pl. Angliában egy egyetemet végzett burzsoának kettős szavazati joga van, ugyanakkor az ipari kerületekben 3—4-szer annyi szavazó választ meg egy képviselőt, mint a burzsoa kerületekben. Az USA-ban választási adóval, egy évi helybenlakással, a „megfelelő” angol nyelvtudás feltételeivel, a dolgozók tízmillióit rekesztik ki a választójogból.

A fináncióke kezében van az egész propaganda-apparátus. Az ő szolgálatukban áll a rádió, a film, a sajtó, ugyanakkor üldözik a haladó lapokat, kiutasítják a becsületes művészeket. A milliós példányszámban megjelenő tőkés újságok, a nagytőkések rádiótársaságai hazugságáradattal öntik el az egész országot. Uszítanak a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen, háborús propagandát folytatnak. Természetesen a fináncióke politikai hatalma döntő módon azon a „személyi unión” alapszik, amelynek segítségével az államot maga alá rendeli. A tőkés állam minden erejével a finánciókések érdekeit szolgálja. A kenyérért és a békéért harcoló dolgozókkal szemben a legnagyobb terrort alkalmazák. A fináncióke fokozódó elnyomása következtében élesedik az osztályharc a munkásosztály és a tőkésosztály között. A munkásosztály ebben a harcban felhasználja azokat a polgári demokratikus szabadságjogokat, amelyeket a dolgozó tömegek harcoltak

ki. A burzsoázia számára éppen ezért ezek a polgári demokratikus szabadságjogok különccé válnak, amelyekből szabadulni igyekszik. Ezért írja Lenin, hogy „az imperializmus tendenciája a külpolitikában, mint a belpolitikában egyaránt a demokrácia áttörésére, a reakcióra irányul“.

A fináncsőke — kialakulása óta — a politikai elnyomás és a reakció fokozódását jelenti. A fináncsőkének ez a szerepe különösen erősen érvényesül a kapitalizmus általános válságának korszakában, amelyet később részletesen tárgyalunk.

Az állammonopolista kapitalizmus

A monopolkapitalizmust természeténél fogva az államkapitalista irányzatok jellemzik. Az imperializmusban a tőkés állam a fináncsőkések kezébe került. A fináncsőkések felhasználják az államot uralmuk biztosítására és erőszakos kiterjesztésére, a dolgozók elnyomására, vetélytársaik erőszakos letörésére, kizsákmányolási lehetőségeik kibővítésére.

Az államkapitalista irányzatok konkrét formáinak két főirányja van:

a) A magánkapitalista vállalatok állami támogatása. A tőkés állam a dolgozó adófizetők terhére anyagi támogatásban részesíti a nagyvállalatokat, hogy tulajdonosaik maximális profithoz jussanak.

b) Egyes termelési ágak vagy üzemek államosítása. Ez is a nagytőkés magánvállalatok érdekeit szolgálja.

A burzsoa államosítások végrehajtása alkalmával a kapitalista állam magára vállalja azoknak a vállalatoknak a gondját, amelyek nem biztosítanak gyors jövedelemszerzést a kapitalistáknak. Az állam az államosítás fejében nagyobb jövedelmet juttat a volt tulajdonosoknak, mint amennyit azok annakelőtte kaptak. Természetesen ez is a dolgozó adófizetők terhére történik. Emellett az „államosított“ vállalatok igazgatása továbbra is a volt tulajdonosok kezében marad. Így, a kárpótláson kívül, még magas igazgatói fizetést is húznak.

Az egyes tőkés országokban végbement államosítások semmiképpen sem jelentik a magántőke háttérbeszorulását. Egyrészt az államosított vállalatok száma elenyésző a magántőkés vállalatokéhoz képest, másrészt — és ez a döntő — mint előbb láttuk, az államosítások teljesen a magántőke érdekeinek vannak alárendelve. Emellett az államosítások a dolgozók félrevezetését is szolgálják. Ez a cél egészen szembeűnő pl. a második világháború utáni angol államosításoknál, amelyeket az áruló „munkáspárti“ kormány szocialista intézkedésnek igyekezett feltüntetni. Ez merő hazugság, mert ezeknek az államosításoknak semmi közük a szocializmushoz. Az angol szénbányák államosí-

lásának, a dolgozók félrevezetése mellett csak egy célja volt: a többnyire veszteséggel dolgozó, rosszul felszerelt szénbányák terheit a dolgozó adófizetők nyakába varrni és busás jövedelmet biztosítani az angol szénbáróknak.

Az államkapitalista irányzatok mindkét főformája főképpen az imperialista háborúk és a gazdasági válságok idején erősödik. A háború alatt a tőkés állam nagy katonai beruházásokat hajt végre, gyárakat, üzemeket épít stb. A felépített üzemeket többnyire átadja felhasználásra a nagy monopólyvállalatoknak, amelyek így, szinte minden befektetés nélkül, óriási haszonhoz jutnak. A háború után legtöbb esetben ezek a monopólyvállalatok poton áron megvásárolják az állami pénzen felépített üzemeket. Pl. az USA Utah-államában lévő nagy fémipartelepeket, amelyeket az állam a második világháború alatt 191 millió dollár költséggel épített, a háború után a United States Steel Co. — nagy acéltröszt — 47.5 millió dollárért megvásárolta az államtól. Még nagyobb jelentőségű a monopóliumok háborús gazdagodásában az a módszer, hogy az államban lévő hatalmi pozíciók felhasználásával magukhoz kapartintják a hadi megrendeléseket. A tőkés államnak ez az alárendelése a monopóliumoknak már az első világháború idején erősen előrehaladt. Még nagyobb méreteket öltött ez a második világháborúban és az azt követő években. Az államkapitalizmusnak ezt a formáját hadi monopolista államkapitalizmusnak nevezzük.

A finánc-tőke állam felett való uralmának hadi állammonopolista formája paradicsom a tokések, és börtön, fokozódó nyomorúság a munkások számára. Eerre jellemzőek az Amerikai Egyesült Államokban levő állapotok. Truman, az USA volt elnöke 1950 őszén azzal kérkedett, hogy az amerikai részvénytársaságok haszna túlhaladja az évi 40 milliárd dollárt. Ugyanakkor az amerikai munkások több mint 60 százalékának keresete — a hivatalos megállapítások szerint — a létminimum alatt van. Ehhez járul még az is, hogy az átlagos amerikai munkás névleges bérének mintegy felét a különböző közvetett és közvetlen adók viszik el. Ezzel a fokozódó elnyomorodással együtt jár a politikai reakció erősödése, a faji üldözés, a haladó elemek bebörtönzése stb.

Az államkapitalista irányzatok a gazdasági válságok ideje alatt is erősen fokozódnak. Különösen az 1929—33-as és a második világháború utáni gazdasági válság mutatta ezt. A gazdasági válságok időszakában az államkapitalizmus főfeladata, hogy a válság terheit mind gazdasági, mind hatalmi módszerekkel a dolgozók vállára hárítsa át, a dolgozókból kipréselt adókból anyagi támogatást nyújtson a monopóliumoknak, segítse a monopóliumokat nemzetközi méretű versenyharcukban, rablőháborút készítsen elő a válságból való kilábolásra.

A hadi monopolista államkapitalizmus a dolgozók kizsákmányolásának, elnyomásának fokozódását jelenti. Ugyanakkor növeli a nagytőke profitját, meggyorsítja a tőkekoncentrációt,

hozzájárul a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződéséhez, fokozza a kapitalizmus rothadását. A kapitalizmus általános válságának korában az államkapitalista irányzatok erősödése még jobban aláássa a kapitalizmus düledező épületét, siettet a tőkés rendszer pusztulását.

A tőke kivitel, mint az imperializmus egyik jellegzetes vonása

A finánc-tőke uralma elkerülhetetlenül odavezet, hogy a legfejlettebb tőkés országok uralkodnak az egész tőkés világ felett. Ennek az uralomnak egyik eszköze a tőke kivitel.

A szabadversenyessé váló kapitalizmusra az árukivitel volt a jellemző. Azonban a finánc-tőke létrejöttével a fejlett kapitalista országokban mind hatalmasabb tőkék gyűltek fel. Ezek a felhalmozódott hatalmas tőkefeleslegek gyümölcsöző tőkebefektetést keresnek. Természetesen, ha a kapitalizmus képes volna gazdaságilag felvirágoztatni a falut, ha emelnék a városi dolgozók élet-színvonalát, akkor ezzel növelni tudnák a belső piacot, és a fel-szaporodó „felesleges” tőkét felszívhatná a termelés kibővülése. Ez a kapitalizmusban azonban lehetetlen. „Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, nem arra fordítják a tőkefelesleget, hogy a tömegek élet-színvonalát az illető országban emeljék, mert ez a kapitalisták profitjának csökkenését vonná maga után, hanem a profit növelésére, a tőkének külföldre, az elmaradt országokba való kivitele útján” — állapította meg Lenin.

Miért az elmaradt országok felé irányul a tőke? Azért, mert ezekben az országokban nagyobb a profitszerzési lehetőség. Ezekben az országokban aránylag alacsony a föld ára, és a földvétel nem köt le óriási összegeket. Olcsók a nyersanyagok, és ami a legfontosabb, olcsó munkaerő áll a tőkések rendelkezésére. De a tőke kivitel lehetséges is az elmaradt országok felé, mert az imperializmus korában már egy sor elmaradt ország is bekapcsolódott a világkapitalizmus forgalmába, megépültek a vasutak fővonalai, és így az ipar fejlődésének bizonyos alapvető feltételei biztosítva vannak. A tőke kivitel szükségességét tehát az teremtetle meg, hogy néhány országban a kapitalizmus már „túlérett”, és felgyülemlett tőkének nincs lehetősége az országon belül a hasznothajtó befektetésre.

A finánc-tőke kiveteli hálóját az egész világra. A gazdag tőkés országok hatalmas hasznot húznak a külföldi tőkebefektetésekből. Az USA már a két világháború között is a tőkés világ főzszorás országa volt. Az Egyesült Államok nagytőkései az 1922 és 1929 közötti időszakban több mint 9,2 milliárd dollár összegű hasznot húztak olyan országokból, ahová előzőleg amerikai tőkét exportáltak. A második világháború után óriási mértékben nőtt az USA tőke kivitele, és ennek megfelelően megsokszorozódott a finánc-tőkék haszna is. Horthy-Magyarországot is elárasztották tőkéikkel az imperialisták. 1930-

ban a bányászat-kohászatban 30%, az ipar egyéb ágaiban 20%, a bankokban 25% volt a külföldiek által befektetett tőke.

A tőkekivitelnek két alapvető formája van. A tőkét ki lehet vinni egy másik országba mint kölcsöntőkét és mint működőtőkét. Mint kölcsöntőkét úgy viszik ki, hogy a tőkés államok vagy egyes tőkés csoportok kölcsönöket adnak más országok kormányainak vagy bankárjainak. Ez esetben a kölcsöntadók haszna abból ered, hogy egy meghatározott százalék szerint kamatjövedelemre tesznek szert. A működő tőke kivitele azt jelenti, hogy az imperialisták külföldön saját tőkéikkel vállalatokat alapítanak, megszerzik egy-egy nyersanyag kiaknázásának jogát, vasútvonalakat építenek stb.

A tőkekivétel célja és hatása

A tőkekivitel a maximális profit megszerzésének és az imperialista elnyomásnak egyik főeszköze. A tőkét behozó (importáló) országok függő viszonyba kerülnek az uzsorás országokkal szemben. A fejlett tőkés országok fináncoligarchiája, a tőkekivitel segítségével az elmaradott országok egész gazdasági élete felett uralkodik. A kölcsön fejében gyakran rendkívül magas kamatot szednek, kikötve, hogy az adott kölcsönösszegért a kölcsönvevő ország köteles bizonyos meghatározott árukat megvásárolni, amelyért borsos árat kell fizetnie. Például az 1902—1928-as évek között Kínával megkötött 17 vasúti kölcsönszerződésnek külön kikötései voltak arról, hogy Kínának a kölcsönt nyújtó országoktól kell megvásárolnia a vasúti anyagokat. A tőkekivitel révén az imperialisták megszerzik az illető országok gazdasági erőforrásait, beavatkoznak más országok politikai életébe, elrabolják függetlenségét. A marshallizált országok példája ékesen bizonyítja az imperialista kölcsönök megalázó feltételeit és romboló hatását.

A tőkekivétel sajátosságai a második világháború után.

A két világháború közt egyre jobban kiélesedett a harc az imperialista országok között a tőkekiviteli lehetőségek biztosításáért. Az Egyesült Államok már a harmincas években Anglia mögött a második helyet foglalta el a tőkét exportáló országok között. A hatalmas amerikai és angol tőkének nagy szerepe volt a német fasizmus uralomra juttatásában és Németország felfegyverzésében is. A második világháború után a tőkét exportáló országok között az Egyesült Államok került az élre. Amíg Anglia tőkekivitele 1947-ben csupán 10,3%-át tette ki a kapitalista országok tőkekivitelének, addig az USA tőkekivitelének részesedése a kapitalista világ tőkekivitelében a háború előtti 13½%-ról 1947-re 31%-ra emelkedett. Az imperializmus korszakában a kapitalista világban a kizsákmányoló főbb országok köre szűkül,

a kizsákmányolt országok köre pedig kiszélesedik. Az első világháború előtt a világ a fő uzsorás országai: Anglia, Franciaország, Németország és az USA voltak. A két világháború között az USA és Anglia vitték a főszerepet. A második világháború után az Egyesült Államok tölti be a tőkés világ pénzügyi kizsákmányolójának főszerepét.

Az Egyesült Államok második világháború utáni tőke kivételének egyik sajátossága, hogy a tőke kivétel terén fontos helyet foglalnak el az állam által nyújtott kölcsönök. Az államkölcsönök nagyobb előnyöket jelentenek a monopóliumtőkések számára, mint az „egyéni tőkebefektetések“, mert az államkölcsönök nem jelentenek semmiféle kockázatot, hiszen ezeket az összegeket az állam a dolgozó tömegek által fizetett adókból adja kölcsön, de ugyanakkor a haszon a nagytőkéseké. Jellemző a mai amerikai tőke kivételre továbbá, hogy főleg az ú. n. „kitermelő iparokba“ törekszik. Egyrészt azért, hogy ezzel biztosítsák nyersanyagszükségletük fedezését, másrészt azért, mert a gyarmatokon és függő országokban „a bennszülöttek“ embertelen kizsákmányolása a legkönnyebben éppen a bányászatban, az olajtermelésben, az ú. n. kitermelő iparokban és a különböző ültetvényeken (gyapot, gumi, cukornád stb.) biztosítható. A gyarmatokon olcsó az emberélet. Az imperialisták csak éppen a legprimitívebb technikai felszerelést alkalmazzák, és így a bányák és ültetvények bennszülött dolgozói a legembertelenebb munkaviszonyok között, a maximális profitot biztosítják a tőkések számára. Az imperialisták nem iparosítani, fejleszteni akarják az elmaradt országot, ellenkezőleg, akadályozzák gazdasági fejlődésüket, hogy annál jobban uralkodhassanak felettük.

A tőke kivétel óriási szerepet tölt be az amerikai imperialistáknak abban a harcában, amelyet más országok gazdasági és politikai leigázásáért, a világ fölötti amerikai uralom megeremtéséért vív. Ezt a szerepet tölti be a Marshall-terv, amely a Szovjetunióellenes háborús politika egyik fontos eszköze.

A világ gazdasági felosztása a nemzetközi monopóliumok által

A tőke kivétel arra vezetett, hogy a hatalmas monopolszervezetek a fejlődés során gazdaságilag felosztották egymás között a világot. A monopóliumok mindenekelőtt a hazai belső piacokat osztják fel egymás között, azonban a kapitalizmusban a belső piac szorosan összefügg a külső piaccal. Ahogy nőtt a tőke kivétel, úgy szaporodtak a monopóliumok külföldi és gyarmati érdekeltiségei. Az egyes országok monopolista szervezetei a külföldi érdekszférákért folytatott állandó éles harcban ideiglenes szövetségeket, megegyezőségeket kötöttek egymással. Így jöttek létre a nagy nemzetközi monopóliumok. A tőkekoncentráció már oly magas

fokot ért el, hogy egy-egy világkartell vagy világtröszt egy vagy több áru termelésében és eladásában világviszonylatban is döntő szerepet játszik. Természetesen a harc ezek között a mammut-szervezetek között sokkal élesebb és pusztítóbb, mint az egyes országokon belüli küzdelem.

A nemzetközi monopóliumok keletkezése és fejlődése

Az első nemzetközi monopóliumok a múlt század 60—80-as éveiben keletkeztek. Olyan termelési ágakat öleltek fel, amelyekben igen magas volt a termelés koncentrációja, mint pl. a nagy vasúti építkezésekhez szükséges síngyártás vagy egyes fontos nyersanyagok kitermelésével kapcsolatos egyéb iparágak. Így jött létre a nemzetközi sfn-, réz-, nikkel- stb. kartell. A századforduló után már az árupiacok elosztására is létrejöttek nemzetközi egyezmények.

1920 és 1933 között már több mint 100 árucikknél — a gyufától a rádióig — a nemzetközi kartellek tartották a kezükben a világkereskedelem 42%-át. Különösen erős nemzetközi kartellek jöttek létre a fegyvergyártás területén. Többek között 1926-ban az amerikai Du Pont vegyitröszt a világ lőporpiacának felosztására egyezményt kötött a nagy német vegyiipari monopóliummal, az I. G. Farbenindustrie-val. Ebben az időben lépett szövetségre egymással az amerikai olajtröszt és a már említett német vegyitröszt is. A megegyezés szerint az amerikai olajkirályok minden tonna Németországban gyártott mesterséges benzin után egy bizonyos összeget kaptak, ugyanakkor a német vegyiipar gazdái 20%-ban részesedtek a természetes repülőgépbenzin termeléséből és eladásából származó jövedelemből. A nemzetközi monopóliumok megegyezést kötnek az árak felemelésére, gyakran, ha azt profitérdekeik úgy kívánják, a termelés csökkentésére, a találmányok közös elsüllyesztésére. Ezek az egyezmények a háború alatt is érvényben voltak. A második világháború alatt, dacára annak, hogy az USA hadban állt a hitleri Németországgal, a fentebb említett két tröszt újabb egyezményt kötött egymással. A Standard Oil kötelezte magát arra, hogy az I. G. Farbenindustrie-n keresztül Hitleréket ellátja benzinnel, kőolajjal, technikai információkkal. A monopóliumoknak közös érdekük volt, hogy a háború minél jobban elhúzódjon, azért az amerikai nagytőkések minden erejükkel akadályozták a második front létrehozását. Ugyanezek az amerikai trösztök ma adóz ellenségei az egységes demokratikus Németország megteremtésének.

Harc a nemzetközi monopóliumok között

Lenin rámutatott arra, hogy a nemzetközi monopóliumok létrejötte nem enyhíti, ellenkezőleg, élesebbé teszi az imperialisták táborában lévő ellentéteket. A monopóliumok nemzetközi méretekben éles harcot vívnak egymással a nyersanyagforrásokért, mert a nyersanyagforrások birtoklása a monopóliumok alapvető érdeke. Az egyes monopóliumok mögött ott áll a tőkés állam, amely szükség esetén háborút indít a nagytőkések érdekében. A két világháború között pl. a világ olajforrásaiért elkésredett harcot vívtak egymással az amerikai és angol olajtrösztök. Ebben a harcban, amely tele volt rablással, gyilkosságokkal, a

közelkeleti és délamerikai népek egymás elleni uszításával, az amerikaiak kerekedtek felül. Már 1945-ben az amerikai olajtröszt kezében volt a kapitalista világ olajtermelésének közel 32%-a.

A nemzetközi monopóliumok között egyre élesedik a küzdelem az áru- és tőkekiviteli piacokért is. Minél szűkebb a belső piac a hatalmasra duzzadt termelőerők számára, annál inkább szükségük van a külső piacokra. Viszont a monopóliumok között létrejött nemzetközi egyezmények mindig a fennálló erőviszonyok alapján jönnek létre. Az erőviszonyok azonban állandóan változnak és ezért a régebben megkötött egyezmények már nem felelnek meg az új erőviszonyoknak és az erősebbek harcolnak az új erőviszonyok szerinti egyezmények megkötéséért. A nemzetközi monopóliumok között a harc egyre élesebb és elkeseredettebb lesz.

A világ területi felosztása az imperialista hatalmak között és harc a világ újrafelosztásáért

A világ gazdasági felosztása a nagy nemzetközi monopóliumok között maga után vonta a világ területi felosztását is a tőkés nagyhatalmak között. Az imperializmus korszakában a világ legféltreesebb zugait is bevonják a világforgalomba. „Az egyes nemzeti gazdaságok és nemzeti területek egy egységes lánc, az új világ gazdaság láncszemei lettek.” (Lenin.) Azonban ez az egységes világ gazdaság nem a kölcsönös együttműködésen, nem egymás érdekeinek tiszteletben tartásán, hanem az alárendeltség és uralom viszonyán épül fel. A tőkés nagyhatalmak az imperializmus korában a gyarmatok megszerzésére, és a gyarmati népek leigázására vesznek irányt.

Gyarmatok már a szabadversenyek kapitalizmus korában is voltak, sőt ismeretes, hogy az ókori római birodalom is kiterjedt gyarmatbirtokkal rendelkezett. Már a kapitalizmus előtti időkben és a kapitalizmus hajnalán Spanyolország, Hollandia, Portugália és később Anglia felbecsülhetetlen kincseket rabolt össze a tengerentúli területeken. Amerika, India, Afrika stb. népeinek kifosztása nagy szerepet játszott az eredeti tőkefelhalmozásban. De a gyarmatok csupán az imperializmus korában tettek szert döntő jelentőségre.

Míg Anglia gyarmatai 1860-ban csupán 2,5 millió km²-t tettek ki, addig 1899-ben már 9,3 millió km² kiterjedésű, 309 millió lakosú gyarmatbirodalma volt Angliának. Franciaország szintén a múlt század végére lett gyarmattartó nagyhatalommá. Ez időre esett az Egyesült Államok, Németország, Olaszország gyarmati terjeszkedése is. A modern gyarmatbirodalmak kialakulása tehát összefügg az imperializmus kifejedésével. Az imperializmus korszakában, mint később látni fogjuk, minden más előző korszakhoz képest minőségileg megváltozott és óriási méretekben megnőtt a gyarmatok szerepe.

Harc a világ újrafelosztásáért

A világ területi felosztása az imperialista hatalmak között a 19. század végére befejeződött, és ennek következtében a föld újrafelosztásáért folyó harc került napirendre. A gyarmatok oroszlánrészét Anglia és Franciaország kaparintották meg, míg a fiatalabb kapitalista országoknak: az Egyesült Államoknak, Németországnak, Olaszországnak stb. már csak a morzsák jutottak. Ezeknek az országoknak vagy meg kellett elégedniök a viszonylag másodrendű gyarmati birtokokkal, vagy pedig meg kellett kísérelniök hatalmukba keríteni azokat a gyarmatokat, amelyeket korábban mások már elfoglaltak.

Míg 1914-ben Angliának és Franciaországnak együttesen 44,1 millió km² kiterjedésű és 449 millió lakosságú hatalmas gyarmathierarchia volt, addig Németország mindössze 2,9 millió km² nagyságú, 12,3 millió lakosú gyarmathierarchiával rendelkezett.

A német, olasz, japán imperializmus katonailag is felkészült arra, hogy erőszakkal elragadja a már elfoglalt piacokat és nyersanyagforrásokat imperialista versenytársaitól. Megkezdődött a harc a világ újrafelosztásáért.

Az imperialista hatalmak két csoportja között 1914-ben kitört az első világháború. Ebben a háborúban mindkét imperialista csoportnak — a központi hatalmaknak és az antantnak — egyaránt rabló imperialista célkitűzései voltak. Ez a háború a jóllakott és az éhes rablók között folyt, akik nem tudtak a zsákmányon békésen osztozni. A világ újrafelosztásáért robbantották ki a fasiszta agresszorok a második világháborút, amely a Szovjetunió és a szabadságukért küzdő népek részéről igazságos, antifasiszta, felszabadító háború volt.

A már felosztott világ újrafelosztásáért vívott harc a kapitalizmus imperialista szakaszának egyik alapvető jellemvonása, amelynek oka, hogy a tőkés fejlődésbe később bekapcsolódó országok — az új technikát alkalmazva — nemcsak utolérlik, hanem túlhaladják a régebbi tőkés országokat. (A kapitalizmusnak erről az egyenlőtlen fejlődéséről a későbbiek folyamán még szó lesz.) A huszas évek elejétől napjainkig eltelt idő tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a világ újrafelosztásáért folyó harc végeredményben a világuralomért folyó harcra vezet. Napjainkban az amerikai monopolista körök nyíltan hirdetik, hogy világuralmuk erőszakos megteremtésére törekszenek. Ilyenformán a német imperializmus nyomdokaiba léptek, amely világuralmi céljai érdekében kétszer robbantott ki világháborút.

Az imperialisták által kirobbantott háborúk világos bizonyítékai annak, hogy a monopolizációk a maximális profit biztosítása érdekében készek a legvéresebb eszközöket is igénybevenni.

A háború az imperialisták részére a legjövendőmezőbb üzlet, a maximális profit biztosításának egyik fő eszköze. Mint ahogy a maximális profitért folyó hajsza elválaszthatatlan az imperializmustól, úgy a háborúk is az imperializmus szükségszerű velejárói.

A gyarmati elnyomás rendszere az imperializmusban

A gyarmatok területe és lakossága messze felülmúlja az anyaországok területét és népességét. Az angol gyarmatokon 480 millió ember él, vagyis Anglia lakosságának több mint tízszerese. Franciaországnak 42 millió lakosa van, ugyanakkor gyarmatain 70 millió ember él. Hollandia lakossága 9 millió, gyarmataié 61 millió. A gyarmati birtokok oroszánrészét a nagyhatalmak tartják kezükben. Pl. a holland gyarmatokon már régóta az angol tőke uralkodik, és a második világháború után egyre inkább az Egyesült Államoké a tényleges uralom. Ehhez hasonló a helyzet a belga, portugál, spanyol stb. gyarmatokon is. Az imperializmusban tehát egy maroknyi gyarmattartó ország uralkodik a gyarmatokon a világ népességének többszázmilliós része felett.

A fináncióke — állapította meg Lenin — a függő országok különböző formáit teremti meg. A teljes gyarmati uralom mellett egyes országok félgymati sorban élnek. Ezek az országok politikailag formálisan függetlenek, de a gyakorlatban egyes imperialista nagyhatalmak pénzügyi és politikai függvényei. Ilyen félgymati helyzetben volt évtizedeken keresztül a hatalmas Kína is, amely csak a Szovjetuniónak a második világháborúban a fasizmus felétt aratott győzelme és a kínai néphadsereg felszabadító harcai következtében nyerte el függetlenségét. Hasonló függő helyzetben van ma is Portugália, Törökország és egy sor más ország. Félgymati helyzetben volt a felszabadulás előtt hazánk is. Magyarország gazdaságilag és politikailag egyaránt a francia, angol és később a német finánciókések félgymata volt. Az Egyesült Államok monopolistái korlátlanul uralkodnak Dél-Amerika számos országában. Nicaragua, Salvador, Honduras stb. középamerikai köztársaságban az ország igazi urai az amerikai nagytőkések, akik az ország egész cukornád-, banán- stb. termését felvásárolják. Az imperializmus korában éles harc folyik a nagyhatalmak között a gyarmatok és félgymatok feletti gazdasági és politikai uralom biztosításáért. Az amerikai imperialisták félgymataikká teszik az egykor független európai tőkés országokat is, és kiterjesztik uralmukat az egész tőkés világra. Természetesen hasonló uralmi viszonyok az imperializmus előtt is voltak, azonban az imperializmusban a gyarmati és félgymati elnyomás egyetemes rendszerre válik. „Az imperializmus olyan világrendszer, amelyben a föld lakosságának óriási többségét

ménaknyi 'előrehaladott' ország tartja pénzügyi rabságban és gyarmati elnyomásban." (Lenin.)

Gyarmatok mint piacok és nyersanyagforrások

Az imperializmusban a gyarmatok áru piac szerepe döntő módon megnő. Anglia 1928-ban áruinak 45 százalékát tengerentúli birtokain adta el. Franciaország exportjának 20%-a a gyarmatai felé irányul. Az Egyesült Államok tokozza árukivitelét a gyarmatokra, kiszorítva onnan versenytársait. A gyarmatok mint áru piacok jelentőségét fokozza az, hogy az imperialista államok a legrosszabb áruikat adják el a gyarmatokon, olyan árukat, amelyek egyebütt nem tudtak elhelyezni. Továbbá rendkívül jövedelmező a gyarmatokra menő árukivitel azért is, mert a tőkéssek felemelt magas árakon adják el áruikat. A gyarmatok az anyaországok gazdasági hatalma alatt állnak, ezért a gyarmattartó országok vagy vámmentesen vihetik be áruikat gyarmataikra, vagy olyan szerződéseket kötnek a gyarmati országokkal, amelyek az imperialisták részére a maximális profitot biztosítják.

Az imperializmusban a gyarmatok mint nyersanyagforrások is döntő szerepre tesznek szert. Csak a gyarmatok birtoklása biztosíthatja a nyersanyagforrások szilárd monopóliumát. Az imperialista államok csaknem kizárólag a gyarmatokról és a függő országokból kapják a legfontosabb nyersanyagok tömegét: a gyapotot, kaucsukot, ásványolajat, gyapjút, kávé, kakaót, aranyat, ezüstöt, egyéb ritka fémeket stb. Az atombombagyártáshoz szükséges urániumércet ugyancsak a gyarmatokon nyerik. Ezért az imperialista országok éles harcot folytatnak a nyersanyagforrások birtoklásáért.

Az imperialistáknak a nyersanyagok iránti mohósága azt eredményezi, hogy a gyarmatok gazdasági fejlődése elfajul, és teljesen egyoldalúvá válik. Az egyes gyarmatok egész gazdasága sok esetben egy-két termék előállítására specializálódik, amelyek teljes egészükben kivitelre kerülnek. Így pl. Egyiptom egész kivitelének 80 százaléka gyapot, Ceyloné 80 százalékban kaucsuk és tea, Cubáé 70 százalékban cukor stb. A középamerikai köztársaságok jelentős mértékben banántermelő országok. Ezekben az országokban az amerikai banántröszt a teljhatalmú úr. Ez az egyoldalú gazdasági fejlődés fokozza a gyarmati és függő országok szolgai függőségét a monopolista trösztöktől.

A gyarmatok az imperializmus tartálékából a proletárforradalom tartálékává lesznek

A gyarmatok gazdasági fejlődése az imperializmusban egyoldalúvá válik. Még azokon a gyarmatokon is, mint pl. India vagy Dél-Amerika országai, ahol aránylag fejlett ipar alakult ki,

főleg a könnyűipar van túlsúlyban. India 350 millió lakosából mindössze 1,5 millió dolgozik nagy- és középipari vállalatokban, de ezeknek is a fele a pamut- és jutaiparban. Érthető, hogy az imperialisták minden erővel megakadályozzák, hogy a gyarmati országok függetlenségének alapját képező jelentős nehézipar kifejlődhessen ezekben az országokban. Azonban még a meglévő szűk ipar fejlődése is jelentős következményekkel jár. Az első — de főleg a második — világháború alatt a gyarmatok iparának fejlődése előrehaladt. Ezzel egyidejűleg a kifejlődött gyarmati proletariátus is a harc színterére lépett. Jelentős helyi értelmiségi rétegek fejlődtek ki, a nemzeti öntudat, az ország függetlenségéért folyó harc egyre nagyobb méreteket öltött. Sztálin már 1925-ben megállapította, hogy nincs már egységes és egyformán fejletlen országokból álló Kelet. Olyan gyarmati országok fejlődtek ki, mint pl. Egyiptom és India, amelyek már kisebb vagy nagyobb proletariátussal rendelkeznek. A gyarmati felszabadító mozgalmaknak a fejlettebb gyarmati és függő országokban a proletariátus állt az élére, és elszántan vezeti a harcot az imperialista iga-
lerázásáért, az ország függetlenségének kivívásáért. Különös erővel lobbant fel a gyarmati népek függetlenségi mozgalma a második világháború után. A kínai nép győzelmes harca kihat India, Malája, Indonézia, Indokína és a többi gyarmati nép küzdelmére. Napjainkban egyre fokozódik az iráni és az egyiptomi nép harca az angol és amerikai imperializmus ellen, ami azt mutatja, hogy erősen megrendültek az imperialisták pozíciói a Közel-Keleten is. A szabadságukért küzdő gyarmati népek harca összefonódik az anyaországok proletariátusának küzdelmével a közös ellenség: az imperializmus ellen. A gyarmati népek a Szovjetunió vezette békétábor erőihez tartoznak, és részesei a világkapitalizmus elleni küzdelemnek. Ily módon a gyarmatok és függő országok elnyomott népei nemzeti felszabadító harcának növekedése aláássa az imperializmus pilléreit. A gyarmatok — Sztálin meghatározása szerint — az imperializmus tartalékaiból a proletárforradalom tartalékaivá lesznek.

Az imperializmus sajátosságainak lenini összefoglalása

Az imperializmus — állapította meg Lenin — a kapitalizmus monopólista szakasza. Ezt bővebben kifejtve, az imperializmus olyan meghatározását kell adni, amely magában foglalja az imperializmus következő öt ismertetőjelét:

1. A termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fokot ért el, hogy a gazdasági életben döntő szerepet játszó monopóliumokat hozott létre.

2. A banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és ennek a „finánciókének“ alapján a fináncoligarchia kialakulása.

3. A tőkekivétel — az árukivételtől eltérően — különösen nagy jelentőségre tesz szert.

4. Nemzetközi monopolista-kapitalista szövetségek alakulnak, amelyek felosztják egymás között a világot.

5. Befejeződött a föld területi felosztása a legnagyobb kapitalista hatalmak között.

Mindezek az ismérvek végső sorban a monopóliumok uralmából fakadtak. Az imperializmus tehát a kapitalizmus új szakasza, nem más, mint monopolkapitalizmus.

A modern kapitalizmus (monopolkapitalizmus) gazdasági alaptörvénye

Az imperializmus lenini jellemzése megmutatta, hogyan nőnek ki a szabadversenyből a monopóliumok. Megmutatta, hogy a monopóliumok létrejötte szükségképpen a finánc-tőke, a finánc-oligarchia kialakulásához, a tőkekivétel jelentőségének megnövekedéséhez, a világ gazdasági és területi felosztásához vezet. Felmerül a kérdés, mi az a fő hajtóerő az imperializmusban, amely a termelést mozgatja, hol előre viszi, hol visszaveti, mi az a cél, amiért az imperializmusban a monopolisták a leggyalázatosabb eszközöket is igénybevéve elnyomják és a végsőig kizsákmányolják a dolgozókat?

E kérdésre a választ Sztálin elvtárs adta meg „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. művében, amely mérföldkő a politikai gazdaságtan történetében.

Sztálin elvtárs rámutat, hogy a modern kapitalizmus — a monopolkapitalizmus — gazdasági alaptörvénye: „A maximális tőkés profit biztosítása az adott ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele és nyomorbadöntése útján, más országok, különösen az elmaradott országok népeinek leigázása és rendszeres kifosztása útján, végül a legmagasabb profit biztosítása a háborúk és a nemzetgazdaság militarizálása útján.”

Minden termelési módnak megvan a gazdasági alaptörvénye. Ez a törvény az egy-egy termelési módnak nem egyes és akármilyen folyamatait, hanem „... a fejlődésének valamennyi fázisát és fő folyamatát, tehát... mivoltát, lényegét határozza meg.” (Sztálin)

Már a szabadversenyen alapuló kapitalizmus tanulmányozásánál láttuk, hogy a tőkés termelés célja a profit. A tőkések csak azt termelik és csak addig, ami és ameddig profitot hoz számukra. A tőkések már akkor is a lehető legnagyobb haszonra törekedtek, de a szabadverseny, a tőke szabad áramlása révén az egyes tőkés vállalatok profitja átlagprofittá egyenlítőddött ki. A tőkések álla-

lában kénytelenek voltak megelégedni azzal az átlagos profittal, amely akkor a tőkés termelés fejlődését is biztosította.

Más a helyzet a modern kapitalizmusban.

Sztálin elvtárs azt tanítja, hogy a modern kapitalizmus már nem elégedhet meg az átlagprofittal. „A modern kapitalizmus — mondja Sztálin elvtárs — nem átlagprofitot, hanem maximális profitot követel, mert ez elengedhetetlen ahhoz, hogy többé-kevésbé rendszeresen megvalósíthassa a bővített újratermelést.” A történelem tényei igazolják a sztálini tanítást. Ezek a tények azt mutatják, hogy az átlagprofit a modern kapitalizmus idején már nem biztosítja a kapitalista termelés fejlődését. Ennek oka elsősorban az, hogy a modern kapitalizmusban a tömegek nyomora, a piacok szűk volta nem teszi lehetővé a termelési lehetőségek megfelelő kihasználását. Az üzemek kapacitás-kihasználatlansága krónikussá válik. Emellett a tőke koncentrációja olyan magas fokot ért már el, hogy a termelés bővítése általában hatalmas méretű tőkebefektetést követel. Igen nagy a tőkebefektetés kockázata is a dolgozó tömegek egyre erősödő imperialistaellenes mozgalma miatt. Ilyen körülmények között a tőkések csak akkor fektetnek be tőkét, ha az igen magas profitot biztosít számukra. A monopolizációnak tehát nem átlagprofitra, hanem maximális profitra van szüksége. Ezt a maximális profitot biztosítani tudja, és biztosítja is a maga számára.

A monopolizáció akadályozza a tőke szabad vándorlását, ennek következtében a monopolizáció hatalmas profitja nem egyenlítődik ki átlagprofittá. Emellett a monopolizáció az államhatalom birtokában az egész állam bel- és külpolitikáját, gazdasági intézkedéseit a maximális profit megszerzésének rendelik alá.

A modern kapitalizmus gazdasági alaptörvénye megmutatja tehát a termelés célját és hajtóerejét az imperializmusban. Megmutatja, hogy e rendszer mozgatórugója és célja a maximális profit. Ugyanakkor azonban feltárja a cél elérésére szolgáló aljas, embertelen eszközöket is.

A maximális profit biztosításának egyik eszköze az adott ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele és nyomorbadöntése. Az imperialisták országaiban a reálbérek csökkentése, a munkaintenzitás növekedése, a növekvő munkanélküliség, a magas monopolista árak, az adók növelése és az infláció a dolgozók nyomorának hallatlan fokozódását és ugyanakkor a monopolisták profitjának óriási mértékű emelkedését jelentik. Különösen szembetűnő ez a világreakció mai fellegvárában, az USA-ban. A reálbérek az USA-ban 1952 elején 30—40%-kal voltak alacsonyabbak, mint a háború előtt. Hárommillió teljes és tízmillió részleges munkanélküli van a legkilátástalanabb nyomorra kárhoztatva. A közvetlen és közvetett adók az amerikai

munkás bérének mintegy felét nyelik el. Nem így alakult a monopóliumok profitja. Ez a csökkentett adatok szerint is az 1938. évi 3,3 milliárd dollárról 1951-ben 42,9 milliárd dollárra, vagyis 13-szorosára emelkedett.

A maximális profit biztosításának másik eszköze a más országok, különösen az elmaradott országok népeinek leigázása és rendszeres kifosztása.

Más országok, különösen az elmaradott országok leigázásában és kifosztásában hatalmas szerepet játszik a tőkekivitel. A kivitt tőke után a finánc-tőke magas kamatot kap. Ha külföldön vállalatot alapít, óriási. — a belföldi profitnál rendszerint nagyobb — profitot vág zsebre. De lehetőséget ad a tőkekivitel a leigázott országokkal való rablókereskedelemre is. Ma a fő tőke-exportáló ország az USA. Monopóliumai először nehezednek nemcsak az elmaradott, de a viszonylag fejlett országokra is. Szaudi-Arábiában az amerikai olajtársaság az önköltséghez viszonyítva 700% hasznot zsebelnek be. Az olaj termelői, a dolgozók ugyanakkor az eladási ár 2%-át kapják csak munkabéreként. Hasonló képet kapunk mindenütt, bárhol nézünk az USA hirhedt „kereskedelmi szabadsága” mögé.

A maximális profit biztosítására minden eddigit felülmúló eszköz a háborúk és a nemzetgazdaság militarizálása. A maximális profit utáni vadállati hajsza miatt robbantották ki a háborút Koreában és készítik elő a harmadik világháborút az amerikai imperialisták. Ezért folytatnak az imperialisták féktelen fegyverkezést, csökkentik a dolgozók életszínvonalát. Az USA monopóliumai a vér és halál legfőbb vámszedői. Korea megtámadásának évében a General Motors Company — amelynek elnöke ma az USA hadügyminisztere — soha addig nem ismert nyereséget ért el: 1 év alatt alaptőkéjét 2 és egynegyedszeresére, több mint 1,75 milliárd dollárra emelte. A baktériumháború, a békeharcosok kivégeztetése, a fiataloknak a szocializmus elleni féktelen gyűlöletre, állatiasságra való nevelése, mind egy célért folyik az imperialista országokban: a maximális profitért.

A modern kapitalizmus Sztálin elvtárs által feltárt gazdasági alaptörvénye éppen azért is felbecsülhetetlen jelentőségű, mert leleplezi az emberiség leggonoszabb ellenségeit, a maga mélységében tárja fel a kapitalizmus feneketlen rothadtságát, és ezzel erős fegyvert ad a békéért harcoló becsületes emberek százmilliói kezébe.

Az imperializmus élődi és rothadó jellege

Az imperializmus nemcsak egyszerűen monopolkapitalizmus, hanem éppen a monopóliumok uralmának következtében a kapitalizmusnak az a szakasza, amikor a tőkés országokat az élődi-

ség és a rothadás jellemzi. Az imperializmus tehát élődsi és rothadó kapitalizmus.

A kapitalizmus élődsisége

A kapitalizmus imperializmus előtti szakaszában a tőkés többnyire maga vezette a vállalatát, szervezte a termelést. Az imperializmusban a nagytőkés monopóliumok tulajdonosai mind kevésbé vesznek részt a vállalatok termelésének irányításában. Ezt a munkát fizetett alkalmazottakra, igazgatókra, főmérnökökre stb. bízák. Így kialakul a tőkéseknek egy olyan rétege, akiknek főfoglalkozásuk a henyélés, spekuláció, és akik egyszerűen vagyonuk jövedelméből, kamatokból, a részvények után fizetett osztalékokból, „szelvényvágásból“ élnek. A tőke kivitel még jobban fokozza ennek a társadalom számára teljesen haszontalan rétegnek a létszámát, mert az elmaradt országokból hatalmas nyereségek vándorolnak be a fejlett tőkés országokba. Ez a körülmény — mondotta Lenin — „... az élődsiség bélyegét üti rá az egész országra, amely néhány óceánontúli ország és gyarmat kizsákmányolásából él“. Így alakulnak ki az imperializmusban az ú. n. „járadékos“ vagy más szóval „uzsorás“ országok, amelyeknek nagytőkései anélkül, hogy a termeléshez bármi közük is volna, kisajtolják a világ óriási többségének vérért és verejtékét.

Jellemzőképpen nézzük meg a két főuzsorás ország adatait: Az Egyesült Államokban a nemzeti jövedelem 1913-tól 1931-ig összesen 62%-kal emelkedett, ugyanezen idő alatt a járadékosok jövedelme, tehát a kifizetett kamatok és a részvények utáni haszon összege 350%-kal nőtt. Angliában 1931—32-ben a dologtalan járadékosok közel 350 millió fontot, azaz az egész nemzeti jövedelem 10%-át vágták zsebre. A járadékosok jövedelmét fokozza a nagyarányú háborús fegyverkezés. Az amerikai részvénytársaságok a második világháború folyamán, 1940 és 1945 között az adók levonása után még mindig több mint 53 milliárd dollár tiszta haszonra tettek szert. A második világháború után, az egyre fokozódó fegyverkezés következtében, 1947-ben 17,4 milliárd, 1948-ban 20,8 milliárd dollár tiszta hasznot vágtak zsebre az amerikai részvénytársaságok urai. A koreai nép elleni bűnös háború és a harmadik világháborúra való lázas felkészülés következtében az amerikai monopolitőke haszna évről-évre rohamosan növekszik.

Az Egyesült Államok monopóliumainak tiszta haszna — ahogy az előzőekben láttuk — csillagászati arányokat ért el. A Koreában harcoló katonák vérért aranyesővé változtatják az USA monopóliumai a maguk számára. A milliomosok nagy kölcsönöket adnak az államnak, és busás kamatokat kapnak. „Mik ezek a kamatok?“ — írta Lenin — milliárdok, amelvekkel a milliárdos uraknak adóznak azért a szíves engedélyért, hogy munkások és parasztok megölhetik, és nyomorékká tehetik egymást annak eldöntése érdekében, hogy miképpen kerüljenek szétosztásra a tőkések profitjai.“ Az imperialista országokban a háborús költségvetések ma már csillagászati számokat érnek el, és ennek megfelelően emelkednek a milliomosok jövedelmei is.

Az élődsiség kihat az imperialista országok keresetből élő rétegeinek foglalkozására is. Mind több ember szükséges a jára-

dékosok személyes kiszolgálására, kielégítésére, felesleges luxusiparok fejlődnek ki, amelyek csupán pár tízezer ember hóbortjainak kielégítését szolgálják. Így a társadalomban egyre több lesz az olyan ember, aki nem produktív munkát végez, akinek a munkája a társadalom többségének szempontjából felesleges. Amerikában már 1930-ban a kereső népességnek 39%-a a gazdagok különféle közvetett és közvetlen kiszolgálásával foglalkozott.

Az élősdiség hatása a munkásosztályra

Az a körülmény, hogy néhány leggazdagabb tőkés ország az egész világot kiuzsorázza, lehetővé teszi, hogy ezekben az országokban az óriási haszon morzsáiból a nagytőkések megvásárolják saját munkásosztályuk felső rétegét. Ez a kiváltságos réteg a *munkásarisztokrácia*. A munkásarisztokraták olyan elemek, akik valamivel magasabb bérért, jobban fizetett állásokért stb. elárulják saját osztályukat, és a monopolizációk engedelmes cselédjeivé válnak. A kapitalistáknak azért van szükségük ezekre a munkásárulókra, hogy rajtuk keresztül leszereljék a munkásosztály forradalmi harcát, hogy a proletariátus szervezeteit a finanszírozások szolgálatába állítsák. A munkásarisztokráciából kerülnek ki azok az áruló szociáldemokraták, akik úgy a múltban, mint ma is a munkásosztály egységének megbontására törek-szenek. A jobboldali szociáldemokraták Angliában, Franciaországban, az Egyesült Államokban és a többi tőkés országban egyaránt teljes mértékben kiszolgálják saját nagytőkéseiket és az amerikai imperialistákat. A nagytőkések által megvásárolt munkásarisztokraták a Szovjetunió és a népi demokratikus országok ádáz ellenségei, és az imperialisták háborús terveinek fő szószólói. A tőkés országok dolgozói közül ma már egyre kevesebben hisznek a szocializmusról prédikáló munkásárulóknak, és nincs messze az az idő, amikor az Attlee-ek, Moch-ok és a többiek is oda jutnak, ahová a magyar munkásosztályon hosszú ideig élősködő Peyer és társai: a történelem szemétdombjára.

A kapitalizmus rothadó jellege

A tőkés rendszer hanyatlása az imperializmus korszakában egyre fokozódó rothadásában is megnyilvánul. Kifejlődése idején a kapitalizmust az különböztelte meg az előző társadalmi rendszertől, hogy a termelőerők hatalmas tempóban fejlődtek, megteremtődött a modern nagyipar, kialakult a modern bankrendszer stb. Mindez a termelés nagyfokú társadalmasítását eredményezte. A kapitalista rendszer tehát minden elnyomás ellenére, imperialista, szakaszáig haladó volt. A kapitalizmus imperialista szakaszában már nem segíti elő a fejlődést, ellenkezőleg, akadá-

lyává válik a társadalom fejlődésének. A termelőerők fejlődése lelassul. A nagy monopóliumok kezében összpontosult hatalmas tőkék, a termelés és a technika fejlettségének magas foka lehetővé tennék a termelőerők fejlődésének meggyorsítását, de a monopóliumok gazdasági erejüket nem a termelés fejlődésének meggyorsítására, ellenkezőleg, gyakran annak fékezésére használják. Miért? Először azért, mert a monopóliumok a termelés nagyfokú kibővítésével nem akarják aláásni a mesterségesen magasán tartott árakat, másodszor azért, mert a nagy monopóliumok hatalmas állótőkéket (gépi berendezés, épületek stb.) fektetnek be a termelésbe, és a termelési eszközök nagyarányú fejlődése azt jelentené számukra, hogy újabb tőkéket kellene befektetniök, mielőtt még a régi állótőke megtérült volna. Minél jobban megszervezett és specializált az óriás üzemeken belül a termékek gyártása, annál költségesebb még a legkisebb változtatások keresztülvitele is. A monopóliumok igen sok esetben akadályozzák az új találmányok alkalmazását. Pl. a mesterséges benzin és a mesterséges gumi előállításának eljárása már az első világháború után ismeretes volt, de a nagy olaj- és gumimonopóliumok összevásárolták a szabadalmakat, és megakadályozták a termelés széles méretű kiterjesztését. Csupán a második világháború előtt és alatt létesítettek nagyobb arányú üzemeket, de akkor ez már busás hasznot jelentett számukra. Az imperialista országokban ma is tucatjával sülyeszítik el a különféle szabadalmakat, mert a tömegek nyomora, a vásárlóképes fogyasztás szűk volta miatt még az eddigi termelési eljárások alapján készült árukat sem képesek eladni.

Mindezek megállapítása mellett hiba lenne azt hinni, hogy a monopóliumok uralma alatt megáll a technika fejlődése. A technika fejlődése alá van rendelve a monopóliumok érdekeinek. „A kapitalizmus az új technika mellett van — tanítja Sztálin elvtárs — amikor ez a technika a legnagyobb profittal kecsegtet. A kapitalizmus az új technika ellen és a kézimunkára való áttérés mellett van, amikor az új technika többé nem kecsegtet a legnagyobb profittal.”

A háború és így a maximális profit érdekében igen sok technikai újítás látott napvilágot. A Radar-készülék, a lökhajtásos repülőgép és egyéb találmányok szintén a technika fejlődését bizonyítják. De ezeket az eszközöket az imperialisták nem az építés, hanem a pusztítás szolgálatába állítják: Mindennél meggyőzőbben bizonyítja ezt az atomenergia felhasználásának módja. Amíg a Szovjetunió az atomenergia segítségével hegyeket robbant, folyókat kényszerít új mederbe, amivel kiterjeszti az ember uralmát a természet felett, addig az imperialisták atombombákat gyártanak, amivel lángra akarják gyújtani a világot.

A rothadás fokozódása végül megteremti a termelés csökkenésének irányzatát. Erre jellemző, hogy az USA ipari termelése, az 1929-es termelési szintet száznak véve, 1929-től 1949-ig mindössze 60%-os emelkedést ért el. Ugyanezen idő alatt a Szovjetunió ipari termelése 100-ról 870-re emelkedett, tehát csaknem megkilencszereződött. Figyelembe kell venni, hogy közben, ez alatt a 20 év alatt többször jelentősen visszaesett az USA ipari termelése. 1929-től 1937-ig mindössze 2,9%-os volt a növekedés, 1939-ben az ipari termelés visszaesett az 1929-es színvonal 99 százalékára. Ha nincs második világháború, akkor az USA gazdasága a depresszió állapotában marad, és kb. az 1929-es, vagy annál még alacsonyabb színvonalon topogott volna. A második világháború alatt az USA termelése a haditermelés fokozódása miatt ugrás-szerűen emelkedett, majd a háború után újra visszaesett. Újabb emelkedés csak a koreai nép ellen kirobbantott rablőháború és az eszeveszett fegyverkezési hajszá nyomán következett be. Ennek tulajdonítható — mondta Malenkov elvtárs az SZKP XIX. kongresszusán tartott beszámolójában —, hogy az USA ipara 1951-ben kétszerannyit termelt, mint 1929-ben. Ugyanakkor a Szovjetunió iparának termelése 1929—1951 között csaknem megtizenháromszorozódott. Annak-ellenére, hogy az Egyesült Államok területén az 1863-as polgárháború óta nem folytak hadműveletek, mégis az elmúlt húsz év alatt — 1929 és 1949 között — a termelés fejlődése átlagosan csupán évi két százalékot tett ki. Ugyanakkor a Szovjetunió területén olyan háború dúlt, amelyről Sztálin elvtárs megállapította, hogy a szoviet nép háborúja a német fasiszta hordák ellen „a legszörnyűbb és legsúlyosabb háború volt, amelyet hazánk egész történelme folyamán átélt”. Ilyen körülmények között is az évenkénti fejlődés túlhaladta az évi 40%-os átlagot. Angliában jelentősen kisebb volt a fejlődés üteme, mint az USA-ban, Franciaország és Belgium pedig képtelenek elérni a húsz év előtti termelési színvonalukat.

Megállapíthatjuk, hogy a tőkés viszonyokon túlnőtt termelőerőket a kapitalizmus békében már nem tudja hasznosítani, hanem csak akkor, ha háborúra készül, háborút folytat, tehát ha a pusztítás szolgálatába állítja őket.

Az imperializmus, mint halódó kapitalizmus

A termelőerők fejlődésének mind erősebb akadályozása, az élıdiség és a rothadás azt jelenti, hogy az imperializmussal a kapitalizmus a hanyatlás korszakába lépett. A kapitalizmus ezzel elérkezett fejlődésének legmagasabb fokára és egyben életének utolsó szakaszába. A monopóliumok a munka társadalmasítását a kapitalizmusban lehetséges legmagasabb fokra emelik, de a munkának ez a nagyfokú társadalmasodása kiáltó ellentétben

van és nem egyeztethető össze a kapitalizmusra jellemző egyéni kisajátítással. Sőt, ez az ellentét egyre élesebb lesz. Az óriási vállalatok, amelyek egy vagy több iparágon belül képesek megszervezni a termelést, már nem férnek össze a magántulajdon tényével. Ezek a hatalmas vállalatok egypár fináncitőkés tulajdonában, nem képesek a bennük rejlő lehetőségeket a társadalom javára hasznosítani, mert működésüket a fináncitőkések profitérdeke határozza meg. A társadalmi fejlődés megköveteli, hogy az emberek távolítsák el a fejlődés útjából a tőkés termelési viszonyokat, és a munka nagyfokú társadalmasítása mellett, a magántulajdont megszüntetve, a kisajátítást is társadalmivá tegyék. Az imperializmusban a végsőkéig kiéleződik a társadalmi termelés és a tőkés kisajátítás közötti alapvető ellentmondás. Ennek megnyilvánulásait Sztálin elvtárs a három legfontosabb ellentmondás kiéleződésében jelölte meg.

a) A munka és a tőke közötti ellentmondás kiéleződése

A fináncitőke uralma a munkásosztály és a többi dolgozó rétegek, ezek között elsősorban a dolgozó parasztság, egyre fokozódó kizsákmányolását és politikai elnyomását jelenti. Ezért az imperializmusban a végsőkéig kiéleződik a harc a tőkésosztály és a munkásosztály között. Ebben az osztályharcban, mely a munkásosztályt a forradalomhoz juttatja el, forradalmi pártra van szüksége a munkásosztálynak. „Vagy add meg magad kényrekedvre a tőkének, tengődj a régi módra és süllyedj minél lejjebb, vagy nyúlj új fegyver után — így teszi fel a kérdést az imperializmus a proletariátus milliós tömegei előtt. Az imperializmus a munkásosztályt a forradalomhoz juttatja el.” (Sztálin.) A proletariátusnak ezt az új fegyverét, a Bolsevik Pártot, Lenin és Sztálin kovácsolták erőssé. A Bolsevik Párt példája nyomán és annak vezetésével jöttek létre a föld minden részén a kommunista pártok, amelyek vezetik a munkásosztály harcát a tőke uralmának megdöntéséért.

b) A különböző pénzesorportok és imperialista hatalmak közötti ellentmondás kiéleződése

Az imperialisták arra törekszenek — mint láttuk —, hogy a megváltozott erőviszonyoknak megfelelően, újra és újra fellosszák egymás között a világot. Az új pénzesorportok és hatalmak, amelyek piacokat, nyersanyagforrásokat követelnek, ádáz dühvel harcolnak a régi pénzesorportok ellen, amelyek görcsösen ragaszkodnak zsákmányukhoz, sőt ennek növelésére törekednek. Az állandó harc a világ újrafelosztásáért szükségképpen imperialista háborúk kirobbantásához vezet. „Ez a körülmény viszont abban a tekintetben figyelemreméltó, hogy kölcsönösen gyengíti

az imperialistákat, gyengíti a kapitalizmus pozícióit általában, közelebb hozza a proletárforradalom pillanatát, és a forradalmat gyakorlati szükségessé teszi.“ (Sztálin.) A háborúk az imperializmus velejárói, és végső fokon a világkapitalizmus gyengüléséhez vezetnek. Ezt a történelem ékesszólóan bizonyítja. Az első imperialista világháború következtében létrejött a föld egyhatodán a Szovjetunió. A második világháború után ismét egy sor ország szakadt ki a világimperializmus láncából, és a szocializmus útjára lépett. A Szovjetunió vezette békeháború a siker lehetőségével küzd a tartós békéért, de ha az imperialisták mégis kirobantanának egy újabb világháborút, akkor ez már az egész kapitalizmus pusztulásához vezetne

c) A maroknyi uralkodó „civilizált“ nemzet és a világ százmilliókra rúgó gyarmati és függő helyzetben lévő népei közötti ellentmondás kiéleződése

Az imperialista gyarmatosítás következtében az elmaradt országokban kialakul a proletariátus és a burzsoázia, kifejlődnek a tőkés termelési viszonyok. A gyarmati és függő országokban fellángolnak a nemzeti függetlenség kivívásáért és az imperialista elnyomás megszüntetéséért a forradalmi szabadságmozgalmak. „Ez a körülmény fontos a proletariátusra nézve abban a tekintetben, hogy gyökerében ássa alá a kapitalizmus hadállásait, a gyarmatokat és függő helyzetben lévő országokat az imperializmus tartalékaiból a proletárforradalom tartalékaivá változtatja.“ (Sztálin.)

Ezek mellett az ellentmondások mellett a kapitalizmus összes egyéb ellentmondásai is kiéleződnek. Gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt a halódás és rothadás jellemzi a kapitalizmus imperialista szakaszát. Ezért nevezi Lenin az imperializmust halódó kapitalizmusnak, a szocialista forradalom előestéjének. Ez az imperializmus helye a történelemben.

A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye.

A szocializmus győzelme egy országban

A kapitalizmus nem egyidőben fejlődött ki az egyes tőkés országokban. Így pl. a világ ipari termelésében 1860-ban Anglia járt az élen. Anglia uralkodott a világpiacon. Több szövetet szőtt, több vasat és acélt olvasztott, több szénét bányászott, mint Franciaország, az USA, Németország, Olaszország, Oroszország és Japán együttvéve. De már a múlt század 80-as éveiben az USA túlszárnyalta Angliát, és a világ ipari termelésében az első helyre került. A 20. század első évtizedében már Németország is, hagyva Franciaországot, ugyancsak megelőzte Angliát.

Az egyes tőkés országok ilyen élesen egyenlőtlen fejlődésének oka abban rejlik, hogy míg a régi tőkés országokban viszony-

lag lassan újítják fel a gépi felszerelést, a technikai apparátust (a kialakuló monopóliumok is gátolják ezt), addig az újonnan iparosodó országok (amennyiben nem kerülnek gyarmati függésbe) a legmodernebb technikát alkalmazzák. Erre készíteti őket az is, hogy a piacot meghódítsák áruik számára. A technika hatalmas fejlődése tehát lehetővé tette és megkönnyítette, hogy egyes országok más országokat ugrászerűen megelőzzenek.

Lenin, feltárva a kapitalizmus egyenlőtlen és ugrászerű fejlődésének törvényét, arra a következtetésre jutott, hogy az imperializmusban éppen ebben rejlik a háborús összeütközések oka, mert a felfejlődött, erős kapitalista országok részt kérnek a gyarmatokból, de azokat csak erőszakos úton ragadhatják el addigi tulajdonosaiktól. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése következtében az erőviszonyok időről-időre szükségképpen megváltoznak az egyes imperialista hatalmak között, és ez az erőeltolódás újra és újra napirendre tűzi a föld újrafelosztásáért folyó harcot. A világkapitalizmus fejlődése az imperializmus korszakában csak válságokon és háborúkon keresztül haladhat.

Marx és Engels úgy vélték, hogy a szocializmus a legfejlettebb tőkés országokban egyszerre jut győzelemre. Marx és Engels nem láthatták a kapitalista országok egyenlőtlen és ugrászerű fejlődésének gyorsulását, és a maguk korában a fenti tétel helyes is volt. Azonban Lenin, aki az imperializmus korában vizsgálta a kapitalizmus törvényszerűségeit *a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvényéből ahhoz a világtörténelmi jelentőségű megállapításhoz jutott, hogy a szocializmus győzelme lehetetlen egyszerre valamennyi kapitalista országban, de lehetséges eleinte csak néhány, sőt egy (egyedülálló) kapitalista országban is.* „A szocializmus először csak egy vagy csak egynéhány országban győz, míg a többi ország bizonyos időre megmarad burzsoa vagy még burzsoa rendig el sem jutott állapotban.” (Lenin.) De vajjon melyik országban győz először a munkásosztály a tőkések felett? Az imperializmus korában ezt a kérdést nem lehet csupán az egyes tőkés országok belső viszonyainak vizsgálatából eldönteni. Az imperializmus olyan világrendszer — magyarázta Sztálin — amelyben a föld lakosságának óriási többségét maroknyi előrehaladott ország tartja pénzügyi rabságban és gyarmati kizsákmányolásban. Ezért az imperializmus korszakában a kapitalizmus már egységes világrendszert, egy nagy láncot alkot, amelyen belül az ellentmondások kiéleződése ennek az egész láncnak a meggyengüléséhez vezet. Lenin azt tanította, hogy az imperializmus láncát ott fog elszakadni, ahol a leggyengébb. Megeshetik, hogy ez az ország, vagy több ország nem a legfejlettebb, hanem éppen a kevésbé fejlett kapitalista országok közül kerül ki.

A történelem fényesen igazolta a lenini elméletet. Az imperia-

lizmus világlánca első ízben, 1917 októberében Oroszországban szakadt el, mert Oroszország volt az imperialista lánc leggyengébb pontja. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a Szovjetunió népei visszaverték az imperialisták beavatkozási kísérleteit, és a szovjet nép erejével, a Bolsevik Párt vezetésével felépítették a szocializmust. Ezzel igazolást nyert Leninnek az a tanítása, hogy nemcsak a szocialista forradalom győzelme lehetséges egy országban, de lehetséges a szocializmus felépítése is.

16. A KAPITALISTA VILÁGRENDSZER ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA

A kapitalista világrendszer általános válságáról szóló sztálini tanítás történelmi jelentősége

A kapitalizmus imperialista szakaszának eddig tárgyalt jellegzetességeit és törvényszerűségeit Lenin tárta fel. Lenin művét nagy tanítványa és küzdőtársa, Sztálin folytatta tovább. Sztálin elvtárs az imperializmusról szóló lenini tanítást tovább fejlesztette, és megalkotta a kapitalizmus általános válságának elméletét.

Sztálin elvtárs kimutatta, hogy az első világháborúval és különösképpen a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal megkezdődött a kapitalista világrendszer általános válsága, a tőkés rendszer hanyatlásának végső szakasza, pusztulásának korszaka. Ezt a korszakot Sztálin elvtárs mélyrehatóan elemezte. Ezzel tovább fejlesztette, nagyfontosságú tanításokkal gazdagította a marxizmus-leninizmus tudományát. Sztálin elvtárs tanítása a kapitalizmus általános válságáról nélkülözhetetlen fegyvere a világ dolgozóinak. Újabb hatalmas erőforrást jelent Sztálin elvtárs utolsó nagy műve, „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban“ és a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. Kongresszusán mondott történelmi jelentőségű beszéde. „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban“ c. mű leleplezi a modern kapitalizmus mozgatórugóit, meghatározza a béke-mozgalom feladatait, sokoldalúan továbbfejleszti a szocializmus politikai gazdaságtanát, és megvilágítja a kommunizmus építésének útját. Kongresszusi beszédében pedig Sztálin elvtárs rámutatott a kommunista pártok feladataira a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harcban. „Sztálin elvtárs, korunk nagy gondolkodója — mondotta Malenkov Sztálin elvtárs temetésén — az új történelmi viszonyok között alkotóan továbbfejlesztette a marxizmus-leninizmus tanítását. Sztálin neve méltán áll az egész emberi történelem legnagyobbjai: Marx, Engels és Lenin neve mellett...“

A kapitalista világrendszer általános válságának kialakulása

A kapitalizmus hanyatló korszakában, az imperializmusban a tőkés rendszer valamennyi ellentmondása kiéleződik. A kapitalizmus ellentmondásainak nagyfokú kiéleződése 1914-ben kirobbantotta az első világháborút. Ez a háború, amely a részvevő hatalmak részéről igazságtalan, imperialista rablőháború volt, tovább élezte a kapitalizmus ellentmondásait, fokozta a tőkés rendszer hanyatlását, gazdaságilag és politikailag aláasta a kapitalizmust. A háború éveiben tízmilliókat mozgósítottak a hadseregbe, a munkaképes emberek hatalmas része kikerült a termelő munkából. A termelés háborús termeléssé változott. Ez nagy munkaerő-, nyersanyag- és élelmiszerhiányt okozott. A háborúban alkalmazott modern fegyverek óriási területeket elpusztítottak. A háború minden terhe kezdettől fogva a dolgozók vállára nehezedett. Elviselhetetlenül fokozódott a dolgozók nyomora. A drágaság állandóan növekedett. A francia munkás munkabére 1918-ban az 1911-es évinek egyharmadára süllyedt. Németországban, Ausztria-Magyarországon és a cári Oroszországban még jobban csökkent a munkások életszínvonala. A háborút az uralkodó osztályok felhasználták a dolgozók jogainak megsemmisítésére. Megszüntették a sajtószabadságot, a sztrájkjogot, a női- és gyermekmunka kizsákmányolásának korlátozását. Katonai diktatúrát, statáriumot vezettek be, hogy a munkásosztály háborúellenes harcát megakadályozzák. A dolgozók elégedetlensége mind magasabb fokra hágott, különösen azokban az országokban, melyek súlyos katonai vereséget szenvedtek. A dolgozók határozottabban szembefordultak a tengernyi szenvedést okozó imperialista háborúval. Kezdték megérteni, hogy ez a háború nem hazafias célokért folyik, hanem a nagytőkések érdekeit szolgálja, akik mérhetetlen hasznót harácsolnak össze a fegyvergyártásból sokmillió ember halála árán.

A háborúellenes harc élén az orosz munkásosztály haladt Lenin és Sztálin, a nagy Bolsevik Párt vezetésével. Lenin, még mielőtt a háború kitört volna, figyelmeztette a világ dolgozóit a közelgő veszedelemre, és harcba hívta a munkásosztályt a háború ellen. Miután a háború kitört, a bolsevikok azért küzdöttek, hogy az imperialista háborút átváltoztassák polgárháborúvá, a kizsákmányoló osztályok elleni forradalmi harccá.

1917 október 25-én (november 7-én) Oroszország munkásosztálya a szegényparasztsággal szövetkezve, a Bolsevik Párt, Lenin és Sztálin vezetésével példa nélkül álló hősiességgel megdöntötte a burzsoázia hatalmát. 1917 októberétől 1918 január-februárjáig a forradalom győzelme kiterjedt Oroszország egész területére. Új államtípus született: a proletariátus diktatúrája. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom létrehozta az első szo-

cialista szovjet államot. Az Októberi Forradalom győzelme halálos sebet ejtett a kapitalizmuson. Ezt a kapitalizmus sohasem heverheti ki többé. A kapitalizmus megingott, rothadása fokozódott, ellentmondásai a végletekig kiéleződtek. Ily módon az első világháború időszakában megkezdődött a kapitalista világrendszer általános válsága.

A kapitalista világrendszer általános válságának alapvető ismérvei

Mit is jelent a kapitalizmus általános válsága?

„Vajjon csak politikai vagy csak gazdasági válság-e a világkapitalizmus általános válsága? — teszi fel a kérdést Sztálin elvtárs. „Sem az egyik, sem a másik. Ez a kapitalizmus világrendszerének általános, vagyis mindenoldalú válsága, amely kiterjed mind a gazdaságra, mind a politikára.“

Legelőször is azt kell megérteni, hogy a kapitalizmus általános válsága nem téveszthető össze az időszakonként megjelenő túltermelési válságokkal. A túltermelési válságok a múlt század második évtizede óta rendszeresen kb. 7—10 évenként megismétlődnek. A kapitalizmus általános válsága azonban, amely az első világháború időszakában kezdődött, az egész tőkés rendszer válságát jelenti, egy egész korszak, a tőkés rendszer haláltusájának korszaka. Az általános válság megnyilvánul politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt.

Sztálin elvtárs a Bolsevik Párt XVI. kongresszusán a következőképpen magyarázta meg, hogy mit jelent a kapitalizmus általános válsága.

1. „Elsősorban azt jelenti, hogy az imperialista háború és következményei fokozták a kapitalizmus rothadását és felbillentették egyensúlyát, hogy most a háborúk és forradalmak korszakában élünk, hogy a kapitalizmus a világ gazdaságnak már nem *egyedüli és nem az egész földkerekséget átfogó* rendszere, hogy a tőkés gazdasági rendszeren kívül van *szocialista* rendszer is, amely gyarapodik, amely sikereket ér el, amely szembenáll a tőkés rendszerrel és amely már a pusztá létével szemléltetően bizonyítja a kapitalizmus rothadását, megingatja annak alapjait.“

2. „Továbbá azt jelenti, hogy az imperialista háború, valamint a forradalom győzelme a Szovjetunióban megingatta az imperializmus pilléreit a *gyarmati és függő* országokban, hogy ezekben az országokban az imperializmus tekintélye már megrendült, hogy az imperializmus ezekben az országokban már nem tud a régi módon uralkodni.“

3. „Azt is jelenti, hogy a háború alatt és után megjelent és kifejlődött a gyarmati és függő országok saját, fiatal kapitalizmusa, amely a piacokon sikeresen versenyez a régi tőkés orszá-

gokkal, s ezzel élesebbé, bonyolultabbá teszi a felvevő piacokért folyó harcot.“

4. „Végül azt jelenti, hogy a legtöbb tőkés országban a háború súlyos örökségként *krónikus* jelenséggé vált, hogy az *üzemek teljesítőképességét nem használják ki teljesen* és hogy *milliós munkanélküli hadseregek* alakultak, amelyek tartalékhad-seregekből a *munkanélküliek állandó hadseregeivé váltak*.“

A kapitalista világrendszer általános válsága nem egy vagy egynéhány tőkés országra terjed ki, hanem az egész kapitalista világrendszerre. Amint láttuk, nem is egyszerűen gazdasági, hanem a társadalmi élet minden területére kiterjedő válság. Éppen ezért nevezzük a kapitalista világrendszer általános válságának.

A kapitalista világrendszer általános válságának sztálini jellemzése megmutatja, hogy ez a korszak az imperializmus bomlásának, a kapitalizmus összeomlásának, a proletár világforradalomnak a korszaka. E korszak — a kapitalista világrendszer általános válságának korszaka — az első világháborúval és különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődött, és csak a kapitalizmus megsemmisítésével fejeződik be.

A két rendszer ellentéte és harca

A kapitalizmus általános válságának legfőbb ismérve a világ két rendszerre szakadása, és e két rendszer — a halódó kapitalizmus és a fejlődő szocializmus — harca.

A Nagy Októberi Forradalom következtében létrejött a Szovjetunió, a világ első szocialista állama. Az első világháborút több országban forradalom követte, de Oroszországon kívül e forradalmakat a burzsoázia, a jobboldali szociáldemokraták segítségével leverte. Így módon a Szovjetunió kívül a többi országban ideiglenesen stabilizálódott a kapitalizmus uralma. A szocializmus győzelme tehát nem következett be egycsapásra az egész világon. A világ két rendszerre szakadt: létrejött a világ egyhatodát kitevő Szovjetunióban a szocialista rendszer, de a világ többi részén még fennmaradt a kapitalizmus. A kapitalizmus általános válságának korszaka: e két rendszer közötti szüntelen harc korszaka.

E harcnak azonban különféle formái vannak. Folyhat háborús eszközökkel, és folyhat békés versengéssel.

A Szovjetunió fennállása óta szilárd békepolitikát folytat, a többi országgal való békés együttélést akarja — függetlenül azok társadalmi berendezkedésétől. A Szovjetunió békepolitikája a szocialista társadalmi rendszerből fakad. A Szovjetunióban nincsenek kizsákmányolók, hadi nyerészkedők, akiknek érdeke lenne a háború. A szovjet nép a szocializmus, ma már a kommunizmus építésének hatalmas munkáját végzi, ehhez békére van szüksége. A Szovjetunió békepolitikájának elvi alapja Lenin és Sztálin taní-

tásai a két rendszer békés együttélésének lehetőségéről, a két rendszer békés versenyéről. Lenin azt a feladatot állította a szovjet nép elé, hogy olyan hosszú ideig, ameddig csak lehet, el kell hárlani a Szovjetunio elleni fegyveres támadást, és ezzel időt kell biztosítani arra, hogy a proletártorradalom és az új gazdasági rend megerősödjék. Kereskedelmi kapcsolatokat kell létesíteni a tőkés országokkal, hogy e kapcsolatok révén a gazdasági újjáépítést, a szocializmus alapjainak lerakását, a szocializmus építését meg lehessen gyorsítani. A tőkés országok dolgozomak milliói előtt, akik nagy figyelemmel kísérik a Szovjetunió eredményeit, be kell bizonyítani, hogy a szocialista rendszer jobb, mint a kapitalizmus és ezzel ösztönözni kell őket arra, hogy az Októberi Forradalom példáját kövessék. Lenin e tanításainak szellemében válaszolt Sztálin elvtárs 1948-ban egy amerikai újságíró kérdésére: „semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy két különböző rendszer nem működhetne együtt” — mondotta Sztálin elvtárs. „A Szovjetunió népében és Kommunista Pártjában megvan az együttműködésre irányuló óhaj.” A Szovjetunió nem szándékszik idegen országokat meghódítani, sem pedig saját társadalmi rendszerét rákényszeríteni más országokra. „Tiszteletben kell tartani a nép által választott és elfogadott rendszereket... A történelem fogja megmondani, melyik a jobb rendszer” — mondotta Sztálin elvtárs az előbb említett beszélgetés alkalmával.

A két rendszer békés versenyében mindjobban kidomborodott a Szovjetunió fölenye a haldokló kapitalizmussal szemben. Amikor a tőkés világban a nagy 1929—33-as gazdasági válság dúlt, a Szovjetunió dolgozói diadalra vitték első ötéves tervüket, amellyel az ország ipari termelését az 1913-as színvonal háromszorosára emelték. A mezőgazdaságban győzött a szocialista nagyüzem, a kolhoz, s ennek eredményeképpen megsokszorozódtak a terméseredmények. Óriási új iparvidékek létesültek; a Szovjetunió elmaradott mezőgazdasági országból fejlett mezőgazdasággal rendelkező hatalmas ipari országgá változott. Megszűnt a munkanélküliség, amely azóta is ismeretlen a szovjet emberek előtt. A második ötéves terv tovább fokozta a Szovjetunió erejét. Több mint kétszeresére emelkedett az ipari termelés, a Szovjetunió a legfejlettebb ipari országok közé került. A dolgozók reálbére az 1913-as négyszeresére emelkedett. A kolhozparasztok pénzjövedelme öt év alatt megháromszorozódott. A szovjet gazdaság minden ágában győzött a szocializmus.

Az azóta eltelt időben a Szovjetunió folytatta diadalmas útját. A megtett út hősi küzdelmeiről, ragyogó eredményeiről adott számot a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusán Malenkov elvtárs. A hős szovjet nép a harmadik sztálini ötéves terv, majd a Nagy Honvédő Háború idején és az azt követő

békés építő munkában diadalról-diadalra vitte a szocializmus zászlaját. Malenkov elvtárs beszámolójából különös erővel domborodott ki a szocialista társadalom fölénye a kapitalizmus felett. A szocialista társadalom fölénye tette lehetővé, hogy a Szovjetunió győztesen és — az imperialisták számításai ellenére — megerősödve kerüljön ki a második világháború viharából. A háború utáni békés építőmunka hatalmas sikerei is ezt a fölényt tükrözik. A Szovjetunió ipara 1952-ben kb. 2,3-szor többet termelt, mint 1940-ben. A szocialista mezőgazdaság elsőprő fölénye is megmutatkozott mind a háború, mind a békés építés idejében. Az összes gazdasági növények vetésterülete 1952-ben 5,3 millió hektárral volt több a háború előttinél. Emelkedtek a terméshozamok és a termelés mennyisége. 1952-ben pl. a Szovjetunió búzatermése csaknem másfélszerese volt az 1940. évi termésnek.

A Szovjetunió népgazdaságának sikerei a szovjet nép anyagi és kulturális színvonala további emelkedését eredményezték. Ennek legfontosabb mutatója, hogy a Szovjetunió nemzeti jövedelme 1940—1951-ig 83%-kal emelkedett. A Szovjetunió nemzeti jövedelme a dolgozók közkincese. Az egész nemzeti jövedelem mintegy $\frac{2}{3}$ -a a dolgozók személyes anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítését szolgálja. A nemzeti jövedelem e növekedése nyomán a szovjet munkások, alkalmazottak reálbére és a kolhozparasztok reáljövedelme nagy mértékben nőtt. A reálbérek növekedése mutatkozik még a közszükségleti cikkek árának a Szovjetunió Kommunista Pártja és kormánya által történt következetes csökkentésében. 1947—1952-ig a szovjet kormány öt ízben szállította le az árakat. Ennek eredményeként az élelmiszerek és iparcikkek ára 1952 végén átlag 50%-kal volt alacsonyabb, mint 1947 negyedik évnegyedében. Az 1953 tavaszán bekövetkezett hatodik árleszállítás az árszínvonal további jelentős csökkenését eredményezte.

A Szovjetunió sikereinek fényében még világosabban megmutatkozik a halódó kapitalizmus rothadása. A Szovjetunió pusztító léte is forradalmasító hatású, és aláássa a tőkésrendszer alapjait az egész világon. Ahogy Sztálin elvtárs mondotta, a Szovjetunió pusztító léte „... gyökeréig fellátja a kapitalizmus valamennyi ellentétét és egy csomóba gyűjtve, magának a tőkés rendszernek élet-halál kérdésévé változtatja azokat”.

A szocializmus, majd a kommunizmus diadalmas építése a Szovjetunióban, kiélezi a kapitalista országok munkásai és tőkései közti ellentétet. A munkások látják, hogy a szocializmus a gyakorlatban is megvalósítható, hogy van már egy ország, ahol nincs kizsákmányolás, nincs munkanélküliség, nincsenek válságok.

A Szovjetunió szocialista mezőgazdaságának hatalmas eredményei nagy hatással vannak a tőkés országok elnyomott és

kilátástalan nyomorban tengődő parasztságára. A szocializmus országa nyitott utat először a történelemben a dolgozó parasztság felemelkedésére, a sok évszázados szolgaság és éhezés után, itt tárult fel először a parasztok előtt a jómódú, kulturált, emberhez méltó élet kapuja.

A gyarmati népek a Szovjetunió eredményeiből merítenek biztatást felszabadító harcukhoz. Benne látják példaképüket, mert tudják, hogy a Szovjetunió az első ország a történelemben, amely mindenfajta elnyomást felszámolt, és amely az országban lakó összes nemzetek egyenjogúságán épül fel. A Szovjetunió példáján tanulják meg, hogyan szakítsák szét láncukat, hogyan vívják ki szabadságukat és függetlenségüket. A Szovjetunió példája mutatja meg számukra azt az utat, amely a nemzetek békés együttéléséhez, a jómódú élethez, a kultúra, a tudomány, a művészetek virágzásához vezet.

A győzelmes szocializmus országa utat mutató fáklya a világ összes elnyomott és kizsákmányolt dolgozója, az egész haladó emberiség előtt. Ezért félnek a világ kapitalistái a Szovjetunió békés fejlődésétől, és ezért törekedtek kezdettől fogva a Szovjetunió elpusztítására. Az 1918—19—20-as években 14 imperialista állam zúdította rabló hordáit a fiatal szovjet államra. A szovjet nép hősiek harccal kiűzte hazájából az imperialista támadókat. Az imperialisták nem nyugodtak bele kudarcukba, újra és újra háborús terveket szőttek. A 20-as és 30-as évek folyamán számtalan provokációt követtek el a Szovjetunió ellen. 1941-ben az angol-amerikai imperialisták pénzén felhizlalt német fasiszták és csatlósai zúdultak a Szovjetunió békés lakosságára. A Szovjetunió ezt a próbát is kiállta, a második világháború a támadók teljes szétverésével, a Szovjetunió nagy győzelmével végződött. Bár a második világháborúban, a Szovjetunió győzelmének következtében, tovább gyengült a kapitalizmus, és jelentős területek szakadtak ki ismét az imperializmus láncából — létrejöttek a népi demokráciák, győzött a kínai népforradalom — az imperialisták mégsem okultak és napjainkban új szovjetellenes háborúra készülnek.

Az első világháború óta eltelt időszak eseményei azt mutatják, hogy a két rendszer harcának minden formájában, az intervenciós háborúk idején éppen úgy, mint a békés verseny időszakában, a szocializmus aratott diadalt. A Szovjetunió létrejötte és megerősödése megpecsételte a századfordulóval már hanyatlásnak indult kapitalizmus sorsát. Míg a kapitalizmus egyre gyorsuló iramban halad végső pusztulása felé, a szocializmus erői egyre növekednek. A Szovjetunió ma erősebb mint valaha. Napról napra nő ereje és népszerűsége, a világ elnyomott népeinek, a gyarmati népeknek

és a kapitalista országok dolgozóinak iránta érzett bizalma és szeretete.

Az ipari üzemek kapacitásának (teljesítőképességének) krónikus kihasználatlansága és a nagyarányú állandó munkanélküliség

Ez a jelenség is a kapitalizmus általános válságának alapvonásai közé tartozik. Az általános válság korában a tőkés rendszer rothadása óriási mértékben fokozódik. A gyárak, üzemek teljesítőképessége nemcsak a gazdasági válság idején, hanem a fellendülés, a konjunktúra idején sincs teljesen kihasználva. Az 1929—34 közötti időben az USA feldolgozó ipara termelőképességének csak 57%-a volt kihasználva. Ez azt jelenti, hogy gyárainak, üzeleinek, gépeinek 43%-a parlagon hevert. Hasonló volt a helyzet a többi tőkés országban is, pl. Németországban, az 1929—36 közötti időben, a termelési eszközök kihasználása mindössze 52,8% volt. Ez a jelenség nagymértékben akadályozza a termelést, a társadalom fejlődését. És ezt még súlyosabbá teszi az, hogy a gazdasági válságok és imperialista háborúk a termelési eszközök és fogyasztási cikkek hatalmas mennyiségét pusztítják el.

Mindez mutatja, hogy a tőkés rendszer túlélte önmagát, rothadása rendkívül előrehaladott. Hogy a pusztuló kapitalizmus mennyire akadályává vált a termelőerők fejlődésének, azt mutatja az is, hogy a burzsoa országok gazdasági fejlődésének üteme az általános válság korszakában nagymértékben lelassult. Sztálin elvtárs a XVIII. pártkongresszuson tartott beszámolójában hangsúlyozta, hogy a fő kapitalista országok ipara az elmúlt 25 év folyamán, 1913—38-ig, a háború előtti színvonal körül topogott, és mindössze 20—30%-kal szárnyalta azt túl. Ha számításba vesszük, hogy a tőkés országok népessége e negyedszázad alatt összesen mintegy 15%-kal növekedett, és hogy a termelésnek mind nagyobb része irányult hadi célokra, megállapíthatjuk, hogy az ipari termelés termékeinek egy főre eső mennyisége e negyedszázad alatt majdnem változatlan.

A kapitalizmus általános válságának korszakában a rothadás egyik legszörnyűbb megnyilvánulása az állandó sokmilliós munkanélküliség. 1929-ben, a fellendülés tetőfokán is, 6 millió munkanélküli volt a tőkés világban. 1932-ben, a gazdasági válság mélypontján, 26 millióra emelkedett a munkanélküliek száma és 1937-ig sohasem csökkent 20 millió alá. Ezek a számok a valóságnak csak durva megközelítését jelentik. Ha hozzávesszük még a munkanélküli mezőgazdasági munkásokat, otthon dolgozókat, háztartási alkalmazottakat stb., akkor még sokkal nagyobb számokat kapunk.

A piacprobléma különleges kiéleződése

Ez szintén egyik alapvonása a kapitalizmus általános válságának. A kapitalizmus nem tudja olyan mértékben növelni piacait, hogy az megfeleljen a termelőkapacitás kibővülésének. Ennek több oka van. A tőkés piac bővülése szempontjából igen fontos volt a gyarmatok meghódítása. Ez azonban befejeződött, és most már csak arról lehet szó, hogy egymás gyarmatait elrabolják, erőszakosan újra felbsszák. Ez nem növeli az egész kapitalizmus piacát, hanem csak az egyes ragadozók részesedését a többiek rovására. A piacprobléma, a kapitalizmus általános válságának mélyülésével, egyre súlyosabbá válik. A nagytőkés monopolvállalatok, gazdasági és politikai erejük felhasználásával, lenyomják a munkabéreket, magasan tartják az árakat, tönkre teszik a kistermelőket és ezzel tovább csökkentik a tömegek vásárlóképeségét. Az elhúzódozó mezőgazdasági válságok nyomorba döntik a mezőgazdasági lakosság óriási tömegeit. Mindez csökkenti a fizetőképes fogyasztópiacot. A piacprobléma kiéleződésének okai között említésreméltó az is, hogy bár az imperialista hatalmak akadályozzák a gyarmati és függő országok iparának kifejlődését, ha lassan is, de ezekben az országokban is bizonyos mértékig kifejlődik az ipar, és ez növeli a versenyt, a piacokért való harcot. Végül — ami különösen fontos — a Szovjetunió, vagyis a föld egyhatod része, és a Szovjetunió segítségével azóta további jelentős országok megszűntek egyszerűen a fejlett tőkés országok piacai lenni, amelyekre legkülönbözőbb áruikat, tőkeexportjukat tetszésük szerint rákényszeríthetnék.

Az európai népi demokráciák és Kína a második világháború után kiszakadt az imperializmus rabláncáiból. Két ellentétes, egymással szembenálló tábor alakult ki. A kapitalizmus táborával szembenálló egységes és hatalmas szocialista tábor, és a halódó kapitalizmus tábor. A második világháborúnak, a két ellentétes tábor létezésének gazdasági eredménye az volt, hogy szétesett az egységes, mindent átfogó világpiac. Ilyen módon most két egymással szembenálló, párhuzamos világpiac jött létre. Ez — amint Sztálin elvtárs rámutat — a második világháború legfontosabb gazdasági eredménye. Amint látni fogjuk, ez a körülmény nagymértékben elmélyíti az általános válság kiéleződését a második világháború után.

Az ipari ciklus eltorzulása

A kapitalizmus rothadása az általános válság idején, megmutatkozik az ipari ciklus eltorzulásában. Mint már ismeretes, az ipari ciklus négy szakaszra oszlik: válság, depresszió, megélénkülés, fellendülés. E szakaszok az általános válság korszakában eltorzulnak, más képet mutatnak, mint a kapitalizmus előző idő-

szakában. Miben áll ez az eltörzslés? Nézzük először a megélénkülés, fellendülés szakaszát.

1. Megélénkülés, fellendülés

a) A kapitalizmus általános válságának korszakában a fellendülések igen lanyhák. A tőkés rendszer rothadása a fellendülések tetőfokán is megmutakozik, ekkor is óriási a munkanélküliség, és ekkor sincs teljesen kihasználva az üzemek termelőképesége. 1929 első felében, az 1929—32-es nagy gazdasági válságot megelőző fellendülés tetőfokán, a tőkés világban többmilliós munkanélküliség volt, és pl. az USA-ban, a termelési apparátusnak csak 70%-át használták ki. Ilyen jelenség a kapitalizmus általános válságát megelőző korszakban csak válság és depresszió idején volt.

b) A fellendülések nem általánosak. Egyes országok és fontos termelési ágak kimaradnak belőle.

Pl.: az USA széntermelése 25 évig (1919—1944) az 1917-es színvonal alatt volt. Ugyanígy kimaradt a fellendülésből az USA hajóépítő- és pamutipara is. Az angol széntermelés, gyapotfonás és vasöntés 30 év óta elmarad az 1913-as színvonal mögött. Angliában az ipari termelés mennyisége csak az 1936—37-es évben múlta felül először az 1913-as színvonalat. Anglia tehát kimaradt a 20-as évek fellendüléséből Ugyanígy Németország is. Az 1937-es gazdasági válságot nem előzte meg fellendülés egy sor tőkés országban. (Köztük USA, Franciaország, Belgium, Lengyelország.) A kapitalista világ ipari termelése 1937-ben csak 3%-kal múlta felül az 1929-es színvonalat.

A kapitalizmus általános válságának korszakában tehát az ipari ciklus felfelé menő ága elveszti korábbi lendületes jellegét, nem igazi fellendülés többé. A fellendülések lanyhák, nem általánosak, időnként — mint az 1937-es válság előtt — gyenge megélénkülésre szorítkoznak.

2. Válság és depresszió.

a) Az ipari túltermelési válság mezőgazdasági válsággal fonódik össze. Ez még fokozza az ipari válság súlyosságát.

b) A gazdasági válság kiterjed a legelmaradottabb gyarmati területekre is.

c) A túltermelési válságok gyakoribbak, súlyosabbak, hosszabbak. 1919 és 39 között, 20 éven belül, három nagy gazdasági válság pusztított: 1920-ban, 1929—32-ben, 1937—38-ban. Ezek a válságok hevessebben, kiterjedtségben messze felülmúlták a megelőző korszak válságait. A válságok mélységére jellemző, hogy például 1932-ben a nyersvas termelés az USA-ban az 1890-es év, Angliában az 1856-os év színvonalára zuhant le. A válságok elhúzódását mutatja az 1929-ben kezdődött válság, amely az USA-ban 4 évig tartott. Ezt a válságot különleges fajtájú depresszió követte. Olyan depresszió volt ez, amely hosszan elhúzódik és amely „nem vezet az iparnak újabb fellendüléséhez és felvirágozásához, de nem is veti vissza az ipart, annak legmélyebb süllyedési pont-

jára." (Sztálin) Ez a depresszió gyenge megélénkülés után az 1937-es válságba torkollott.

Az ipari ciklus eltorzulása jellemző tünete az imperializmus rothadásának. A kapitalista gazdaság ellentmondásainak kiéleződése az általános válság korában ily módon gyakoribbá és pusztítóbbá teszi a túltermelési válságokat és megnehezíti a belőlük való kilábolást.

Az imperialista rendszer gyarmati válsága

A kapitalizmus általános válságának korszakára jellemző a gyarmati szabadságharcok fellángolása és az a körülmény, hogy e harcokban mindinkább kidomborodik a gyarmati proletariátus vezető szerepe.

Az első világháború után a tömegek életszínvonalának csökkenése és a föld egyhated részének a kapitalizmus rendszeréből való kiesése következtében a tőkések számára a piacok jelentősen összehűkültek. A különböző monopolista csoportok, hogy magas profitjukat továbbra is biztosítsák, még erőteljesebben fokozták a gyarmati és félgyarmati országok gazdasági és politikai leigázását. A monopóliumok kegyetlen kizsákmányolása és a gyarmatok fejlődése eredményeként, valamint az Októberi Forradalom győzelmének hatásaképpen a gyarmati és félgyarmati népek mozgalma az imperializmus ellen a nemzeti függetlenségért új szakaszába lépett, s világméretű lendületre és jelentőségre tett szert a két világháború között. Ez a mozgalom kilépett az első világháború előtti elszigeteltségből, és Ázsiát, Afrikát átfogó hatalmas mozgalommá vált.

Az elnyomó imperialista hatalmak uralkodó körei megrettentek a gyarmati harcok ilyen szélesméretű fellángolásától — melynek egyik kiemelkedő mozzanata volt a kínai forradalmi háború — és minden eszközt megragadtak arra, hogy a leigázott országok feudális rétegeit vagy kialakuló burzsoáziáját megvesztessék és szövetségesül megnyerjék. A gyarmati burzsoázia árulása azonban csakhamar lelepleződött ezekben az országokban. A felszabadító harc ügyét Ázsia és más világrészek elnyomott országaiban az ipari proletariátus vette át. A kommunista pártok maguk mellé kezdték tömöríteni nemcsak a munkásosztály elnyomott tömegeit, hanem a kiszípolyozott gyarmati parasztság millióit is. A munkásosztály és pártjának szerepe ugrásszerűen megnőtt, ami a nemzeti forradalmi mozgalmakat még jelentősebb világpolitikai tényezővé tette. Az imperialisták legbarbárabb elnyomása, kegyetlen terrorja ellenére sem törtek meg ezek a mozgalmak, ellenkezőleg, évről-évre erősödtek.

Összefoglalóban elmondhatjuk, hogy a két világháború között tovább fokozódott az ellentét az imperialista hatalmak és

a gyarmati országok között, s ez az imperialista gyarmati rendszer válságának kialakulásában jutott kifejezésre.

A kapitalista világrendszer általános válságának fejlődése és két szakasza

A kapitalista világrendszer általános válsága, amely az első világháborúval és a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal vette kezdetét, két szakaszra oszlik. Az első szakasz az első világháborútól és különösen a Nagy Októberi Forradalomtól a második világháborúig terjed. A második világháborúval és ezt követően egy sor országnak a kapitalista világrendszerből történt kiszakadásával megkezdődött az általános válság második szakasza. „A kapitalista világrendszer általános válsága — írta Sztálin elvtárs utolsó zseniális művében — az első világháború időszakában kezdődött, különösen annak következtében, hogy a Szovjetunió kivált a kapitalista rendszerből. Ez volt az általános válság első szakasza. A második világháború időszakában kibontakozott az általános válság második szakasza, különösen azután, hogy az európai és ázsiai népi demokratikus országok kiváltak a kapitalista rendszerből. Az első válságot az első világháború időszakában és a második válságot a második világháború időszakában nem úgy kell tekinteni, mint különálló, egymástól elszakított önálló válságokat, hanem mint a kapitalista világrendszer általános válságának fejlődési szakaszait.”

A kapitalista világrendszer általános válsága első szakaszát alapvetően az jellemzi, hogy a munkásosztály ekkor még csak egy országban győzött — a Szovjetunióban. A Szovjetunió tehát ebben a szakaszban egyedül állt szemben az egész kapitalista világgal. Ezzel szemben a második szakaszt az jellemzi, hogy Európában és Ázsiában újabb országok szakadtak ki a kapitalizmus rendszeréből, és a Szovjetunió vezetésével egységes, hatalmas szocialista tábor iött létre. A kapitalista világrendszer általános válsága e szakaszban nagy mértékben kiéleződött és elmélyült.

A kapitalista világrendszer általános válságának első szakasza

Az első világháború és a háborút közvetlenül követő esztendők (1923-ig)

Az első világháborúval és különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével — amint láttuk — beköszöntött a kapitalizmus összeomlásának, pusztulásának korszaka. Az imperializmus rendszere az első világháborúban megingott, majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével olyan csapást kapott, amelyet soha többé nem képes kiheverni. Semmivé fosz-

lott az imperializmus megingathatatlanságának legendája. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi példája nyomán a munkásosztály számos országban rohamra indult a megingott kapitalizmus ellen.

Ez az időszak a kapitalizmus alapjai rendkívül mélyreható megrázkódtatásának időszaka, a háborúk és forradalmak első menete. Az első világháború a kapitalizmus ellentmondásait vég-sőkig kiélezte. Ez siettetette az imperialista front áttörését Oroszországban, és sok más országban is a proletariátus forradalmi fellépéséhez vezetett. Különösen így volt ez a háborút veszített országokban. Ezt az időszakot a kapitalista országokban a gazdasági kaosz, a termelés hanyatlása, a pénzrendszer széthullása, a nagymértékű infláció és az egyes országok közti gazdasági kapcsolatok megszakadása jellemzi. 1920—1921-ben bekövetkezik ugyan bizonyos ipari megélénkülés, de ezt gazdasági válság követi első-sorban a főbb kapitalista országokban.

Politikai téren jellemzője ennek az időszaknak a tőkés államokban a forradalmi mozgalmak hatalmas fellángolása, a munkásosztály közvetlen rohama a kapitalizmus ellen. Így a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példája nyomán a magyar munkásosztály 1919-ben megteremtette a Tanácsköztársaságot. Ugyancsak rövid időre hatalomra jutott a munkásosztály Bajorországban is. Az olasz munkások 1920-ban hatalmukba kerítették az üzemeket. Németországban a Kommunista Párt rohamra hívta a munkásokat a burzsoázia ellen és többször fellángolt a polgárháború (1919, 1921, 1923). A tőkés rendszer végveszélyben forgott. De Oroszországot kivéve, a burzsoázia, szociáldemokrata lakájai segítségével, a félrevezetés, árulás és terror módszereivel úrrá lett a forradalmi hullámon.

A kapitalizmus részleges és ideiglenes stabilizálójá

A kapitalista országokban ezt az időszakot gazdasági téren a gazdaság háború utáni helyreállítása, a pénzforgalom rendeződése, a kereskedelem és az államközi kapcsolatok fejlődése jellemzi. A monopolizáció ebben az időszakban fokozta a munkásosztály kizsákmányolását.

A Szovjetunió kivül, a burzsoáziának sikerült helyzetét megszilárdítania, a kapitalizmust stabilizálni oly módon, hogy a háború utáni összes nehézségek terhét a dolgozókra hárította át. Miután a forradalmi megmozdulásokat leverte, lenyomta a dolgozók életszínvonalát, hallatlanul megnövelte a munka intenzitását, egyszóval fokozta a kizsákmányolást.

A burzsoázia különböző ügynökei és segítői, különösen a kapitalizmust nyíltan támogató jobboldali szociáldemokraták azt hangoztatták, hogy a kapitalista rendszer válsága egyszersmin-

denkorra végetért, hogy a kapitalizmus virágzása következik. E szólamok azt célozták, hogy aláássák a munkásosztály hitét a maga erejében és a kapitalizmus ingatag voltában.

Ilyen körülmények között döntő kérdéssé vált a kapitalista stabilizáció helyes marxista-leninista elemzése, hiszen az új szocialista állam és az egész nemzetközi proletariátus politikájának arra kell épülnie. Ezt az elemzést Sztálin elvtárs végezte el, feltárva a kapitalista stabilizáció részleges, ideiglenes, ingatag jellegét. Sztálin elvtárs kimutatta, hogy nem lehet a kapitalista stabilizációt a Szovjetunió stabilizációjától elszakítva vizsgálni, mert a nemzetközi helyzetet mindjobban a két tábor közötti erőviszony határozza meg. Ugyanakkor Sztálin elvtárs feltárta a két stabilizáció alapvető különbségét, s kimutatta, hogy a kapitalista stabilizáció az ellentmondások növekedéséhez, a szocialista stabilizáció pedig a szocializmus növekedő szilárdságához és térhódításához vezet. Miközben a kapitalizmus különböző rendű és rangú tányérnyalói, a 20-as évek jó konjunktúrájától megszédülve, egy új kapitalista aranykor bekövetkezését hirdették, Sztálin elvtárs a kapitalizmus stabilizációjának ragyogó marxista-leninista elemzése alapján, nagyszerű éleslátással megjósolta az új, minden eddiginél súlyosabb gazdasági válság bekövetkezését. Már 1927-ben rámutatott arra, hogy maga a stabilizáció „készíti elő a világkapitalizmus legmélyebb és legélesebb válságát, amely új háborúkkal terhes és a kapitalizmus létét fenyegeti...”

A kapitalista stabilizáció szétzúllása, a kapitalizmus valamennyi ellentmondásának kiéleződése

Sztálin elvtárs tudományos előrelátását az események most is igazolták. 1929-ben kirobbant a tőkés gazdasági rendszer eddig leg-súlyosabb túltermelési válsága, amely alapjaiban rázta meg a kapitalizmust és kimondhatatlan szenvedést zúdított a dolgozókra.

Az 1929—33-as példátlan súlyosságú és tartamú válság szörnyű nélkülözést kényszerített a dolgozó tömegekre. A proletariátus elégedetlensége kezdett átmenni forradalmi felháborodásba. A nagy gazdasági válság négy évig tombolt a tőkés világban és 1933-ban ért véget, átmenve a különleges fajtájú depresszióba. A válságból való kilábolást, a tőkés országok elsősorban a munkásosztály és a dolgozó parasztság rovására hajtották végre. Ez azonban nehezítette a fellendülést, egy sor tőkés országban meggyorsította az új túltermelési válság bekövetkezését. Még mielőtt a tőkés országok kiheverhették volna a nemrég lezajlott gazdasági válság csapásait, 1937 második felében új gazdasági válság kezdődött. Ennek teljes kibontakozását azonban megakadályozták az új világháború közvetlen előkészületei, a háborúba lépő tőkés országok gazdaságának hadi útra terelése.

A második világháborúban a Szovjetunió világtörténelmi jelentőségű győzelmet aratott a hitleri Németország és az imperialista Japán felett. A második világháború következményei mélyreható változásokat idéztek elő a kapitalizmus és szocializmus erőviszonyaiban, a szocializmus javára és a kapitalizmus rovására. Ezért a második világháborúval — és egy sor ország kiszakadásával a kapitalizmus rendszeréből — megkezdődött a kapitalizmus általános válságának második szakasza.

A kapitalista világrendszer általános válságának második szakasza

A második világháború eredményeképpen a nemzetközi helyzetben alapvető változások történtek: Európában és Ázsiában újabb országok szakadtak ki az imperializmus rendszeréből, s így két tábor alakult ki. Az agresszív antidemokratikus tábor, élén az Amerikai Egyesült Államokkal, és a békeszerető demokratikus tábor, élén a kommunizmust építő Szovjetunióval. A demokrácia és szocializmus táborához tartozó országok mintegy 800 millió embert számlálnak — többet, mint az egész világ lakosságának egyharmada. Területük pedig meghaladja a Föld területének egy-negyedét. Ezek az országok napról napra újabb sikereket érnek el, és diadalmasan haladnak előre a szocializmus, a kommunizmus útján. A kapitalizmus általános válsága nagymértékben kiéleződött és elmélyült. Ennek legfőbb tényezője az egységes világpiac megszűnése és két párhuzamos világpiac kialakulása.

A második világháború

Az imperializmusról szóló fejezetben már szó volt az imperialista világháborúk okáról. Ez az ok: a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése, harc a világ újrafelosztásáért, a maximális profitért. A második világháborút is ez robbantotta ki. De az új világháború előkészítésében óriási szerepe volt annak, hogy az egész világ imperialistái vadul gyűlöltek a Szovjetuniót, és félték a munkásmozgalom és a gyarmatok szabadságmozgalmának növekedésétől.

A kapitalista fejlődés egyenlőtlensége az első világháború után tovább fokozódott. A piacokért való harc ismét kiélesedett. A legdöntőbb e tekintetben a német imperializmus szerepe volt. A német imperializmust, amely az első világháborúban vereséget szenvedett, nem verték le véglegesen, sőt a győztes országok monopolizációi segítségére siettek. Németország gyorsan talpra állt, felhasználván az amerikai és angol fináncióke támogatását. Acéltermelése már 1929-ben 18 millió tonnát tett ki, szemben Anglia 10 millió és Franciaország ugyancsak 10 millió tonnájával. Az újjászületett német imperializmus hamarosan támadásba

kezdt a nyersanyagforrásokért és piacokért. Hasonló törekvései voltak a fasiszta Olaszországnak, és Távol-Keleten a rohamosan fejlődő japán imperializmusnak.

Mindinkább kialakult a birtokon belüli és birtokon kívüli tőkésországok, az új mohó imperialista rablók csoportja, még sokkal élesebben, mint az első világháborúban. A tőkés világ két táborra oszlott.

Ugyanakkor az imperialista országokon belül is nőttek az ellentétek. Az első világháború és annak eredményei alaposan aláásták a kapitalista világba vetett bizalmat. A munkásosztály igen jelentős tapasztalatokra tett szert azokban a harcokban, amelyeket 1918—21-ben a hatalomért vívott. A szocializmus megszűnt távoli álom lenni — a Szovjetunióban valósággá vált, s növekvő vonzóerőt gyakorolt a tőkés világ dolgozó tömegeire. A lezajlott világháború alaposan megingatta az imperializmus pilléreit a gyarmatokon. A kapitalizmusnak mindezeket a megoldhatatlan problémáit a nagy gazdasági válság még élesebbé tette. Európa egész sor országában és másutt a tőkésrendszer pillérei annyira ingadoztak, hogy a burzsoázia a polgári demokrácia régi kipróbált módszereivel már nem tudott uralkodni. Különösen feszültté vált a helyzet Németországban, amelynek népe nemcsak saját tőkéseinek kizsákmányolása, hanem a külföldi imperialisták által rárakott terhek alatt is nyögött. A német nagytőkések és földbirtokosok, midőn látták, hogy hatalmukat a polgári demokrácia módszereivel megőrizni nem tudják, a fasiszta diktatúrához folyamodtak és Hitlert juttatták uralomra. A fasizmus — ahogy Dimitrov elvtárs meghatározta — a finánc-tőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája. A fasizmus a dolgozók szabadságjogainak teljes eltiprását, kizsákmányolásuk hallatlan fokozását jelenti. A nyílt diktatúra módszereivel a fasiszta finánc-tőke a válság terheinek a dolgozókra való áthárítását és a rablóháború előkészítését akarja biztosítani. A fasiszta diktatúra célja az, hogy megakadályozza a munkásosztály és dolgozók védekezését a kizsákmányolás fokozása és az imperialista háború kirobbantása ellen, elnyomja a dolgozók forradalmi megmozdulásait. A fasizmust a véres terror, a féktelen nacionalista uszítás, kommunistaellenes, szovjetellenes rágalomhadjárat és a szociális demagógia jellemzi. A fasiszta finánc-tőke diktatúrája nemcsak a munkásosztályt nyomja el, hanem a parasztság, kispolgárság és értelmiség nagy tömegeit is. Sőt, még a kis- és középtőkések egy részét is sújtja a fasizmus. De elsősorban a munkásosztály és élcsapata, a Kommunista Párt ellen irányul. A fasizmus uralomrajutásában nagy szerepük volt a jobboldali szociáldemokratáknak, akik a munkásegységet megbontva, gyengítették a fasizmus elleni harcot. Ez a szerepük megmutat-

között annakidején Németországban, és megmutatkozott több más országban is, köztük Magyarországon. A 25 éves Horthy-rendszer — amely elejétől végig fasizmus volt — legfőbb támaszai a magyar jobboldali szociáldemokrata vezetők, Peyer és társai voltak. Napjainkban is, mint a fasizmus szálláscsinálói, lepleződnek le a jobboldali szociáldemokraták.

A két vezető fasiszta támadó nagyhatalom, Németország és Japán képében, nyugaton és keleten kialakult a háború két tűzfészke.

Az angol és amerikai imperialisták azt remélték, hogy a német militarizmust a Szovjetunió leverésére, az európai munkásmozgalom megsemmisítésére használhatják fel. Ezért támogatták a német hadiipar fejlesztését, ezért túrték el a német, olasz és japán fasiszták sorozatos agresszióit, a spanyol nép, Abesszínia, Kína, Korea, Ausztria, Csehszlovákia, Albánia ellen. Újra és újra elutasították a Szovjetunió felhívásait, melyekben a Szovjetunió kölcsönös szövetséget javasolt a világ békéjének megmentésére. A nemzetközi reakció által így módon előkészített háborút a fő fasiszta államok, Németország, Olaszország és Japán robbantották ki, miután az USA, Anglia és Franciaország vezető köreiből származó cinkosaik kezükre játszottak abban, hogy agresszív blokkot hozzanak létre.

A második világháború azonban nem olyan körülmények között ment végbe, mint ahogyan azt az amerikai és angol tőkéssek tervezték. „A kapitalista országoknak a piacokért vívott harca és az a vágya, hogy konkurrensüket megfojtsák, gyakorlatilag erősebbnek bizonyult, mint a kapitalizmus táborá és a szocializmus táborá közötti ellentétek. A második világháború az imperialisták számításai ellenére a kapitalista országok egymásköztli háborújaként kezdődött el. A háború idején az egymással hajbakapott két kapitalista koalíció arra számított, hogy szétzúzza ellenfelét, és kivívja a világuralmat (Sztálin). A válság elől a háborúban kerestek menekvést. Az USA imperialistái arra számítottak, hogy megszabadulnak legveszélyesebb konkurrensüktől: Németországtól és Japántól, megkaparintják a külföldi piacokat, a világ nyersanyagforrásait, és kivívják a világuralmat.” (Sztálin). Azonban korántsem állt szándékukban az USA, Anglia és Franciaország imperialistáinak a fasizmus szétzúzása. Ezt mutatja az az elvetemült kétszínű politika, amelyet azután folytattak, amikor koalícióra kényszerültek a Szovjetunióval a fasiszta blokk ellen. A háború egész ideje alatt sohasem adták fel a reményt, hogy a háború a Szovjetunió vereségével vagy legalább is jelentős meggyengülésével fog végződni. Ezért szabotálták többek között a második front megnyitását, és szállítottak kerülő utakon nyersanyagot a német fasisztáknak.

A háború fő terheit a Szovjetunió viselte. A fasiszta hadigépezet szinte teljes egészében a Szovjetunióra zúdult. A szovjet nép, Sztálin elvtárs bölcs vezetésével, a történelemben eddig példátlan hősiességgel és önfeláldozással küzdött a fasiszta rablók ellen. Ebben a háborúban megmutatkozott a szocialista rendszer minden fölénye a kapitalizmus felett.

A szocialista üzemek, gyárak, szovhozok és kolhozok — bár a fasiszta hordák a Szovjetunió nagy és értékes területeit elpusztították — egyre növekvő mennyiségben gyártották a hadianyagot és élelmiszereket, biztos támaszt nyújtottak a hősies Vörös Hadseregnek. Az Uralban és az Uralon túl hónapok alatt egészen új, hatalmas gyárak létesültek. A szovjet hátország emberfeletti munkát végzett. Megmutatkozott a szocializmus fölénye a sztálini hadvezetés zsenialitásában és a szovjet katonák hősiességében is. A Vörös Hadsereg óriási csapásokat mért a fasisztákra. Sztálin elvtárs által vezetett szovjet katonák a Moszkvánál, Sztálingrádnál, Leningrádnál és másutt vívott óriási csatákban eltörték a a támadó fasiszta haderő gerincét. A szovjet hadsereg a hősök hadserege. Milliók hősies harcával vívta ki győzelmeit. Az emberek örökké emlékezni fognak Alekszander Matroszov, Mereszjev, Zoja Kozmogyejanszkaja, Oleg Kosevoj önfeláldozó hőstetteire. A szovjet nép hazájáért, boldog, felszabadult életéért, ragyogó jövőjéért és egyúttal a világ elnyomott dolgozóinak felszabadulásáért harcolt. Ez adott erőt, hősiességet, fáradhatatlanságot a szovjet embereknek. A szovjet nép hősiessége kell hogy erősítsen bennünket is mai harcainkban, követendő példa ez számunkra.

A háború a fasiszta hatalmak teljes leverésével végződött. A Szovjetunió a maga erejével verte szét a fasiszta haderőket, és Németország kapitulálása után megsemmisítő csapást mért a japán imperializmusra. Ezzel a második világháború befejeződött.

A kapitalista világrendszer általános válságának további elmélyülése a második világháború után

A második világháború, a két rendszer, a szocialista és kapitalista rendszer erőviszonyainak a szocializmus javára való éles megváltozását eredményezte. A szocializmus erői jelentősen megnövekedtek, és nagyobbakká váltak az imperializmus erőinél. Az erőviszonyok megváltozását a következő tényezők okozták:

a) A Szovjetunió győzelme, erejének, nemzetközi tekintélyének és befolyásának megnövekedése

Az erőviszonyok eltolódásának alapvető oka az, hogy a Szovjetunió a második világháborúban hatalmas győzelmet aratott, ereje, világpolitikai súlya megnövekedett,

Növekedett a Szovjetunió gazdasági ereje. Az imperialisták arról fecsegték, hogy a Szovjetuniónak évtizedek kellene majd a háborús károk helyreállításához. A szovjet dolgozók azonban már 1948-ban 18 százalékkal több iparcikket termeltek, mint az utolsó békeévben, 1940-ben. 1952-ben pedig a Szovjetunió ipari termelése már 2,3-szeresen múlta felül az 1940-es színvonalat. A szovjet mezőgazdaság fejlődése is rendkívül gyorsütemű. 1948-ban már elérte az 1940-es termelési szintet, azóta ezt már jelentősen túlszárnyalta.

1940-hez viszonyítva 1952-ben a Szovjetunió mezőgazdasága 48%-kal több búzát termelt, 1951-ben a teljes nyersgyapoltermés 46%-kal, a cukorrépatermés 31%-kal, a nedvdús takarmányok terméshozama pedig 25%-kal haladta meg az 1940 évi színvonalat. Hatalmas fejlődést mutat a Szovjetunióban az állattenyésztés is 1945 júliusa és 1952 júliusa között a szarvasmarhaállomány 13,4 millióval, a juhállomány 41,8 millióval, a sertésállomány 21,2 millióval, a lóállomány 5,6 millióval növekedett.

Igen magas fokra emelkedett a szovjet mezőgazdaság gépesítése. A Szovjetunió gép- és traktorállomásai, valamint a szovhozok traktorállományának kapacitása a háború előtti színvonalhoz képest 59%-kal, kombájnállománya pedig 51%-kal növekedett a XIX pártkongresszusig. Ebben az időben 1546 új gép- és traktorállomást, erdővédőállomást, talajjavító állomást és állattenyésztési gépállomást létesítettek. A Szovjetunióban 1952. októberében az összes ilyen gépállomások száma 8939.

Igen nagy mértékben megnövekedett a Szovjetunió katonai ereje. A szovjet nép a háborúban bő harci tapasztalatot szerzett, a Szovjet Hadsereg ereje, képzettsége megnövekedett. A Szovjet Hadsereg a világ legképzettebb, legjobban felszerelt és leghősiesebb hadserege. A Szovjetunió népének önfeláldozó harca a második világháborúban a fasiszta barbárok ellen, megnövelte a Szovjetunió iránti tiszteletet a világ dolgozóiban. A Szovjetunió megerősödött, még erősebbé vált, mint volt a második világháború előtt, és már a kommunista társadalmat építi. A Szovjetunió legyőzhetetlen erejét, nagyszerű eredményeit és ragyogó jövőjét tükrözték a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusán, 1952. októberében, elhangzott beszámolók. A kongresszus nemcsak a Szovjetunió kommunistáinak, de a világ összes kommunista pártjainak is nagyszerű seregszemléje volt. A testvérpártok képviselői beszámolóikban tolmácsolták a világ becsületes dolgozóinak megnövekedett szeretetét és tiszteletét a hatalmas Szovjetunió és az emberiség halhatatlan tanítója, a nagy Sztálin iránt.

b) Az európai népi demokráciák létrejötte

A Szovjetunió győzelmének eredményeképpen jelentős újabb területek szakadtak ki az imperializmus láncából. A Szovjetunió támogatásával létrejöttek a népi demokráciák, és sikeresen építik a szocializmust. Az európai népi demokráciák létrejötte és erősödése, köztük a mi hazánk fejlődése is, a szocializmus erői-

nek komoly megnövekedését jelentik. Mintegy 80 millió lakosságú terület került így a szocializmus táborába. Ezek az országok a multban fontos szerepet tölthettek be az imperializmus rendszerében. Értékes nyersanyagokat szolgáltatottak, fontos befektetési területei, extraprofit forrásai voltak a külföldi tőkének. Emellett stratégiai szerepük is nagy volt; az imperialisták háborús terveiben ugródeszkeként, felvonulási területként szerepeltek a Szovjetunió ellen.

A népi demokráciák létrejötte tehát gazdasági, politikai és katonai téren egyaránt komoly csapást jelentett az imperialisták számára.

c) A kínai népforradalom győzelme

Ugyancsak a szocializmus erőit növelte a kínai népforradalom világtörténelmi jelentőségű győzelme. Lenin mondotta már 1923-ban, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus közötti világháború kimenetele végeredményben attól függ, hogy Oroszország, Kína és India alkotja a föld lakosságának óriási többségét, és hogy a lakosságnak ez az óriási többsége rendkívüli gyorsasággal kapcsolódik bele a felszabadulásért folyó küzdelembe. A 475 milliós kínai nép győzelme új fejezetet nyitott meg nemcsak Kína, hanem az imperialisták által elnyomott valamennyi ázsiai nép történelmében. Kétségtelen, hogy a Szovjetuniónak a fasizmus felett aratott győzelme óta a Kínai Népköztársaság létrejötte a legkimagaslóbb világtörténelmi esemény. A kínai nép győzelméhez a Szovjetunió második világháborúban elért diadala, a német és a japán fasizmus széthúzása adta meg a lehetőséget. A Szovjetunió szabadította fel a japán fasizmus járma alól Koreát is, amelynek népe jelenleg hősi küzdelmet folytat az amerikai imperialista agresszió ellen.

d) A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása

A világ békéje szempontjából hatalmas jelentőségű esemény a Német Demokratikus Köztársaság 1949. október 7-én történt megalakulása. Ez az első olyan német állam a történelemben, amely nem a reakció és az elnyomás, hanem a haladás erőire támaszkodik. A Német Demokratikus Köztársaság, amelynek létrejöttét a Szovjetunió nagylelkű politikája, Sztálin elvtárs határozó támogatása tett lehetővé, a világ békéjének egyik fontos biztosítója.

e) Az egységes világpiac szétesése

A második világháború, amint láttuk, nem az imperialisták által kívánt eredményt hozta. Németország és Japán ugyan egy időre kidőlt a sorból, mint az USA, Anglia és Franciaország kon-

kurrense. Ugyanakkor azonban a kapitalista rendszerből a Szovjetunió győzelme eredményeképpen kiváltak Kína és az európai népi demokráciák. Ezek az országok a Szovjetunióval együtt megalakították a kapitalizmus táborával szembenálló egységes és hatalmas szocialista táborát. Beigazolódott Sztálin elvtársnak 1927-ben elhangzott látnoki szavai. „...A nemzetközi forradalom és a nemzetközi reakció fejlődése során két világméretű központ fog kialakulni: a szocialista központ, amely magához fogja vonni a szocializmushoz vonzódó országokat, és a kapitalista központ, amely a kapitalizmushoz vonzódó országokat fogja magához vonni. Ennek a két tábornak a harca fogja eldönteni a kapitalizmus és a kommunizmus sorsát az egész világon.”

A két szembenálló tábor létrejöttének következtében szét-esett az egységes, mindent átfogó világpiac, és két egymással szembenálló párhuzamos világpiac alakult ki, a szocializmus táborához tartozó országok piaca és a kapitalista piac.

A létrejött szocialista világpiac nem ismeri a konjunkturális ingadozásokat, spekulációt, egyik ország meggazdagodását a másik ország rovására. A szocialista tábor országainak kereskedelme az egyenjogú cserén, egységes, igazságos, hosszú időszakra megállapított árak alapján épül fel. A szocialista tábor országai közti együttműködésnek az alapja a kölcsönös segítségnek és a közös gazdasági fellendülés elérésének őszinte vágya.

Az imperialisták — akaratuk ellenére — maguk is gyorsították, elősegítették az új világpiac kialakulását, megszilárdítását azáltal, hogy gazdasági blokádnak alá vették a szocialista tábor országait. Így pl. az USA egyoldalúan megszüntette a Szovjetunióval, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Magyarországgal, Bulgáriával, Romániával kötött kereskedelmi szerződéseket. Az USA és sok más kapitalista ország zárólat alá helyezte a Kínai Népköztársaságba és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságba irányuló árukivitelt stb. Ezzel azt remélték, hogy megfojtják vagy legalább is lelassítják a szocialista tábor országainak fejlődését. Az eredmény azonban nem az új világpiac megfojtása, hanem éppen annak megszilárdulása lett.

A szocialista tábor országai a második világháború után megszervezték a gazdasági együttműködést és a kölcsönös segélynyújtást. A népi demokráciák ennek az együttműködésnek és elsősorban a Szovjetunió baráti segítségének köszönhetik nép-gazdaságuk gyorsütemű fejlődését. Ez a fejlődés nemcsak azt eredményezte, hogy maradéktalanul el tudják magukat látni, hanem azt is, hogy egyre nagyobb mennyiségű árut képesek külföldre szállítani.

Az egységes világpiac szétesése merőben más következményekkel járt a főbb kapitalista országokra (USA, Anglia, Fran-

ciaország). Ezek részére — tanfija Sztálin elvtárs — „nem bővülni, hanem szűkülni fog a világ erőforrásai kiaknázásának szférája... a világ fellelőpiacának feltételei ez országok számára rosszabbodni fognak“.

A két világpiac kialakulása a második világháború legfontosabb gazdasági eredménye, ez szabta meg egyúttal az általános válság további elmélyülését a második világháború után. A szocialista világpiac kialakulásával tovább fokozódott a főbb kapitalista országok piacproblémája. Ez oda vezet, hogy ezekben az országokban növekszik az üzemek termelési kapacitásának krónikus kihasználatlansága, a munkanélküliek tartalékserege. Mindezek következtében élesednek az ellentétek az egyes kapitalista országokon belül és az egyes országok között is. Fokozódnak az összeecsapások a tőkés országok és monopolista csoportok között a fellelőpiacokért, nyersanyagforrásokért, tőkebefektetési területekért.

f) A gyarmati rendszer válságának kímélyülése

A második világháború, a Szovjetunió győzelme következtében, még jobban megingott az imperializmus uralma a gyarmatokon. A háború következtében és a nemzeti felszabadító harc újabb fellendülése nyomán a gyarmati és függő országokban megindult az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása. Vietnam, Burma, Indonézia, Malájföld népei, kommunista pártjaik vezetésével, fegyveres harcba kezdtek leigázóik ellen és nagy eredményeket értek el. Indiában is kiéleződött a küzdelem a gyarmati elnyomás ellen. Hősiesen harcol szabadságáért ez függetlenségéért az angol-amerikai imperializmus ellen Irán népe. A Szovjetunió és a kínai forradalom történelmi jelentőségű győzelmenek felmérhetetlen hatására az egész ázsiai kontinens mozgásba jött. Az ettől megrémült imperialista rablók fokozott figyelemmel fordultak Afrika felé. Egyiptom, Kenya, Tunisz, Marokkó népeinek mindjobban fokozódó imperialistaellenes harca tanúsítja, hogy 1952, 1953-ban már nemcsak Ázsiában, hanem Afrikában is mind forróbb lesz az imperialisták lába alatt a föld. Az imperialisták egyrészt véres terrorral, másrészt különféle cselfogásokkal igyekeznek letörni a gyarmati népek harcát. Megvesztegetik a gyarmati nagyburzsoáziát, látszat-függetlenséget adnak egy-egy gyarmati országnak (India, Burma, Fülöpszigetek stb.) Valójában ezek az országok továbbra is az imperialisták gyarmatai, kormányaik teljesen kiszolgálják az imperialistákat. De sem az erőszak és az irtóhadjáratok, sem a gyarmati burzsoázia árulása és az imperialista cselfogások nem képesek gátat vetni a gyarmati felszabadító harcok terjedésének.

A második világháború után a gyarmati és félgyarmati felszabadító mozgalmak nemcsak fellendülésükkel, hanem minőségileg új vonásaikkal is kitűnnek. Ezek az új vonások: 1. A felszabadító mozgalmakat úgyszólván kivétel nélkül a munkásosztály vezeti, mely tömöríti mindazokat az erőket, amelyek hajlandók fellépni az imperializmus és helyi lakájai ellen. 2. A harcokat vezető munkásosztály és így az egész népre kiterjedő egységszront élén a kommunista pártok állnak. 3. Egyes gyarmatokon a kommunista pártok vezetésével erős, harcokban edzett népi felszabadító hadseregek harcolnak az imperialisták ellen. S végül 4. a helyi burzsoázia mindjobban lelepleződik a gyarmati népek előtt, mint a nemzeti függetlenség elárulója és az imperializmus ügynöke. A harcok most már nemcsak a nemzeti függetlenségért, hanem a népi demokrácia kivívásáért folynak. A gyarmati népek százmilliói a munkásosztály, a Kommunista Párt vezetésével legyőzhetetlen erőt jelentenek, és egyre több részt ütnek az imperialista gyarmati rendszeren. „Az évszázados gyarmati uralom korszakának likvidálása megkezdődött” — mondotta Rákosi elvtárs a MDP II. kongresszusán.

g) A munkásmozgalom fellendülése a tőkés országokban

A Szovjetunió győzelme és a kommunista pártok hősie harca a fasizmus ellen, világszerte megnövelte a kommunista pártok befolyását. Az általános válság elmélyülése, a munkásosztály fokozódó kizsákmányolása, a lakosság többségének nyomorba döntése a monopolisták maximális profitja érdekében az osztályellentétek kiéleződéséhez vezet. Az egész világon fellendült a munkásmozgalom, fokozódott a munkások sztrájkmozgalma a tőkés országokban. Mutatja ezt pl. az is, hogy amíg 1935 és 1939 között az USA-ban 5,6 millió ember sztrájkolt, addig 1945 és 1949 között több mint 15 millió. A kommunista világmozgalom törvényszerűen növekszik.

h) Az egyenlőtlen fejlődés további kiéleződése

A második világháború következtében az imperialista táboron belül is lényegbevágó változások történtek. Tovább éleződött a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése. A hat imperialista nagyhatalom — USA, Anglia, Németország, Franciaország, Japán és Olaszország — közül három katonailag megsemmisült, Franciaország pedig igen nagy mértékben meggyengült. Két tőkés nagyhatalom maradt: USA és Anglia, de Anglia pozíciói is erősen meggyengültek. Az USA monopolistákai az imperialista táboron belül, hatalmas erőfölénnyel tettek szert. Ez világosan kitűnik, akár a termelés, akár a tőkeexport, akár a világkereskedelem adatait vesszük szemügyre.

1937-ben a tőkés országok ipari termelésének 48,6%-át adta az USA ipara. A háború eredményeképpen az USA termelőapparátusa és termelése jelentékenyen megnövekedett, míg az európai tőkés országok ipara jelentékeny háborús veszteségeket szenvedett. Ennek következtében az előbbi arány megváltozott. 1949-ben az amerikai ipar termelése már körülbelül 58%-át tette ki a tőkés országok ipari termelésének.

A háború alatt és után a tengelyhatalmak külföldi tőkebefektetéseit felszámolták. Anglia elvesztette külföldi tőkebefektetéseinek körülbelül a felét és 1946-ban már kénytelen volt az USA-tól 3,75 milliárd dollár kölcsönt felvenni. Az USA viszont jelentősen növelte tőkeexportját. 1947 végén külföldi tőkebefektetései már 28,8 milliárd dollárra rúgtak. Manapság a tőke kivitel terén az USA úgyszólván monopolhelyzetet foglal el, mert ő az egyetlen tőkés nagyhatalom, amely jelentős tőkefelesleggel rendelkezik. Ezt az előnyét felhasználja az európai tőkés országok piacaira való behatolásra. Dollárkölcsönt nyújt a megszorult európai tőkés országoknak, ezen keresztül függő helyzetbe hozza őket, megszerzi gazdasági kulcspozícióikat és rájuk kényszeríti a saját országában eladhatatlan árukat. 1938-ban az USA áruexportja a tőkés országok áruexportjának 14,1%-át adta. Ez a szám 1947-re felment 31%-ra. Az USA sokkal több árut exportál, mint amennyit behoz. Saját piacát magas védvámokkal őrzi a többi tőkés állam versenyével szemben. Az európai tőkés országoknak emiatt nincs lehetőségük arra, hogy az amerikai árukért saját áruikkal fizessenek, ami lehetőséget adna iparuk fejlesztésére. Így az amerikai áruk beözönlése, az európai tőkés országok gazdasági helyzetének további leromlásához vezetett. Az amerikai áruk fejében az adós országok aranykészletének túlnyomó része az USA-ba vándorolt.

Az angol aranykészlet az 1938. évi 3,45 milliárd dollárról 1949 végére 1,59 milliárd dollárra, a francia pedig 2,76 milliárd dollárról 0,52 milliárd dollárra csökkent. Ez idő alatt az USA aranykészlete 14,5 milliárd dollárról 24,6 milliárd dollárra növekedett.

Az európai tőkés országok, csekély aranykészletük miatt, csak igen kis mértékben tudnak arannyal fizetni az amerikai árukért. Igénybeveszik a nyomasztó feltételekkel járó amerikai kölcsönöket és hiteleket, s ezáltal egyre inkább az amerikai finánc-tőkések félgyarmatává zülленek. Az amerikai áruk beözönlése az európai tőkés országok piacaira tönkreteszi ezeknek az országoknak az iparát. Az angol hajóépítő ipar, a francia repülőgépgyártás és filmipar, az olasz gépgyártás és autóipar, valamint sok más iparág katasztrofális helyzetbe jutott az amerikai verseny következtében.

Az amerikai behatolás egyik legfőbb eszköze a hírhedt *Marshall-terv*. A Marshall-terv hivatalosan hirdetett célja „Európa talpraállítása” volt. Valójában azonban a „segélyezett” országok lönkretételéhez vezetett. A terv keretében nyújtott kölcsönből a kölcsönt igénybevevő országoknak amerikai árukat kellett vásárolniuk. Az amerikai tőkésék főként az Amerikában eladhatatlan gyenge minőségű árukat kényszerítették rá ily módon az európai tőkés országokra. Olyan árukat, mint pl. modern gépek, amelyek segítségével az európai tőkés országok felújíthatták volna nagyrészt elavult termelő apparátusukat, nem szállítottak, nehogy ezáltal versenytársaik versenyképessége megnövekedjék. Luxusautó, cigaretta, nylonharisnya, rágógumi, szennyes témájú amerikai filmek, hamisított élelmiszerek adják a Marshall-szállítmányok nagy részét. A legutóbbi időben pedig — megfelelően az amerikai imperialisták háborús terveinek — egyre nagyobb arányban fegyvereket szállítanak. A Marshall-kölcsön gazdasági következménye: az európai tőkés országok iparának sorvadása, pénzügyeinek széthilálódása, növekvő munkanélküliség, a dolgozók elnyomorodásának fokozódása. Még sokkal súlyosabbak a politikai következmények: a Marshall-kölcsön fő feltétele a nemzeti függetlenség feladása, népellenes, szovjetellenes kormányzat, az amerikai imperializmus háborús politikájának kiszolgálása. (Erről az imperialisták háborús terveivel kapcsolatban még szó lesz.)

1) A kapitalizmus élődiségének és rothadásának fokozódása

A szocializmus erőinek megnövekedése, az egységes világpiac szétesése és ezzel az imperializmus vadászterületének összezsugorodása, gyarmati rendszere összeomlásának tényleges megindulása egyenlőlen fejlődésének fokozódása — mindez elmélyítette a kapitalizmus élődsi, rothadó jellegét a második világháború után.

Mint látjuk, a második világháború következtében az USA az imperialista államok élére került. Az élődsi és rothadó amerikai kapitalizmus rányomja bélyegét az egész tőkés világra. Éppen ezért, ha az imperializmus második világháború utáni jelenségeit vizsgáljuk, elsősorban az amerikai imperializmust kell szemügyre venni. Tanultuk, hogy az imperializmus élődiségének és rothadásának alapja a monopóliumok uralma, amelyhez a tőke koncentrációjának fejlődése vezetett el. Az amerikai kapitalizmus a legkoncentráltabb kapitalizmus. Az amerikai finánc-tőkésék óriási vagyonnal rendelkeznek. E vagytonokat az egész világ kizsákmányolásával harácsolták össze. Joggal mondotta Foster elvtárs, az USA Kommunista Pártjának elnöke: „Az amerikai kapitalizmus olyan élődsi szörnyeteghez hasonlít, amely a kapitalista világ egyéb

részeinek a testén él, kannibál módjára felfalja a többi tőkés országot és azok révén hízik meg.“ Az amerikai fináncsökés gazdagodása különösen a háborúk alatt volt gyorsütemű. Az elmúlt emberöltő alatt a háborús vérontás az amerikai nagytőkéseknek életelemük volt. A második világháború alatt ugrásszerűen fokozódott az amerikai monopóliumok gazdagodása, tőkeerejük, termelőapparátusuk nagy mértékben megnövekedett.

A második világháború alatt 40%-kal növekedett az USA iparának állótőkéje. A háborún — 50—60 millió ember pusztulásán — az amerikai tőkések 53,5 milliárd dollárt kerestek. (Az adók levonása után.) Ennek az óriási jövedelemnek túlnyomó részét néhány legnagyobb vállalat tette zsebre. 1940 júniusától 1944 szeptemberéig az amerikai kormány 175 milliárd dollár megrendelést adott ki a vállalatoknak. Ebből 137 milliárd dollár megrendelést a 250 legnagyobb vállalat kapta. A General Motors egyedül 14 milliárd dolláros megrendelést kapott. A rendelések továbbadásával a nagyvállalatok beolvasztottak magukba rengeteg kisebb vállalatot. Ugyanekkor, a háború alatt, félmillió kis és közepes vállalat csukott be. A mezőgazdaságban 238 000 kisfarmert szorított ki a nagytőke.

Mindezek következtében a koncentráció rendkívül megnövekedett. Az egész ipar álló tőkéjének $\frac{1}{3}$ -a a háború végén a 31 legnagyobb tröszt kezében volt, melyet öt nagy pénzcsoport tartott ellenőrzés alatt. Az amerikai nagytőke gazdagodásához jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a megszállt országokból — különösen Német- és Olaszországból, Japánból — több milliárd dollár értéket raboltak el.

A koncentráció, a monopóliumok hasznának növekedése, az elődiség fokozódása, ha kisebb mértékben is, de végbement a háború alatt a többi imperialista országban is. A fináncsőke a népszemvédekeit minden tőkés országban saját hasznának fokozására használta fel. A háború utáni években tovább folytatódott ez a folyamat, különösen amikor az imperialisták áttértek az új háború előkészítésére, a nagyarányú fegyvergyártásra.

Az amerikai nagytőkések a második világháborúban óriási tőkéket harácsolnak össze. Ez azonban még jobban fokozta a kapitalizmus rothadását, ellentmondásait. E tőkék profithajtó befektetése még nagyobb nehézségekbe ütközött, mint valaha. A piacprobléma minden eddiginél élesebb formában jelentkezett.

Leszűkült a belső piac: a háború alatt modernizálták a termelőapparátust, különféle „racionalizálásokkal“ még jobban fokozták a munka hajszoltságát. Mindez növelte a munkanélküliséget. A piac szűküléséhez jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a háború után a Truman-kormány azonnal felszabadította az árakat, segítette a tőkéseket az áremelés és a munkabércsökkentés keresztülvitelében. Így a belső piac fizetőképessége csökkent.

Az amerikai fináncióke a maximális profit biztosítása érdekében minden eddiginél nagyobb mohósággal veti magát a külföldi piac után. A külső piacok fizetőképessége azonban szintén csökkent. Mint már az előbbieken láttuk, ebben a legnagyobb szerepe éppen az amerikai terjeszkedésnek van. Az amerikai áruk beözönlése súlyos helyzetbe hozta az európai tőkés országok iparát; így ezekben az országokban megnövekedett a munkanélküliség, csökkent a piac felvevőképessége.

Területileg is leszűkült a tőkés vadászterülete az egységes világpiac szétesésével, az európai népi demokráciák és a Kínai Népköztársaság lérejöttével. Mindez odavezetett, hogy 1948 őszén a tőkés országokban új gazdasági válság kezdett kibontakozni. 1948 őszétől az ipari termelés a tőkés országokban erőteljesen csökkenni kezdett, még nagyobb mérvűvé vált a termelőapparátus kihasználatlansága és a munkanélküliség ijesztő méreteket öltött. 1950-ben a tőkés országokban kb. 45 millió teljes és részleges munkanélküli volt. Sok tőkés országban a dolgozók életszínvonala a háború előttinek felére süllyedt. Az 1950-ben Korea hős népe ellen kirobbantott rablótámadás időlegesen véget vetett az USA ipari össztermelése csökkenésének, de ugyanakkor a békeiparágak termelésének még nagyobb mértékű csökkenését, a dolgozó tömegek még nagyobb elnyomorodását hozta magával.

Ha ezzel összevetjük a Szovjetunió és a népi demokráciák dolgozóinak helyzetét megértjük, hogyan teszi nyilvánvalóvá a Szovjetunió és a népi demokráciák léte az imperializmus rothadását, megértjük, miért tekintenek az imperialisták fogcsikorgató gyűlölettel és a dolgozók rajongó szeretettel a Szovjetunió felé. A Szovjetunióban és a népi demokráciákban ismeretlen a munkanélküliség. 1949 szeptemberétől 1950 szeptemberéig 2 400 000 fővel emelkedett a Szovjetunióban a munkások és alkalmazottak száma.

Az új sztálini ötéves tervben a munkások és alkalmazottak száma 1950-hez viszonyítva újabb 15%-kal, kb. mintegy 6 millióval növekszik. Ezzel szemben az árak fokozatosan csökkennek. 1952-ben a hús ára 42%-kal, a kenyér ára 39%-kal, a cukor ára 49%-kal csökkent az 1947-es árakhoz viszonyítva, és 1953-ban újabb nagyarányú áreszállítást hajtottak végre. A tőkés országokat ezzel szemben az árak emelkedése jellemzi. Angliában pl. 1947—1952-ig a hús ára 35%-kal, a kenyéré 90%-kal, a cukoré 133%-kal növekedett. Az árak csökkenése a Szovjetunióban a fogyasztás kiszélesedéséhez, a szovjet népek anyagi és kulturális színvonalának nagymértékű emelkedéséhez vezetett. Hazánkban 1950-ben a dolgozók életszínvonala kb. 55%-kal múlta felül az 1938. évit.

j) Az ellentétek növekedése az imperialista táborban
és a tőkés országok közötti háború elkerülhetetlenségének kérdése

Az előbbieken már foglalkoztunk azzal, hogy a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése a második világháború következtében fokozódott, az általános válság elmélyült. Az egységes világpiac szétesésének következményeként szűkült a főbb kapitalista országok piaca, csökkent a lehetőségük a világ erőforrásainak kihasználására. Mindezek nehezebbé teszik a maximális profit megszerzését, vadabbá, élesebbé teszik a tőkés országok versengését a maximális profit után. Az imperialista országok közötti ellentétek ennek következtében mind élesebbekké lesznek. Fokozza az ellentéteket az is, hogy az USA „a kommunizmus elleni harc” és a „szabadság védelme” hazug cégére alatt a világ összes országaira ki akarja terjeszteni uralmát. Ennek érdekében az amerikai imperialisták lerombolják más tőkés országok hagyományos kapcsolatait. Eladhatatlan áruikat az általuk leigázott országokra zúditják, tönkretéve azok iparát. A tőkés országokban hadi támaszpontok százait építik ki, esztelen fegyverkezésre kényszerítik azokat. Ugyanakkor az USA saját határait vámokkal zárja el más országok áruai elől. „Látszólag minden 'rendben' van — mondja Sztálin elvtárs —: az USA kényszerítette Nyugat-Európát, Japánt és a többi kapitalista országokat, hogy összehúzzák nadrágszíjukat... Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy 'örök időkre' minden 'rendben' maradhat, hogy ezek az országok a végtelenségig túrni fogják az USA uralmát és jármát, nem próbálják meg, hogy az amerikaiak rabságából kiszabaduljanak, és az önálló fejlődés útjára lépjenek.”

Sztálin elvtárs helytelennek bélyegezte azt a felfogást, amely nem lát e látszólagos „rend” mögé, és azt állítja, hogy az új nemzetközi feltételek között az USA túlhatalma és a szocializmus és kapitalizmus rendszere között fennálló ellentétek miatt a kapitalista országok közötti háborúk már nem elkerülhetetlenek. A kapitalizmus és a szocializmus közti ellentét persze a fő ellentét. Csak-hogy ez a megállapítás helyes volt már a második világháborút megelőzően is. Mégis a második világháború a tőkés országok egymásközi háborújaként kezdődött. Ez a fejlődés megismétlődhet. Miért? Először azért, mert a Szovjetunió elleni háború veszélyesebb az imperialisták számára, mint a tőkés országok közti háború. A Szovjetunió elleni háború a kapitalizmus létét veszélyezteti, míg az egymásközi háború csak azt dönti el, hogy melyik tőkés ország uralkodik a többi felett. Másodszor azért, mert a tőkések a Szovjetunió „agressziójáról” üvöltöznek ugyan, mégis jól tudják, hogy a Szovjetunió békés politikát folytat, és nem fogja megtámadni őket. A konkurrens megfojtásának a vágya az imperialisták részéről a gyakorlatban tehát újra — miként a

második világháborút megelőzőleg — erősebbnek bizonyulhat, mint a kapitalizmus és szocializmus közti ellentét.

Sztálin elvtárs rámutat arra, hogy Anglia és Franciaország végül is kénytelenek lesznek kiszakítani magukat az USA karmaiból, és konfliktusba keveredni vele, hogy biztosítsák önállóságukat és maximális profitjukat. Arra sincs semmi garancia, hogy Németország és Japán nem áll újra talpra, nem számolja fel az USA gyámkodását. Mindezek azt bizonyítják, hogy teljes mértékben fennáll Lenin tétele, amely szerint az imperialista országok közötti háború elkerülhetetlen. A háborúk végleges felszámolásához magát az imperializmust kell megdönteni. Persze, ez — mint látni fogjuk — nem jelenti azt, hogy az adott háború elkerüléséért folytatott harc nem vezethet eredményre.

Az amerikai imperialisták háborús tervei és módszerei

A szocializmus erőinek megnövekedése, az egységes világpiac szétesése, az imperializmus területeinek összezsugorodása, egyenlőtlen fejlődésének fokozódása, rothadó irányzatának erősödése, ellentmondásainak kiéleződése, a megindult gazdasági válság — mind a kapitalizmus általános válságának súlyosbodását, a kapitalizmus gyengülését jelentik. Súlyos hiba lenne azonban lebecsülni az imperializmus erejét, veszélyességét. Az imperializmus egyre dühödtebben támad és minden erejét összeszedi.

Az amerikai imperialisták, hogy a kapitalista rendszer pusztulását megakadályozzák, hogy kiláboljanak a gazdasági válságból, s a maguk számára maximális profitot biztosítsanak, tervbe vették az egész világ leigázását, az amerikai monopolvállalatok világuralmának megteremtését. Ez azt jelenti, hogy tervbe vették a Szovjetunió, a népi demokráciák, a szabadságukért harcoló népek leigázását, a megingott kapitalizmus helyreállítását az egész világon, persze úgy, hogy a tőkés országok is mind amerikai uralom alá kerüljenek. Az amerikai imperializmus ezekkel a célokkal a Hitler-fasizmus örökösévé, a világreakció középpontjává lett.

Az amerikai imperialisták minden eszközt felhasználnak az új háború előkészítésére. Nézzük meg legjellemzőbb módszereiket.

A Marshall-terv és az Észak-Atlanti szerződés. Nyugat-Németország, Japán és Jugoszlávia kiépítése háborús bázissá

A Marshall-terv nemcsak az amerikai gazdasági terjeszkedésnek, hanem az új háború előkészítésének is egyik fő eszköze. Az amerikai imperialisták a Marshall-kölcsönön keresztül uszáljukba vont országokat háborús előkészületeik szolgálatába állítják. A hitel megvonásával való fenyegetőzéssel kényszerítik ezeket az országokat az amerikai parancsok maradéktalan végrehaj-

tására, a háborús előkészületek gyorsítására, támaszpontok átengedésére az amerikai haderők számára. A Marshall-terv tehát maga is háborús jellegű. Egyben azonban előkészítője volt még agresszívabb lépéseknek, támadó katonai szövetségek létrehozásának. Az USA csatlósaiból a legkülönbözőbb katonai blokkokat igyekszik összekovácsolni. Ilyen az *Észak-Atlanti egyezmény*, amely 11 imperialista állam támadó szövetsége az USA vezetése alatt. Ez az egyezmény teljesen kiszolgáltatja a résztvevő államokat az USA-nak. A résztvevő országok nagyarányú fegyverkezését, közös hadseregének, közös fegyverzetének, közös vezérkarának és támadó haditervének létrehozását célozza. Természetesen mindezt amerikai tábornokok vezetése alatt. Az USA adja a főparancsnokokat, szállítja a fegyverek nagyrésztét. Magát a hadsereget főként az európai tőkés országoknak kell kiállítaniok. Az amerikai imperializmus ily módon az európai országokat felvonulási terepként, dolgozó népeiket ágyúöltelékként akarja felhasználni háborús terveiben, és használja fel máris a koreai nép elleni szennyes háborúban.

Az amerikai háborús előkészületekben különösen nagy szerepe van *Nyugat-Németországnak*. Az amerikai imperialisták akadályozzák a Németországgal való béke megkötését, felrúgták a Szovjetunióval a háború alatt kötött megállapodásokat, amelyek Németország egységesítésére és demokratizálására vonatkoznak. Kettészakították Németországot, tartós megszállásra rendezkedtek be Nyugat-Németországban, újjászervezték a kezükbe kaparintott német hadiipart, felélesztették a német fasizmust, zsoldos hadsereget szerveztek. Nyugat-Németországot háborús bázissá építették ki. Hasonló szerepet szántak a Távol-Keleten Japánnak. Németország felfegyverzését a nyugateurópai tőkések „vegyes” érzelmekkel fogadják. Egyrészt örömmel veszik a német zsoldos csapatok felállítását és segédkeznek is létrehozásában, mert úgy gondolják, hogy ez erősíteni fogja a kapitalizmus hadállásait és szovjetellenes háborús terveiket. Másrészt azonban félnek a német nehézipar versenyétől, és attól, hogy az újjászülető német militarizmus esetleg ismét ellenük is fordul. E kérdésben szintén az imperialista táborban levő ellentmondások mutatkoznak meg.

Ugyancsak nagy szerepe van az amerikai háborús tervekben *Jugoszláviának*, Tito fasiszta rendszerének. A Tito-banda Jugoszláviát amerikai támaszponttá züllesztette, a jugoszláv népet kiszolgáltatta az amerikai imperializmus véres céljai számára. Tito és cinkostársai szocialista álarcban akarták a népi demokráciákat letéríteni a szocializmus útjáról, a Szovjetunió oldala mellől. A Szovjetunió Kommunista Pártja, Sztálin elvtárs ébersége leplezte őket. Kitűnt, hogy a Tito-klika az amerikai imperializmus

kémügynöksége. Az ENSZ-ben együtt szavaznak az USA-val, véres terrort alkalmaznak a jugoszláv hazafiakkal szemben, a provokációk, határsértések sorozatát követik el a népi demokráciák, köztük hazánk ellen. Az amerikai imperialisták Jugoszláviát a népi demokráciák elleni felvonulási terepként szeretnék felhasználni.

Az imperialista országok fokozódó fasizálódása

Ez is a háborús előkészületekhez tartozik. Sztálin elvtárs mondotta már 1927-ben: „egyetlen kapitalista ország sem képes komoly háborút folytatni, ha előzetesen nem szilárdítja meg mögöttes területét, ha nem fékezi meg „saját” munkásait, ha nem fékezi meg „saját” gyarmatait. Ebből ered a burzsoa kormányok politikájának fokozatos fasizálódása.” Az amerikai imperialisták országukban a demokratikus szabadságjogok maradványait is megsemmisítik, üldözik a kommunista pártot, a haladó szervezeteket, guzsbakötik a munkások szakszervezeteit, bebörtönözik és koncentrációs táborba hurcolják a kommunistákat, a béke meggyőződéses harcosait. A fasizmus útján járó amerikai imperializmus ítélte halálra a békeharcos, bátor Rosenberg-házaspárt és ítélte el az USA Kommunista Pártjának vezetőit. A többi imperialista országok nagytökései is hasonló módszerek bevezetésére töreksenek, hogy a dolgozók háborúellenes harcát letörjék.

Az amerikai imperialisták ily módon, világuralmi terveiknek megfelelően a belpolitika terén is a német fasiszták örökébe léptek.

Terveik megvalósítására felhasználják az ideológiai butítás eszközeit is, amelyeket szintén a német fasisztáktól vettek át. Felújították a fajelméletet; az angolszász „faj” felsőbbrendűségét, „uralkodási jogát” hirdetik. Hogy az európai népek nemzeti függetlenségi harcát leszerejlék, kiagyalták a „világkormány” hazug jelszavát, amely valójában az amerikai imperializmus világuralmi céljainak hangzatos elködösítése. Az európai jobboldali szociáldemokraták élen járnak az amerikai butító hadjárat terjesztésében, és rothadt, kozmopolita „eszméket” hirdetnek, a nemzeti érzés „elavultságáról” prédikálnak, hogy az USA behatolását megkönnyítsék, az európai népeket akarat nélküli bábokká, a háborús tervek engedelmes kiszolgálóivá tegyék. Az ideológiai butító hadjáratot betetőzik a szovjetellenes, kommunistaellenes rágalmak sorozatával.

A burzsoázia napjainkban, amint Sztálin elvtárs az SZKP XIX. Kongresszusán tartott beszédében rámutatott, sárbatiporta és elárulta a polgári szabadságjogok és a nemzeti függetlenség zászlaját. Ezt a zászlót a Kommunista Pártok emelik magasra és tömörítik maguk köré a dolgozók egyre szélesebb tömegeit.

Az amerikai imperialisták áttérése a háborús előkészületekről a háborús tettekre. A dolgozók elnyomódásának fokozódása, az osztályharc kléleződése az imperialista országokban

Az amerikai imperialisták 1950. nyarán Korea békés népének megrohanásával a nyílt háborús támadás területére léptek. A koreai agresszió, a koreai nép és Kína elleni baktériumháború, a koreai nők, gyermekek, öregek tömeges barbár legyilkolása — megmutatta a feneketlenül rothadt amerikai imperializmus kegyetlenségét és eszeveszettségét. Ugyanakkor megmutatta a felszabadult nép erejét és az imperializmus gyengeségét is. A koreai nép, a kínai önkéntesek segítségével, csapást csapás után mér az amerikaiak és csatlósaiak állig felfegyverzett hadseregére. Az amerikaiak koreai kudarcának fő oka, mint ahogyan ezt Sztálin elvtárs mondotta, az, hogy az amerikai katonák érzik, hogy igazságtalan ügyért harcolnak, míg a koreaiak hazájukat védik a betolakodókkal szemben. A koreai háború mutatja, milyen sors vár az imperialistákra, ha kirobbantanák a háborút.

Az amerikai imperialisták azonban nem okultak. Fokozzák a háborús készülődést, gyorsítják a fegyverkezést és erre kényszerítik csatlósait is.

Eisenhower, az USA új elnöke hatalomra jutása után az amerikai monopóliumok érdekeinek megfelelően sürgősen a koreai háború kiterjesztésére tett lépéseket. Fel akarja használni Csang Kai-sek csapatait a háborús agresszió kiszélesítésére.

Az USA az 1945—50 közötti öt esztendő alatt 50 milliárd dollárt költött katonai célokra. Az 1952—53-as év költségvetésében viszont egyetlen évre 58,2 milliárd dollárt irányoz elő a háború előkészületeire. Ez az összkiadások 74%-a. A nagyarányú fegyverkezés a monopóliumok profitjának óriási megnövekedésével jár.

Az USA monopóliumainak profitja 1938-tól 1951-ig még a kisebbített hivatalos adatok szerint is 3.3 milliárd dollárról 42,9 milliárd dollárra — vagyis tizenháromszorosára — emelkedett.

Ugyanakkor a dolgozók terhei elviselhetetlenül fokozódtak. A fegyverkezés költségeit a dolgozókkal fizettetik meg. Az adók növekedése, a közszükségleti cikkek árának emelkedése, az infláció fokozta a dolgozók viszonylagos és abszolút elnyomódását. Az USA lakosságának egyenes adója 1952-ben az 1937/38-as költségvetési évhez képest 12-szeresére nőtt. A létfenntartási költségek ugyanakkor 1939-hez képest 3-szorosukra emelkedtek. Az USA-ban 1952-ben 3 millió teljes és 10 millió részleges munkanélküli volt. Még jobban zuhant ugyanakkor az európai főkéss országok dolgozóinak életszínvonala.

Franciaországban és Olaszországban a munkások reálbére alig fele a háború előttinek, Angliában pedig 20%-kal alacsonyabb a háború előttinél. Igen jellemző Tito cinikus kijelentése:

„elkerülhetetlen a nép gyengülése a nélkülözések következtében”. A haditermelés fokozása a békés iparcikkeket gyártó iparágak leállításával járt a tőkés országokban. Ez növeli a munkanélküliséget ezekben az iparágakban.

A tőkés országok dolgozóinak elviselhetetlen elnyomorodása még jobban kiélezte az osztályellentéteket. A fasiszta terrorral dacolva, a dolgozók egyre nagyobb tömegekben a kommunista pártok köré tömörülnek és sztrájkok, tüntetések sorozatában mindjobban fokozzák harcukat az imperialisták háborús politikája, elviselhetetlen kizsákmányolása ellen.

A szocializmus táborának erősödése, a szervezett világbéke-mozgalom kialakulása

Az amerikai imperialisták, bár háborús terveik érdekében felhasználják a világ valamennyi reakciós erőit — a többi imperialista ország uralkodó osztályait, fasisztákat, jobboldali szociáldemokratákat, titóista ügynököket, a klerikális reakciót, a népi demokratikus országokban hatalmukat veszített tőkéseket, földbirtokosokat és kulákokat, burzsoa nacionalista cionistákat, minden rendű és rangú hazaárulót — mégsem tudják a történelem kerekét visszafordítani. Az imperialisták minden erőfeszítése ellenére, az erőviszonyok továbbra is a szocializmus javára tolódnak el. A szocializmus erői nőnek, az imperializmus gyengül.

A béke legbiztosabb támasza, a Szovjetunió, tovább erősödik. A Szovjetunió egyre növekvő hatalmas erejét és megingathatatlan békepolitikáját mutatják a Szovjetunió szocialista gazdaságának újabb és újabb eredményei: a negyedik sztálini ötéves terv túlteljesítése, az ötödik sztálini ötéves tervvel a kommunizmusra való átmenet előfeltételei megvalósításának megkezdése, az atomenergia békés célokra való felhasználása, a nagy sztálini természet-átalakító tervek végrehajtásának megkezdése, az óriási vízierőművek építése, a szovjet dolgozók életszínvonalának emelkedése, a sorozatos árleszállítások. A Szovjetunió újra, meg újra kinyilvánítja és tettekkkel bizonyítja békés szándékait. Többbizben javaslatot tett az atombomba betiltására, a fegyverkezés csökkentésére, a békét biztosító egyezmények megkötésére. A Szovjetunió a békés építő munkát akarja. Egész története összefonódik a békéért folytatott harccal. A két világháború között is a békéért küzdött, és ma, mint a béke legfőbb támasza, vezeti a békét akaró egyszerű emberek harcát. Az imperialisták háborús terveinek legerősebb gátja a Szovjetunió, a Szovjetunió egyre növekvő ereje és következetes békepolitikája. E következetes békepolitika ragyogó megnyilvánulása volt a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusa és Sztálin elvtárs kongresszusi felszólalása.

A Szovjetunió következetes békepolitikáját tükrözi Malenkov elvtárs beszéde, amelyet az emberiség nagy tanítója és vezére, Sztálin elvtárs temetésén mondott: „Külpolitikai téren fő feladatunk az, hogy megakadályozzuk az új háborút, békében éljünk minden országgal. A Szovjetunió Kommunista Pártja és a szovjet kormány úgy véli, hogy a leghelyesebb, a legszükségesebb és legigazságosabb külpolitika a népek közti béke politikája, amely a kölcsönös bizalmon alapul, aktív, a tényekre támaszkodik, s amelyet tények igazolnak. A kormányoknak hűségesen kell szolgálniuk népüket, a népek pedig békét akarnak, átkozzák a háborút. Bűnösök azok a kormányok, amelyek félre akarják vezetni a népeket, szembeszállnak a népek szent óhajával, azzal az óhajjal, hogy megőrizzék a békét és megakadályozzák az új véröntést. A Kommunista Pártnak és a szovjet kormánynak az a meggyőződése, hogy a népek közti béke politikája az egyetlen helyes, minden nép létérdekeinek megfelelő politika.“

A béke táborának, a szocializmus erőinek egyre értékesebb részét alkotják a népi demokráciák, a Kínai Népköztársaság. A népi demokráciák fejlődnek és erősödnek, sikeresen építik szocialista gazdaságukat.

Mind nagyobb erővel harcolnak szabadságukért a gyarmati népek. Minden gyarmaton forróvá teszik a talajt az imperialisták talpa alatt. Az iráni, kenyai, tuniszi, marokkói és az egyiptomi nép erősödő függetlenségi harca az imperialisták kivételes fontosságú közelkeleti és afrikai bázisait is mindjobban megingatja.

A Szovjetunió vezetésével, az imperialisták által tervezett háború megakadályozására létrejött a szervezett világbékemozgalom. Ez a mozgalom ma már az emberiség túlnyomó többségét magában foglalja és egyesíti a békéért való harcra. Hatalmas jelentőségű a békemozgalom fejlődése szempontjából Sztálin elvtárs tanítása a mai békemozgalom feladatairól és perspektívájáról. Sztálin elvtárs rámutatott, hogy a jelenlegi békemozgalom demokratikus jellegű. Ez azt jelenti, hogy nem az imperializmus megdöntése a célja, hanem, „hogy harcra vigye a néptömegeket a béke megvédéséért, az új világháború elhárításáért“ — írta Sztálin elvtárs. A békemozgalom tehát demokratikus követeléseket tűz maga elé. A két rendszer békés együttélésének, a nemzetek függetlenségének és sérthetetlenségének biztosítását, s ahol a háborús uszítók vannak uralmon, békekormány létesítését.

A jelenlegi békemozgalom célja más tehát mint az első világháború idején folyt mozgalomé volt, amely az imperialista háborúnak polgárháborúvá való átváltoztatását tette feladatává. Ez azonban szocialista cél volt, míg a mai békemozgalom demokra-

tikus célokra korlátozódik. A jelenlegi békemozgalom tehát a béke fenntartását, az új világháború elhárítását tűzi ki feladatául. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a háborúkat egyszersmindenkorra képes megszüntetni. Láttuk, hogy ezt csak az imperializmus megsemmisítésével lehet elérni. Ez pedig már nem a mai békemozgalom feladata. „A legvalószínűbb — írta Sztálin elvtárs utolsó nagy művében — hogy a mostani békemozgalom, mint a béke megvédéséért folyó mozgalom, siker esetén elvezet az *adott* háború elhárításához, ideiglenes elodázásához, az *adott* béke ideiglenes fennmaradásához, a kardesőrtető kormány lemondásához, és olyan más kormánnyal való felváltásához, amely kész ideiglenesen fenntartani a békét.” Éppen demokratikus jellege a mostani békemozgalom egyik fő erőssége. Ezért képes tömöríteni mindazokat az osztályokat, csoportokat és mozgalmakat, amelyeknek érdeke a béke fenntartása, az *adott*, az éppen előkészületben lévő háború elhárítása. A világbékemozgalom egyre szélesebb tömegeket fog át az imperialista országokban is. A tőkés országok népei szembefordultak az Atlanti-szerződéssel és a Marshall-tervvel, a koreai háborúval és a háború kiterjesztését célzó aljas imperialista mesterkedésekkel. A francia, olasz és más tőkés országok dolgozóinak erősödő harca, a dokkmunkások sztrájkjai az amerikai fegyverszállítások megakadályozására, a sokszázmillió aláírás a stockholmi határozat, majd a berlini felhívás mellett, a szervezett békeharc valamennyi formájának erősödése mutatja, hogy az egész világon a békeszerető becsületes emberek — akik az emberiség hatalmas többségét képezik — fokozódó egységben sorakoznak fel a béke nagy ügye mellett.

Mindez a béketábor fölényét, erőinek növekedését mutatja. Súlyos hiba lenne azonban azt hinni, hogy csökkent a háború veszélye. Éppen ellenkezőleg, amint ezt a koreai események is mutatják, az imperialisták egyre veszélyesebb kalandorpolitikát folytatnak. A háború veszélye fokozódott. Mégis, az *adott*, előkészületben lévő háború elkerülhető. A háború csupán egy aránylag kis csoport érdeke. Az emberiség túlnyomó többsége békét akar. A békét akaró százmilliók megfékezhetik az imperialista háborús gyújtogatók elvetemült klikkjét. Sztálin elvtárs mondomta:

„A béke fennmarad és tartós lesz, ha a népek kezükbe veszik a béke megőrzésének ügyét és végig kitartanak mellette. A háború elkerülhetetlenné válhat, ha a háborús uszítóknak sikerül hazugságaikkal behálózniok a néptömegeket, megtéveszteni és új világ-háborúba sodorni őket.“

Ahhoz tehát, hogy a békét megőrizhessük, tovább kell fokoznunk erőfeszítéseinket. Még keményebben, még elszántabban kell dolgoznunk és harcolnunk. Helytállásunkkal a munka, a tanulás

frontján a béke táborát erősítjük. Csak így tudjuk megszilárdítani a béke esélyeit, elrettenteni a háborútól az imperialistákat.

Ha az imperialisták eszeveszettségükben mégis háborút merészelnének kirobbantani, az a kapitalista világrendszer széthullására vezetne. Az új világháború végeredményben veszedelmesebb a kapitalizmusra, mint a demokrácia táborára. Hogyha az imperialisták ezt elkezdik, úgy ez hatalmas fegyveres ellenállásra talál mindazon szabad népek részéről, amelyek nem fogják erejüket kímélni, hogy egyszersmindenkorra végezzenek a kapitalizmussal. Ma is — és még fokozottabban — áll az, amit a kapitalizmus általános válsága fő jellegzetességével, a két rendszer harcával kapcsolatban megállapítottunk: a két rendszer harcának minden formája a szocializmus győzelméhez, a kapitalizmus teljes bukásához vezet. Ahogy Molotov elvtárs mondotta: „korunkban minden út a kommunizmushoz vezet“. Mi küzdünk azért, hogy ez az út ne pusztító, véres világháborún keresztül vezessen.

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés

A politikai gazdaságtan tárgya. Alapfogalmak — — — — —	3
Az emberi társadalom létenek alapja: a munka — — — — —	3
A marxista-leninista politikai gazdaságtan — — — — —	5
A politikai gazdaságtan alapfogalmai — — — — —	8

2 Az ősközösségi társadalom

Az ősember fejlődése — — — — —	13
Az ősközösség korszakai. A termelőerők fejlődése — — — — —	14
Az ősközösség termelési viszonyai — — — — —	17
Az ősközösség bomlása — — — — —	19

3. Rabszolgaság

A rabszolgatartó társadalom kialakulása — — — — —	20
A rabszolgatartó társadalom termelőerői — — — — —	21
Termelési viszonyok — — — — —	22
A rabszolgatartó társadalom bomlása — — — — —	22

4. A hűbéri társadalom

A hűbéri társadalom kialakulása — — — — —	25
Termelési viszonyok — — — — —	26
Termelőerők — — — — —	30
A hűbéri társadalom városai — — — — —	30
A hűbéri társadalom bomlása — — — — —	35

5. A kapitalista termelőmód előkészítése

A kapitalista üzemek keletkezése — — — — —	40
Az egyszerű együttműködés. A manufaktúrák kialakulása — — — — —	41
Az eredeti tőkefelhalmozás — — — — —	41
A kapitalizmus kialakulása Magyarországon — — — — —	44

6. Ártermelés, Pénz

Az ártermelés uralma a kapitalizmusban — — — — —	46
Az áru használati értéke és csereértéke — — — — —	47
Az áru értéke — — — — —	48
Az ártermelő munka kettős jellege — — — — —	49
Az érték nagysága — — — — —	50
A csere fejlődése — — — — —	52

A pénz története	— — — — —	53
A pénz mint értékmérő	— — — — —	54
A pénz mint forgalmi eszköz	— — — — —	57
A pénz mint a kincs képzés eszköze	— — — — —	58
A pénz mint fizetési eszköz	— — — — —	60
A pénz mint világpénz	— — — — —	61

7. Tőke és értéktöbblet

A pénz átalakulása tőkévé	— — — — —	62
Honnan származik az értéktöbblet?	— — — — —	63
A munkaerő-áru	— — — — —	65
Milyen feltételek mellett válik a munkaerő áruvá?	— — — — —	65
Mi határozza meg a munkaerő-áru értékét?	— — — — —	66
Az értéktöbblet termelése. A munkaerő-áru használati értéke	— — — — —	67
Többletmunka és értéktöbblet	— — — — —	70
Állandó és változó tőke	— — — — —	71
A kizsákmányolás foka	— — — — —	73
A kizsákmányolás növelésének módjai	— — — — —	74
A munka intenzitásának növelése	— — — — —	76
A relatív értéktöbblet termelése	— — — — —	76
A tőke lényege és Marx értéktöbblet-elméletének jelentősége	— — — — —	79

8. Munkabér és munkanap

Hogyan jelenik meg a munkabér?	— — — — —	81
Mi a valóságban a munkabér?	— — — — —	81
A munkabér fő formái	— — — — —	82
a) Az időbér	— — — — —	82
b) Darabbér	— — — — —	82
A munkabér kapitalista formái elősegítik a kizsákmányolás fokozását	— — — — —	83
A munkabér valóságos nagysága	— — — — —	84
A munkásosztály harca a munkabér emeléséért	— — — — —	85
A munkanap	— — — — —	86
Munkásellenes törvények a kapitalista országokban	— — — — —	86

9. Tőkés felhalmozás, a munkásosztály elnyomorodása a kapitalizmusban

Egyszerű újratermelés	— — — — —	88
Bővített újratermelés	— — — — —	88
A tőkés felhalmozás törvénye	— — — — —	89
Bővített újratermelés a tőke növekvő szerves összetétele mellett	— — — — —	90
Koncentráció és centralizáció	— — — — —	90
A tőkés felhalmozás hatása a munkásosztályra	— — — — —	92
a) Munkanélküliség	— — — — —	92
b) A munkásosztály elnyomorodása	— — — — —	95
A tőkés felhalmozás történelmi irányzata	— — — — —	97

10. Átlagprofit és termelési ár

Értéktöbblet, és profit, Értéktöbbletráta és profitráta	98
Milyen tényezőktől függ a profitráta magassága	99
Az átlagprofitráta kialakulása a különböző iparágak között	101
A termelési ár kialakulása	103
A profitráta csökkenő tendenciája	104

11. Kereskedelmi tőke és kereskedelmi haszon

A kereskedelmi tőke a kapitalizmus előtt	106
A kereskedelmi tőke a kapitalizmusban. A kereskedelmi haszon, mint az értéktöbblet egy része	106
A kereskedelembe foglalkoztatott munkások és alkalmazottak kizsákmányolása	108
A kistermelők és fogyasztók kizsákmányolása a kereskedelmi tőke által	109
A kereskedelmi tőke szerepe a kapitalizmus ellentmondásainak kiélezésében	110

12. Kölcsöntőke és hitel

A kölcsöntőke a kapitalizmus előtt	111
A kölcsöntőke a kapitalizmusban	112
A kamat	113
A banktőke és bankprofit	114
Részvénytársaságok	114

13. A földjáradék és a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban

A tőkés mezőgazdaság kialakulása	116
Különbözeti földjáradék	117
Az abszolút földjáradék	120
A föld ára	122
A kapitalista mezőgazdaság fejlődését akadályozó tényezők: a föld mint magántulajdon és a földjáradék	123
A földjáradék a kisparaszti gazdaságban	124
A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban	125
a) A kisüzem kiszorulása és tönkremenetele	125
b) A város és falu növekvő ellentéte a kapitalizmusban	128
A szocialista mezőgazdaság megteremtésének szükségessége	129

14. Tőkés újratermelés és válságok

A tőkés újratermelés kérdései	130
A marx-lenini válságelmélet	132
Hogyan zajlik le a válság?	136
A válság szerepe és hatása	138
A válságok kiélezik az osztályharcot	140

15. Az imperializmus

Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka“ c. munkájának történelmi jelentősége	141
A szabadversenyes kapitalizmus átalakulása monopolkapitalizmussá	142

A monopóliumok formái	143
A monopóliumok uralma	144
Monopólium és verseny	145
A bankok új szerepe. A pénzügyi piac kialakulása	146
Az államapparátus alárendelése a monopóliumoknak	147
Az állammonopolista kapitalizmus	149
A tőke kivétel, mint az imperializmus egyik jellegzetes vonása	151
A tőke kivétel célja és hatása	152
A tőke kivétel sajátosságai a második világháború után	152
A világ gazdasági felosztása a nemzetközi monopóliumok által	153
A nemzetközi monopóliumok keletkezése és fejlődése	154
Harc a nemzetközi monopóliumok között	154
A világ területi felosztása az imperialista hatalmak között és harc a világ újrafelosztásáért	155
Harc a világ újrafelosztásáért	156
A gyarmati elnyomás rendszere az imperializmusban	157
Gyarmatok mint piacok és nyersanyagforrások	158
A gyarmatok az imperializmus tartalékából a proletárforradalom tartalékává lesznek	158
Az imperializmus sajátosságainak lenini összefoglalása	159
A modern kapitalizmus (monopolkapitalizmus) gazdasági alapörvénye	160
Az imperializmus élősdie és rothadó jellege	162
A kapitalizmus' élősdisége	163
Az élődség hatása a munkásszámra	164
A kapitalizmus rothadó jellege	164
Az imperializmus, mint halódó kapitalizmus	166
a) A munka és a tőke közötti ellentmondás kiéleződése	167
b) A különböző pénzeszámok és imperialista hatalmak közötti ellentmondás kiéleződése	167
c) A marokkói uralkodó civilizált nemzet és a világ százmilliókra rúgó gyarmati és függő helyzetben levő népei közötti ellentmondás kiéleződése	168
A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye. A szocializmus győzelme egy országban	168

16. A kapitalizmus általános válsága

A kapitalizmus általános válságáról szóló sztálini tanítás történelmi jelentősége	170
A kapitalizmus általános válságának kialakulása	171
A kapitalizmus általános válságának alapvető ismérvei	172
A két rendszer ellentéte és harca	173
Az ipari üzemek kapacitásának (teljesítményének) krónikus kihasználatlansága és a nagyarányú állandó munkanélküliség	177
A piacprobléma különleges kiéleződése	178
Az ipari ciklus eltorzulása	178
Az imperialista rendszer gyarmati válsága	180
A kapitalista világrendszer általános válságának fejlődése és két szakasza	181

A) A kapitalista világrendszer általános válságának első szakasza —	181
Az első világháború vege és a háborút közvetlenül követő esztendőök (1923-ig) — — — — —	181
A kapitalizmus részleges és ideiglenes stabilizációja — — — — —	182
A kapitalista stabilizáció széttűlése a kapitalizmus valamennyi ellentmondásának kiéleződése — — — — —	183
B) A kapitalista világrendszer általános válságának második szakasza	184
A második világháború — — — — —	184
A kapitalizmus általános válságának további elmélyülése a második világháború után — — — — —	187
a) A Szovjetunió győzelme, erejének, nemzetközi tekintélyének és befolyásának megnövekedése — — — — —	187
b) Az európai népi demokráciák létrejötte — — — — —	188
c) A kínai népforgradalom győzelme — — — — —	189
d) A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása — — — — —	189
e) Az egységes világpiac szétesése — — — — —	189
f) A gyarmati rendszer válságának kimélyülése — — — — —	191
g) A munkásmozgalom fellendülése a tőkés országokban — — — — —	192
h) Az egyenlőtlen fejlődés további kiéleződése — — — — —	192
i) A kapitalizmus életszerűségének és rothadásának fokozódása — — — — —	194
j) Az ellentétek növekedése az imperialista táborban és a tőkés országok közötti háború elkerülhetetlenségének kérdése — — — — —	197
Az amerikai imperialisták háborús tervei és módszerei — — — — —	198
A Marshall-terv és az Észak Atlanti szerződés, Nyugat-Németország, Japán és Jugoszlávia kiépítése háborús bázissá — — — — —	198
Az imperialista országok fokozódó fasizálódása — — — — —	200
Az amerikai imperialisták áttérése a háborús előkészületekről a háborús tettekre. A dolgozók elnyomódásának fokozódása, az osztályharc kiéleződése az imperialista országokban — — — — —	201
A szocializmus táborának erősödése, a szervezett világbékmozgalom kialakulása — — — — —	202

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat vezérigazgatója
1954.

Felelős lektor: Koroncay Lászlóné

Műszaki vezető: Horváth János

A kézirat nyomdába érkezett: 1953. XII. 17. Megjelenés: 1954. II. 26 Példányszám: 28,000

Terjedelem: 13,25 (A/5) ív

Készült: az 1953 évi harmadik kiadás alapján, matricáról, magas, íves nyomással,
a MNOSZ 5601—50 Á és MNOSZ 5602—50 Á szabványok szerint.

28926/53 — Akadémiai ny. — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Iskolai ára : 5,— Ft

AZ OKTATÁSÜGYI MINISZTER RENDELETÉRE

★

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST